

82. kötet
a. 997

31.9853

STATISZTIKAI KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTI: DR. ILLYEFALVY LAJOS

PEST-BUDA

1850-BEN

ÍRTA

TÖRÖK PÁL

88. KÖTET

4. SZÁM

KIADJA: BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS STATISZTIKAI HIVATALA

Ára 5 pengő

STATISZTIKAI KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTI: DR. ILLYEFALVY LAJOS

PEST-BUDA

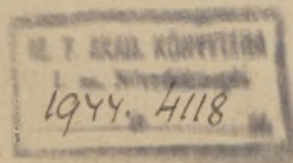
1850-BEN

ÍRTA

TÖRÖK PÁL

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS HÁZINYOMDÁJA

300353

Felelős kiadó: dr. Illyefalvy Lajos

Budapest székesfőváros háziyomdája — 21520 — Felelős vezető: Klemm Árpád igazgató

Előhang.

A székesfőváros megbízásából Budapest legújabbkori történelmén dolgozom. Évek munkája után szükségét éreztem annak, hogy a félelmesen halmozódó anyag fölött áttekintést szerezzek. E végből a kiindulás pontját kellett megvilágítanom, Pest-Buda 1849/50-i állapotát.

A föladattól eltérésre csábíthatott volna az, hogy az 1850 körüli állapotról több alapvető munka számol be. Van-e értelme annak, hogy mintegy versenybe álljak ezekkel a művekkel, melyek hitelét egykorúságuk emeli?

A merésznek látszó föladatot mégis vállalnom kellett, mert a végzendő munkának csak címe régi, tartalma új.

Haeufler¹⁾, Hunfalvy²⁾ és Palugyay³⁾ *meglévő* városban tájékoztatták az idegent, nekem eltűnt képet kell fölelevenítnem. Ők a kor levegőjét szívták — azt a levegőt, amelyről számot adnia szinte lehetetlen a benneélőnek, — s amelyről tudni akkor igen fontos tekintetben tilos volt. Előttük ködösen derenghetett a jövő. Mi a kész épületet látjuk minden nagyszerűségével és fogytokozásával, s ebből a láthatóból kell fényt vetítnünk a lassanként elmosódó, homályba merülő képre.

A városépítő tényezők szempontjából igen érdekes épen az 1849/50-es év, mert roppant válságok ideje, — válságokban pedig legélesebben ütköznek ki a történelemalkotó erők és a nekik irányt mutató problémák.

A leírásnak és állapotrajznak előzményeül szolgáló események elmondásánál egyáltalában nem sikerült érzékeltetnem az 1849-es év izgalmait. Krónikás módjára, időrendben kellett volna beszélnem, hogy valamennyire észrevétessem a minden nap új, váratlan ijedtséget hozó változásokat. E helyett tárgyak szerint csoportosítottam az 1849-i eseményeket s az olvasó képze-

¹⁾ Haeufler, I. V.: Topographische Skizzen und Wegweiser von Ofen und Pest, Emich, 1854. (A következőkben rövidítése: *Haeufler*.) Böven használtam az ehhez mellékelt térképet.

²⁾ Hunfalvy János: Magyarország és Erdély eredeti képekben, rajzolta Rohbock Lajos, I. köt. Darmstadt, 1856. (A következőkben rövidítése: *Hunfalvy*.)

³⁾ Palugyay Imre: Magyarország . . . leírása I. köt. Buda és Pest. (A következőkben rövidítése: *Palugyay*.)

letét hívom segítségül, hogy a nyugodt egymásutánban folyó előadás mögött vegye észre azt az izgalmat, melyet az egykoriak átéltek, azt a káoszt, amelyet maguk körül láttak. Ők harcok közben nézték a seregek átvonulását. Kölcsönadott pénzük egyik percről másakra teljesen értékét veszítette. Nessus-ingként veszedelmükké vált a zsebükben, szekrényükben tartogatott pénz. Egyik házkutatás fegyvert, a másik ruhaneműt keresett rajtuk. Új házkutatás embert vadászott, rokont vagy barátot, kedvest, akit nem tudják miért kell megsíratni, azért-e, mert megtalálták, vagy azért mert senki sem találja? Nincs idő a gondolkozásra, mert a nagy történelemtől paskolt egyénnek mindennapi gondjai is vannak. Ezeket sokszorozza a képtelenül súlyossá vált pénztelenség és a kibírhatatlan mértékű közszolgáltatásoknak mindegyre megújuló követelése.

Nem választhattam a krónikás módszert, hiszen célom nem az, hogy káoszba merítsem az olvasót, hanem az, hogy a nehéz időt átélt ember tünődését utánozva és mintegy segítve annak eszméletretétérését a kábultságból, tisztázzam, hogy tulajdonképpen mi is történt azokban a vihar utáni, de még mindig viharos napokban, hogy ennek elvégzésével nyugodtan fordulhassak igazi föladatomhoz, Pest-Buda 1850-i állapotának megrajzolásához.

A katonai megszállás.

A kispolgár életének megvannak saját nevezetes dátumai.

Steinbügel Mátyásnak egész életre kiható fontosságú, emlékezetes dátum 1849 július 11-e: Buda város tanácsa őt e napon iratta a bérkocsis céh mestereinek sorába. Talán unokáinak is mesélt e szép nap jelentőségéről, mellékesen megemlékezve arról, hogy éppen ez nap, 1849 július 11-én vonult ki az utolsó honvédsapat Budáról és Pestről s még az nap érkeztek a császári-királyi és az orosz hadsereg előcsapatai.

Valóban, az utolsó honvédek 1849 július 11-én hagyták el Magyarországot fővárosát.

Számos kispolgárnak életében ez alig volt nevezetesebb, mint más érdekes látványosság, egy körmenet vagy zenés takarodó. Voltak örvendezők is. De a többség aggódva nézett a »bűnös« városok további sorsa elé, — valami harmincezer ember pedig, az akkori Pest lakosságának harmadrésze, menekült a forradalmi kormány után.

A magyar hatóságok elhurcolkodása után megjelent zászlóalja élén Wussin cs. kir. őrnagy.

12-én mindkét város polgármesterei Ramberg altábornagy előtt tisztelegnek Budaörsön. Gaal Ede rendeletére újra, írásban jelentik a két város hódolatát Ferenc József előtt. Később sorra üdvözik az előnyomulás során váltakozva fölbukkanó katonai nagyságokat, kik közt július 18-án érkezik a fővárosba és 24-éig marad Haynau és Panjutin.

Kempen altábornagy veszi át a pesti katonai kerület parancsnokságát, őt szeptemberben Macchio Flórián tábornok váltja fel. Városparancsnok Pesten Heyntzel, Budán Sardagna tábornok lesz.

E katonák közvetlen jelentéseket kapnak a katonai rendőrségtől és e jelentések alapján vagy azok nélkül beleszólnak a polgári igazgatás ügyeibe. Ehhez megvan a joguk, hiszen az ország katonai megszállás alatt van s a polgári közigazgatás irányítása azoknak a melléjük beosztott polgári biztosoknak feladata, akiknek döntésért minden ügyben e katonákhoz kell fordulniuk.

A császári hadsereg parancsnokainak egyik első törekvése volt a forradalmi uralom minden külső jelének eltüntetése, ez azonban csak lassan sikerült. Mint ledöntött fa ágai, úgy élték túl a forradalmi intézmények a

bukást. Még a forradalmi fegyveres erő sem tűnt el azonnal és nyomtalanul a megszállók érkezésekor. A nemzetőrségtől várta július 12-én a pesti tábori kórház honvédparancsnoka — igaz, hogy hiába — további előfogatok szerzését a beteg honvédek elszállítására. A nemzetőrség, mely alapjában békés, polgári alakulat, de mégis a forradalom szülöttje, őrhelyeit csak 13-án hagyta el — szó nélkül — a tábori kórháznál. Az erről szóló híradás 17-én kerül a pesti tanács elé s ez bölcsen úgy intézkedett a jelentésről, mint a budai tanács a nemzetőrség zászlajáról és dobjáról: a nemzetőrség ideiglenes feloszlása miatt *irattárba helyezendő*.

A forradalom nyomainak eltüntetésével párhuzamosan indult meg az ellenséggént bevonuló győztes bosszúállása. Könnyörtelenségéből ízelítőt adott legelső intézkedése, a lefegyverzés. Igaz, a győztes nem tudhatta, hogy »gonosz terveiben reményvesztetten« hány »megbízhatatlan« rejtőzik a két városban, — de tudhatta volna, hogy a kispolgár nem forradalmi elem és hogy Pesten és Budán a dinasztianak törhetetlen hívei is élnek, kik a győztes hivatalnokai előtt személyesen ismerősök. Bármilyen kényelmetlenül érezték magukat az új hivatalnokok a miatt, hogy az országban még hónapokig tartott az ellenállás, a kispolgár nem tarthatta igazoltnak az eljárás irgalmatlanságát.

A lefegyverzés ellenőrzésére házról házra kutatást végzett városrészenként az albiró és egy ülnök, Pest minden kerületében 6—6 személyből álló kezeskedő bizottság, katonai kiküldöttekkel. Ezek nem hagyhatták meg még a városi tisztviselők díszkardjait sem. Leltárba foglalták még a múzeumi fegyvertárt is. Amit a katonaság el nem vitt, abból — láttuk — ad acta (»levéltárba«) tétette Buda tanácsa a volt nemzetőrségi zászlót és dobot.

A kispolgár talán megkönnyebült a lefegyverzés hírére, hiszen ezzel megszűnt a kényelmetlen nemzetőri szolgálat, — de egyúttal szorongatta a túlságavitt szigor. Mirevaló a díszkardot elvenni még a városi tisztviselőktől is? Mi lesz a szőlőkkel, a svábhegyi villákkal, ha a csőszök, — mi lesz a lakosság biztonságával, ha a rendőrök is fegyver nélkül maradnak? És mi lesz a békés üzlettel, ha onnan elkobozzák — amint valóban elvitték és vissza nem adták kérésre sem — a *gyermekjátékkardokat*?¹⁾

Tilos a csoportosulás. Nagyobb tömegösszeverődésének elhárítása végett a bevonulás után jó egy hónappal lemondatták a Szent István napi kör-

¹⁾ Az első hetek történetére nélkülözhetetlen marad *Berzeviczy Albert*: Az abszolutizmus kora I. 108—150. Előadásának bőségét érthetővé az teszi, hogy Szentiványi, sőt Geringer hatalma is sokáig alig terjedt túl Budapest határain. Későbbre is nagyon becses, mert Pest élete már ekkor döntőfontosságú a magyar társadalom, gazdaság és szellem történetében. *Flaxmayer József*: Bp. közigazgatási szervezete és alkalmazottjai 1686—1872. [Statistikai Közlemények (a következőkben rövidítése: *Stat.*) 79. 4.] Berzeviczy művéből meríti az 1850 körüli adatokat. — »ad acta«: budai tanácsjegyzőkönyvek 1849-ből, illetve 1850-ből (a következőkben rövidítése: *B. 49*; *B. 50*): *B. 49*: 3029. i. i. — díszkardok, pesti tanácsjegyzőkönyvek 1849-ből, illetve 1850-ből (a következőkben rövidítése: *P. 49*; *P. 50*) *P. 49*: júl. 19. 6615, — múzeum *P*: 49 nov. 9. 12053.

menetet. További másfél hónap múlva még nem engedélyezik a nemzeti kaszinó választmányi gyűlését.

Július 15-én gyulai Gaál Edvárd eltiltja a harangozást a déli kivételével. Egy bizalmas rendelet a kongatást veszély esetére adja parancsba. Temetésre harangozást csak szeptember 17-étől engedélyez a hadsereg rendőrsége.

A katonaság nyomában érkező polgári főhivatalnok, Szentiványi Vince azonnal a helyőrség erősítését kéri. Új csapatokat nem irányítottak a fővárosokba az ő kedvéért; fölösleges is lett volna, mert az átvonuló zászlóaljak elég sűrűn fitogtatták a császári-királyi had erejét.

Szentiványi előtt minden újabb átvonuló csapattest polgári biztosa rendelkezik Pesten és Budán. Július 13-án Gyulai Gaál Ede cs. kir. biztostól kéri Buda város, hogy legalább a szegényekre és árvákra tekintettel hárítsa el vagy legalább enyhítse a Kossuth-bankók megsemmisítésének »veszélyes és nagy csapását«. 15-én Stefanovits István hatol be a budai tanácssterembe, mint cs. kir. biztos és követeli a vár ostromakor lefoglalt háza kulcsait. 17-én Zichy Ferenc gróf erősíti meg, hogy Stefanovits csakugyan biztosi minőségben küldetett »Buda és Pest városára nézve« és neki mindenki engedelmeskedni tartozik. A városi tanács erről »szerintkezésül« a molnár céhet értesíti. 18-án ugyancsak Zichy elcsapja az eddigi budai polgármestert néhány tanácsnokkal együtt, kinevezi helyébe Walheim Jánost. Walheim szabadkozik: az ő testi és szellemi ereje hanyatlik. Átadja az elnöki széket Turnböck János alpolgármesternek, de csak órákra, mert Zichy az egész tanácsot maga elé idézve kijelenti, hogy a lemondást a mai körülmények közt nem veheti figyelembe. Walheim és minden más kinevezett köteles elvállalni a reábizott hivatalt; Zichy ha kell, fizikai kényszert is használand, a következményt ki-ki magának tulajdonítsa. A munka megkönnyítésére a hadsereg kézipénztárából bizonytalan időre 40.000 pengőforint előleget ad a városnak.

Pesten az átalakulás kevesebb izgalommal megy, mint Budán, de a Zichy gróf által polgármesterhelyettessé kinevezett főbíró, Koller Ferenc későbbre tudja megszervezni a városi tisztikart mint Walheim. Budán helybenmaradtak a városi hivatalnokok, a pestiek elszéledtek. Lechner Károly volt polgármester a cs. kir. sereggel menekült volt áprilisban, ugyanakkor le is mondott betegsége miatt. Baintner Antal tanácsjegyző leköszönt, Tötösy Alajos közigazgatási és Békefy Miklós törvényszéki aljegyző szabadságon voltak; egyesek a honvédekhez állva menekültek júliusban, mások Jellasicsch seregében szolgáltak vagy egyéb okból voltak távol.¹⁾

¹⁾ Szentiványi Vince miniszteri biztos adatai az országos levéltárban. (A következőkben rövidítése: Sz.) 49:5111. Ez az akta szokatlanul késői számot kapott, Koller jelentése aug. 4-én kelt. A Szentiványi-féle aktáktól alig választható el a folytatásul szolgáló Koller, később Augusz-féle aktagyűjtemény. A régi főnök folytatja az akták kiadását az újnak belépése után is, egyikük sem szignálja a fogalmazványokat, sajátkezűleg ritkán írnak. Helyetteseik közül Ambrus és Gombos többször nagy önállósággal intézkedik. Az én szempontomból általában másodrendű a megkülönböztetésre való törekvés.

Július 23-án veszi át a pesti kerület polgári igazgatását Szentiványi Vince, akinek hét vármegye mellett volt alárendelve Pest és Buda. 29-én érkezik meg az ő főnöke, Magyarország császári biztosa, a Haynau hadseregparancsnoksága mellé beosztott báró Geringer Károly. Ettől kezdve úgy a két város hivatalaiban, mint a fölöttes hatóságokban bizonyos megállapodottság észlelhető, de ez nem azt jelenti, hogy változás többé nem történt.

Mindkét város kebelében új bizottságokat kellett szervezni a halmozódó teendők ellátására: katonaság élelmezése, elszállásolás, előfogatok kiállítása végett. Ez a sok különmunka hozzájárult ahhoz, hogy Szentiványi sürgesse a bíróságok különválasztását a közigazgatástól.

A tanácsnak segítségül összeírták a »bizalmi embereket«, kiket »jó szellemük és vagyonbeli állapotuk ösztönszerűleg a jó rend fenntartására kötelez.« Fokozatosan igyekeztek a tisztviselői kar fegyelmezésére pénztár és hivatalvizsgálat, a hivatalokban és folyosókon a dohányzás délelőtti tilalma, az év végén pedig a hivatali napló vezetésének elrendelése által. Koller javaslatára Pest azt is elhatározta, hogy gyakornokul csak jogvégzett egyént fog fölvenni.

A katonai megszállás terhei.

Még alig volt megszervezve az új közigazgatás, máris csőstől hullott rá az áldás, sok, lehetetlenséggel határos rendelkezés formájában. Július 23-án még meg sem száradt a tinta az új kerületi polgári biztos, Szentiványi Vince két első hivatalos darabján, melyekben hivatala elfoglalását jelentette, már írta a 3. és 4. számot s ezekben szívére köti Pest és Buda újdonsült polgármesterének, Koller Ferencnek és Walheim Jánosnak, hogy különösen a katonai szolgáltatásokra legyen gondjuk: *élelem, betegápolás, szállás és fuvar* ellátása az *első*, hiány és pazarlás nélkül.

Ezt már tudta Koller és Walheim. Július 19-én írta első levelét Pest városához Cziráky János gróf, aki saját hatvani utcai palotájában, melyben azelőtt gróf Batthyány Lajos lakott, szállást parancsolt magának és sógorának, az orosz sereg cs. kir. biztosának, Dezasse Ferencnek is. 21-én Babarczy Antal a tartományi biztosság országos főigazgatója »*mára*« Budán 20.000, Pesten *délután 4-ig* 60.000, »*holnapra*« Budán 30.000, Pesten 110.000 kenyér-részletet rendel. A tanács okulására külön megírja, hogy minden fehér és fekete pékre ki kell vetni a sütemény árát. Lisztet a katonai élelmetárból kaphatnak.

A katonai rendelkezésekre 1849 nyarán, mint ebben, úgy más esetben is a lökészerűség jellemző és a nagy arány, a teljesítésre a késedelem. A pesti *piacnak* nem lehetett sok ekkora rendelés teljesítése, de a zavaros viszonyok legyöngítették a piacot. Vidékről elakadt a fölhozatal, pedig rendes körülmények közt a szomszéd falvak, különösen Soroksár népe már akkor erős versenytársként lépett föl a pesti-budai pékekkel szemben. Július 27-én

Szentiványi megbotránkozik, hogy Pest 80.000 helyett csak 44.000, Buda 40.000 helyett csak 24.000 kenyérrészletet szállított két nap alatt. Hasonló megrovás érkezik Pesthez már július 23-án. Mikor aztán a sereg már messze járt Pesttől, akkor lerendelték a sütést. Ez esetben a hadbiztosság késett, mert augusztus 17-ére olyan nagy készlet halmozódott föl az élelemtárban, hogy *zuhareket* (aszalt kenyeret) kellett készíttetni belőle. Aszalásra a visszamaradt kenyeret nagykemencéjű pékeknek adták ki, az így készült *zuhareket* aztán az orosz sereg fogyasztotta el.

A hadsereg ellátásának biztosítására Zichy Ferenc gróf lefoglaltatta a lisztkészleteket; Fehér, Esztergom és Pest vármegyében a budai tanács segítségével vásároltatta össze. Ez a vásárlás a polgári lakosság élelmézésében fennakadást okozott, e miatt Zichy július 24-én felszabadította a budai készleteket, csak az óbudai (zsidó?) gabonakereskedők készleteit hagyta zár alatt, — 28-án a kukoricát is átengedte közfogyasztás céljaira. Pest polgármestere is félt, hogy liszt nélkül marad a város, ő a hengermalom készletének feloldását kéri, hiszen búzalisztból úgysem sütnek profontot.¹⁾

Baj volt az őrléssel is. Az első hetekben csak a »fővárosok« malmaira lehetett számítani, minthogy Pest vármegye új tisztikarának szervezése sehogyse ment s így ott nem volt közigazgatás a rendeletek végrehajtásához. Több óbudai malmot lőporkészítésre rendeztetett volt be a forradalmi kormány, lisztőrlésre alakításukat elvállalták Endresz Mihály és társai, de persze ez az alakítás időbe telt.

Az élelmiszerek szállítására és általában a katonai szolgáltatások teljesítésére fényt vet a Kassowitz-cég panasza. Ők bort adtak el a hadsereg részére. Rendesen este vagy éjjel érte jöttek katonák és nem hordószámra vették át, hanem a csapatostól megjelenő legénységnek közvetlenül kellett kiosztani. A szállító nem tudta ellenőrizni a nyugtákat s a tréfáskedvű legénységtől tévedésből hamis nyugtát is elfogadott, — ennek ellenértékét aztán csak a jövő év vége felé, akkor is a kerületi főispán jóindulatának segítségével sikerült kifizettetnie.²⁾

Korán jelentkezett a foglyok ellátásának terhe. Ennek költségeit is vállalta az állam. A hadseregfőparancsnokság némi előleget is adott reá, de a pénzt »azonnal« mégis a két fővárosnak kellett kiizzadnia. Politikai foglyok saját költségükön élhettek. Ha nem volt pénzüjk, kenyeren kívül napi 6 krajcár engedélyezettett részükre.³⁾

Nagy igénylések érkeztek szalmára, Cziráky gróf még július 20-án Bicskéről 400 mázsa szalmát rendelt Pest várostól. Másnap megérkezik és további 600 mázsát rendel »rögtön«, a tartaléksereg részére. Koller polgár-

¹⁾ Zuharek : B. 49. aug. 17. 3573/4. — lisztvásároltatás B. 49. júl. 22/3. 3029. m és 3029. o.

²⁾ Koller Ferenc kerületi főispán aktái. (A következőkben rövidítése : K.) 50 : 16511.

³⁾ Sz. 49 : 402.452.674.

mester októberben könnyítésért folyamodott, mert leadatta már a város 3300 mázsányi készletét is. Könnyítés helyett újabb rendelkezések teljesítését követelte Bene hadbiztos.¹⁾

Ugyanilyen a hajsza lábbeliért. A Jablonovszky-dandár részére augusztus 10-én rendelt 3500 pár bakancsból 2500 Pest, 1000 Buda által szállítandó, — szeptember 8-ra összesen 1600 pár volt készen.

Az élelmezés után következik az elszállásolás.

Pesten és Budán könnyű lett volna elszállásolni az ittmaradó helyőrséget, de mértéktelenül igénybe vette a városokat a sebesültek, beteg katonák és foglyok födél alá juttatása. Kórházi célokra foglalták le a lakatanyákat, a katonaság részére köz- és magánépületeket vettek igénybe.

Budán a helytartósági palotából a tánc-, álarc-, öltöző- és éttermen kívül a kiadó- és iktatóhivatalt kérte Walheim e célra. Ezeket a táncterem kivételével lezáratta Ghyczy Miklós kamarai tanácsos, mert iratok voltak bennük, Walheim azonban arra hivatkozott, hogy az előző télen már lakott bennük katonaság. A királyi palota lakható helyiségeit az udvar részére tartották fenn, a melléképületeket átengedte kaszárnyaúl Payer János, királyi palotafelügyelő. A nádori palota új épületeibe lovasságot szállásoltak.

Pesten a kúriából (a mai Curia-utcában) a bennlakó tisztviselőket is kitelepítették. A múzeum és a piarista gimnázium udvarán szekerek táboroztak. Az ipartanoda épületét laktanyának, a piarista gimnáziumét hivatalok részére foglalták le. Az iskolabútorok a múzeum udvarára kerültek. Az egyetemen katonaság volt a bölcsészeti kar tantermeiben október 15-ig. Szóba került az orvosi fakultás épülete és a vakok intézete, ezeket mégis megkímélték a lefoglalástól a betegek miatt és mert a vakok a helyhez szoktak. Amikor Budapestre irányították a Békés vármegyén büntetésül behajtott zabot (Pestre 34.000 mérőnyit), akkor az üres templomokat, kolostorokat, ezek folyosóit jelölte meg raktárokkul Szentiványi.²⁾

A középületekben — ideértve az iskolákat is, melyeket aztán novemberre kiürítettek — nem fért el a Budapesten összpontosított katonaság, pedig ezen kívül kellett hely foglyok, katonai és polgári tiszti szállások és hivatalok részére. Igénybe vették a Császár-fürdőt és a szállodákat, melyeknek tekintélyes összegeket fizetett ki a két város. Tiszteket kértek közlegények helyett a budai ferencesek. Súlyosabb kérése volt a Valeró-családnak. Valeró Antal, Kornél és Geyza közös kérést adott be. E szerint 80 éve áll fenn a Valeró-család vezetése alatt a Lipótváros szélén épült selyemfonó, 36 éve vezeti Antal. Most öt fiaival együtt a tönk fenyegeti, ha a gyárat laktanyává alakítják. A gyárat megvásárolta volt a forradalmi kormány, tehát az a kincstáré, Valeróék csak bérlik 1849 januárja óta, negyedévenként 2250 forintért. A legszegényebb osztálybeli tömegek vesztenék kenyerüket, —

¹⁾ Sz. 49: 1963. 2504.

²⁾ Budai országház: Sz. 49: 48., — a Curia: Sz. 49: 474.511., — múzeum: Sz. 49: 521., — Kórház és vakintézet. Sz. 49: 530., — templom és kolostor P 49: okt. 1. 9716.

a lefoglalás ideiglenes lenne, mert a betegek gyógyulása után a katona visszatér a laktanyába, de a gyár bukásba dől. Szentiványi hozzátette, hogy a gépek elszállítása sokba kerülne. Végül a bér feléért Valeróék kezén maradt a gyárépület kisebb része.¹⁾

Magánépületeket is béreltek laktanyául. Ezeket a tulajdonosokról nevezték el Wodianer-, Wagner-, Serfőző- (a volt Török-féle serfőző), Császárfürdő-, Aszalai-, a középületeket eredeti rendeltetésükről Országház- stb. laktanyának.

Külön gond volt a tábornoki és tiszti szállások bérlése és berendezése. Mi bútorra van igénye alattos tisztnek, századosnak, törzstisztnek? Ezen a téren a polgári hatóság munkáját keresztelte a katonaság, mikor önhatalmúlag vette igénybe a forradalmi kormány közlegeinek bútorait, mint a térparancsnokság, mely az Oswald-házból (a mai Nádor-utca és Széchenyiliget sarkán) 50—60 szoba bútort vitette el vagy használta a hely színén.²⁾

A kispolgárnak kényelmetlen és kellemetlen volt e nagyarányú lakásigénylés. Vendéglősök és külvárosi háztulajdonosok egyaránt polgári bérlőktől remélhető jövedelmüket féltették a katonai beszállásolástól. Megkönynyebbüléssel értesült a közönség arról, hogy legalább a Központi Vasút-Társaság irodák és személyzeti lakás céljára nagyobb házat épített a Gyárutcai részen.

Az így-amúgy elszállásolt kórházak ápolójainak, a katonáknak és a hadifoglyoknak jó része lerongyoltan érkezett. Számukra ágyneműt és fehérneműt kellett előteremteni. Megindult a fehérnemű és pokróc beszerzés, foglyok, katonák és még nagyobb arányban kórházak részére. Ez annál nehezebben ment, mert a közlekedés bizonytalansága miatt a kereskedelmet hosszú időn át alig lehetett igénybe venni. Július végén 6000 ágyfelszerelést rendelt a városparancsnokság, 4500 esett ebből Pestre, 1500 Budára. Ezután jött az ágynemű és fehérnemű rendelés: 2000 ing, 2000 lepedő, 2000 vánkös, egy mázsa tépet a cs. kir. kórodának, — 450 rend lepedő, fehérnemű a Háromnyúl-laktanya részére, — 400 szalmazsák, 800 lepedő, 400 rend téli és nyári pokróc a kiscelli kórház, — 480 zsák, 900 rend pokróc és lepedő a Nugent-zászlóalj, — újabb hasonló szállítmány a Müller-zászlóalj részére, — gyógyszer, fa, gyertya, a vízivárosi fiók- és a várbeli kórház részére, — 8 hőmérő, 80 fürdőkád, 30 spanyolfal és 50 font tépet a cs. kir. kórodának.

»Köztudomás szerint ingek, lepedők és vánkösokra megkívántató vászon kapható nem lévén«, a két város bizottmányokat küldött ki házról-házra becsű szerint fogadni el fehérneműt. A vagyonosabb városrészekből került persze a gyűjtés java. Az ingeknél is észrevehető az aránytalanság, még inkább a lepedőknél. Pesten a szegényebb Teréz-, József- és Ferenc-

¹⁾ Sz. 49: 2488. v. o. Bud Melitta értekezését: Az első pesti gyár.

²⁾ Bútorigény Sz. 49: 755., Oswaldház Sz. 49: 763.

város (valami 60.000 lakos) összevéve tudott annyi lepedőt adni, mint a Lipótváros magában (13.000 lakos), a négy külváros együttvéve érte el a belvárosi beszolgáltatást. Természetesen kereskedőktől is vásároltak. Pest végül is feljajdult egy 7—7000-es pokrócrendelésre: a város nem képes megfelelni e követelményeknek, mert adóssága már milliókra emelkedett a katonai kiadások miatt.¹⁾

A szálláshoz tartozik a tűzifa gondja. Fa kellett a katonaságnak a sok kórház és laktanya fűtésén kívül kenyérsütéshez; elsőrendű szüksége ez a polgárságnak is. Előrelátó pékek halmozták a tűzifát, ennek lefoglalására azonban nem gondolt a hatóság. A pótlás nehezen jött. Nyár elején szünetelt a fuvarozás a bizonytalan hadihelyzet miatt, azután a földesúri terhektől szabadult jobbágy sem ingyen, sem pénzért nem vállalta az erdőkből a Dunapartra szállítást, ahonnan Luczenbacher és mások hajói az ő segítségük nélkül is elhozhatták volna. Fenyegetően közelgett a tél. Pest város egy időre eltiltotta a téglá- és mészégetést, — Szentiványi engedélyt adott, hogy Budára bárki hozzon tűzifát s pusztán a dunaparti lerakás illetékét fizesse meg. Buda is, Pest is mentesíteni akarta a piacot a hivatalos vásárlásoktól. Pest a ráckevei uradalomtól vásárolt a hivatalok szükségletére, ugyanezt ajánlotta a katonaságnak. Közben árdrágítások fordultak elő. Egy csizmadia 30 forintért árulta Pesten a fa ölét, ezt a fát a város lefoglaltatta, rendes áron adatta el és a befolyt összegből 100 forintot a »sérv-vitézek« javára tartott vissza.

E zavaroknak egyik fő oka a szállítás nehézsége, ezt pedig fokozta a hadsereg fuvarszüksége.

A hadseregnek égetően sürgős a fuvar. Egyetlen esetben találkozunk ennek megtagadásával. 1849 július 12-én kerül Pest tanácsa elé Verzár Manó honvédtörzsorvos megkeresése, melyben 50 kocsit kér beteg honvédek elszállítására. A tanács nem ad fuvart, mert a honvédsereg által elvitt fuvarosok még nem érkeztek vissza, »újakat kényszeríteni a helyzet komolysága miatt (12-én orosz csapatok már elzárták a kerepesi sorompót, a császáriak 11-én már Budán voltak) a nemzetőrök nem vállalják.« — A császári sereg szükségére egyetlen nap 500 fuvart követelt Pesttől Zichy Ferenc gróf, mert a pestmegyei hivatalnokok helyüket elhagyták, tehát Pest vármegyét, mint az örletésnél is láttuk, nem vehette igénybe. Másnap, július 21-én Gaál Edvárd rendel 30 bérkocsit a Lánchídhöz, orosz sebesültek szállítására. Buda augusztus első felében 1000 forintot költött háborús fuvarokra, Pesten állandóvá tette a költséget a hadseregfőparancsnokság idetelepülése. Ez a város szeptember 1-től október 8-ig 5532 forintot fizetett katonai bérkocsiszámlára. Ez a kiadás is a kincstárt terhelte, de a kincstári megtérítések késlekedtek, s az ikervárosok joggal aggodalmaskodtak olyan fuvarkölségek elismerése felől, melyeket »tisztek, altisztek, sőt közlegények« nyugtáztak. Még ez évben megjött a rendelet, hogy csak a térparancsnokság utalványára

¹⁾ »Köztudomás szerint« B. 49: 2894.

szabad fuvar követelni, de nyomtatványt erre a célra csak 1850-ben kezdtek használni. Az utalványra igénybevett fuvarokon kívül van a hadsereg főparancsnokság állandó fiákerszükséglete, ezt Haynau december 1-től szállította le 23 kocsi helyett 9-re (a pesti fiákerek száma ekkor összesen 100 körül járt).¹⁾

A szállítás akadályai közt szerepel a vasút leszerelése. Pestről a honvédség visszavonulásakor 26 mozdonyt vittek Szolnokra, a vonatokat e miatt július végén Ióerőre készültek berendezni, annál inkább, mert a Szolnokon levő mozdonyokból is fontos alkatrészek hiányoztak.²⁾

A vasut üzembehelyezésénél is égetőbb volt a pest-budai híd használhatóvá tétele. Épen 1849-ben feltűnően érezték ennek szükségét. Görgői serege január első napjaiban átvonult a Lánchídon. A császári sereg részére akkor a *Duna jegén* készült átjáró, melynek költségeit a vállalkozó Csasznek és Depiny csak 1849 legvégén kapta meg. A jégzajlás után a sóház mellett, körülbelül a mai Ferenc József-híd helyén kötötték be a hajóhidat. Ezt április 24-én fölégette a császári sereg. A magyar kormány júniusban megint megcsináltatta a hidat. A szokástól ekkor annyiban tértek el, hogy a vállalkozó semmi kockázatot sem viselt. Megkapta összes költségeit, ezért a jövedelmek sem őt illették, el is utasították ősszel azt a kérését, hogy a bérkocsisoktól visszamenőleg követelhesse az erre az évnegyedre eső hídpénzt. Ezt a hidat a honvédség bontotta szét.³⁾

Júliusban a császári seregvezetés egyik első gondja volt a hídkérdés megoldása. A júniusban összerakott hídhoz tartozott hajókat a honvédség levitette Tolnába, Baranyába, úgy kellett azokat felvontatni Paksról, Kömlődről, Baracsikáról, Bajáról, ahova különben Ráckevevől is kerültek hídhajók. Föl is vontatták ezeket — októberre, de akkor is csak 3 volt jó 20 közül. A híddal persze ilyen sokáig várni nem lehetett. Heyntzel tábornok július végén adta ki a rendeletet, hogy Pest szerezzen épületfát, munkást, esetleg kölcsön vegyen anyagot a hídhoz. Így foglalták le komáromi és esztergomi tulajdonosok hajóit, akik természetesen joggal követeltek kárpótlást. A két városi pénztár üressége miatt júliusban olyan szerződést kötöttek Csasznekkel és Depinyvel, hogy ezek újra, maguk költségén gondoskodnak a híd összeállításáról. Saját költségükön kötelesek felhozatni és javíttatni a hídhajókat és kártalanítani a lefoglalt hajók tulajdonosait. Ennek fejében őket illeti a hídpénz addig, amíg a jégzajlás miatt lebontani nem kell. Így készült el a hajóhíd alig félév leforgása alatt harmadszor és mindmáig utoljára.⁴⁾

¹⁾ Buda : B. 49 : 3235., 3584. Pest : Sz. 49 : 2017. Szabálytalan nyugták Sz. 49 : 189. Sz. 50 : 2479.

²⁾ Sz. 49 : 31., 56., 57., 93. P. 49 : júl. 31. 6921.

³⁾ B. 49 : 4848. 5676.

⁴⁾ a hajóhíd elvitt alkatrészei : P. 49 : aug. 27. 7971. szept. 5. 8440. Sz. 49 : 806. stb., — jóval későbbi iratok is szólnak egy-egy vasmacska kihalászásáról.

Közben épült a Lánchíd, melyen a forradalmi kormány uralma idején a közlekedési miniszter által adott jegyekkel volt szabad átmenni. Az év végén attól tartott a két város bölcs tanácsa, hogy az állóhíd elkészül a jégzajlás előtt s kártalanítani kell a hajóhíd vállalkozóit. Az időjárás azonban addigra kikényszerítette a lebontást s november 28-án már nyoma sem volt a hajóhidnak. A város szívesen eladta volna az anyagot a Lánchíd Társaságnak, de ez úgy tartotta, hogy nem fizetné ki magát a (Gellért-hegy alá gondolt) hajóhíd, csak a hajózást akadályozná.

A Lánchíd már régen benne élt Pest-Buda tájképében. Most végleg eltűnt erről Kisfaludy Károly kedvelt esti sétahelye, a víztükrökhöz símuló hajóhíd, a közepére állított Nepomuki Szent János szoborral együtt. November hó 19-én ujságolja a Magyar Hírlap, hogy Clark jólsikerült arcképe (Barabás Miklóstól) kapható, — 20-án megtörtént a Lánchíd megnyitása. Sokan emlékezhetek vissza akkor a világsoda születésnapjára. Hány ezer ember volt jelen Pest-Buda lakosságából az alapkőletétel pompás ünnepélyén? A dinasztia több tagjának, számos Bécsből jött érdeklődőnek jelenlétében ünnepelte az ifjúság Széchenyit, Kossuth javasolta, hogy a hidat róla nevezzék el, fáklyás zene kereste őt lakásán. — Azóta 8 év telt el s a híd megnyitása nem lett országos ünnep, még ünnep sem, ha csak az nem ünnep, hogy végiment rajta Haynau és Geringer és hogy ezen a napon, Budapest 1849-i történetének kétségtelenül egyik legnevezetesebb napján, ingyen lehetett átmenni a hídon. Ettől kezdve egyik partról a másikra személyeket és árukat átszállítani Pest-Buda határain belül vizen is csak a Lánchíd Társaság engedélyével lehetett, a Társaság maga több helyt csónakátkelést rendezett be.

Új gondja lett Budának a Várba vivő út megépíttetése. A hajóhíd a »szép, gazdag, ragyogó« pesti Nagyhid- (ma Deák Ferenc-) utcától vitt Budára, a mai Ybl Miklós-térre. Innen a mai Apród-utcán a Szarvas- (ma Szebeny Antal-) térnél fordult a mai Váralja-utcába, melynek fordulóján ma a Várkert falába illesztett díszkút zárja el a meredek utat, mely a várkapun át vitt a mai Szent György-térre. Ezt az utat és a várkaput csak a kiegyezés után zárták el a közönség elől. A Lánchídtól ez messze esett. Messze esett a másik jó út is, mely a Bécsi-kapun át vezetett a Várba. A Vérmező felől a Fehérvári-kapuhoz és a Vízivárosból a Vízikapuhoz vezető utak nem feleltek meg nagyobb forgalom céljainak, a Lánchídfőtől a várba mégis csak évek multán készült el az »Albrecht-« (ma Hunyadi János-) út.

A Lánchíd 1850-ben sem volt elég minden körülmények között. A hajóhídra vonatkozólag olvasunk arról is, hogy vásár idején a szekerek rendetlenül tódulnak rája és veszélyeztetik a gyalogjárókat.¹⁾ Nagy Ignác szemléletesen írja le a rendetlenség fő okát: reggelenként engedték át a hajókat, s az átkelő közönségnek várakoznia kellett, míg a kikapcsolt hídhajókat megint bekötötték a hídba. A Lánchídnál nem volt ilyen nehézség,

¹⁾ Sz. 49: 2922.

de a két parton hosszan elnyúló városokban kényelmetlen maradt a forgalomnak egyetlen hidra terelése. Ezen a kényelmetlenségen a Lánchíd Társaság egyelőre — mint láttuk — csónakok és helyi gőzös beállításával enyhített, csak évtizedek múlva került sor új hidak építésére.

A két városi tanácsnak egyelőre új gondot jelentett az állóhíd. A hajóhidat bérbe szokták adni, ebből nevezetes jövedelme volt a városnak. Sikerül-e a Lánchíd Társasággal pótoltatni a bevételi forrás eldugulását? Az alkudozással jó lenne sietni, mert nagy a pénzszükség, hiszen a háború tengeri kigyója, a pénzválság, 1849 derekától szedte áldozatait a legfalánkabbul.

Pénzválság 1849 őszén.

A számtalan irányból lavinaszerűen rohanó nehézségek mindenikében szerepel a pénz előteremtésének szüksége.

Ezt tette szinte lehetetlenné a Kossuth-bankók értéktelenné nyilvánítása.

A válságot tetézte az aprópénz-hiány.

A szabadságharc végén általánossá vált aprópénzhiányon körülzárt várakban úgy segítettek, hogy az illető hatóság maga nyomtatott aprópénzt. Ezt utánozta Pest város 1849 július első napjaiban. A nyomtatással elkésett. Volt szükség — és mennyire szükség volt — aprópénzre az osztrák csapatok bevonulása után is. Buda városa 2000 pengő forintra kért belőle, de Pest tanácsa nem adhatott, mert »a körülmények változtak«, t.-i. az új biztosok eltiltották, mint a bűnt e pénzjegyek forgalombahozatalát. A nyomási készletet és a kinyomott összeget beadatták a térparancsnoksághoz, ott a Kossuth-bankók sorsára juttatták, — máglyára rakták. A városi ügyész nyomozást indított a pénzjegykészítők ellen, a tanács rendelkezését teljesítő nyomdász, Heckenast Gusztáv csak öt év múlva érte el pörében a fölmentést.¹⁾

A pesti aprópénz megsemmisítése csak élesítette az aprópénzhiányt és a Kossuth-bankjegyek elértéktelenedésével előállott válságot. Budán az új rendszertől a polgármesteri kinevezést Walheim, úgy látszik, egyrészt a pénzhiány miatt nem akarta elfogadni, talán ezért kapott azonnal 40.000 pengőforint előleget Zichytől. Ilyen előlegezések, helyesebben részletfizetések később is történtek. Ezek a katonai kiadások fődözésére szolgáltak, de mindig sokára és természetesen nagy címletekben kerültek a városi pénztárakba. E miatt külön kellett gondoskodni aprópénzről. Szentiványi július 28-án a harmincad-hivatallal 10.000 forintot váltat Pest városa részére 1, 2, 5 és 10 kr-okra, — a Lánchíd építőhivatala 1000 forintra kér 6—10 kr-okat. Az aprópénzhiányt ettől kezdve leginkább a Lánchídnál veszik észre. A Magyar Hírlap decemberben azt a vádat emeli, hogy a Lán-

¹⁾ P. 49: júl. 16. 6462., okt. 8. 10134. stb. *Faragó Miksa*: A Kossuth bankók kora, Bp. év n. 331—340.

híd vámszedői tiz és fél vagy talán négy százalékos nyereséggel adják el az aprópénzt.¹⁾

Sok bosszúságot okozott az aprópénzhiány, de az igazi »nagy és veszélyes csapás« a Kossuth-bankjegyek kártérítés nélkül való könyörtelen bevonása volt. A két város pénztárában roppant tömegű »magyar bankjegy« halmozódott fel. Szentiványi el is szörnyülködött ezen: hogy történhetett ez, mikor a város mindig pénzhiányban szenvedett és állandóan kölcsönökből élt?

»Elhárítani, vagy legalább enyhíteni méitóztassék azt a nagy és veszélyes csapást«, kéri július 13-án Buda város Gyulai Gaál Edétől, odavész különben a szegények és árvák pénze. Ugyanaznap veszékel a pesti tanács: megakadnak a kórházak, jótékony intézmények; holnap fizetési nap van, miből élnek a munkások? a város közrendje forog kockán. Gaál Ede adni sem kárpótlást, sem más pénzt nem tudott, de a beszolgáltatást két nap alatt követelte, a közrendért pedig a hatósági tisztviselőket tette felelőssé, életük és vagyonuk veszélyére. Megnyugtatóul Ramberg tábornoktól szerzett biztosítást afelől, hogy a városban állomásozó két zászlóalj a polgári hatóságok rendelkezésére áll. A szegény néposztályról aztán a város úgy gondoskodott, hogy 16-án a vagyonos polgárságra 20.000 forintot vetett ki. Ezt kölcsönképen szedte be, és még aznap a zálogház rendelkezésére bocsátotta, ezenfölül gondoskodott arról, hogy a szegénygondozó intézeteknek legyen pénzük a kiosztásra.²⁾

Pénzintézetek, jótékonyintézetek, iskolák, hónapokon át kölcsönért ostromolták a várost, a város természetesen a kincstárt, melynek szolgáltatásban fizette a katonaság és kórházak élelmezési, szállás és egyéb szükségleteit. A kincstár 40—100.000 forintos tételekben hatalmas összegeket »előlegezett« a két városnak, de ezek az »előlegek« s az igen gyéren befolyó adójövedelmek nem fődőzték a szükségleteket. Városi alapokból, pénzintézetektől, magánosoktól vett kölcsön Pest 93.000 pengőforintos tételtől lefelé 100 pengőforintosig.³⁾

A pénztelenséggel együttjárt a drágaság. Az ingatlanok becsáron fölül kelnek el. Becsáron fölül kél el Budán olyan ház is, amelynek homlokfala a bombázás következtében bedőlt. Pesten, főleg a külvárosokban a telkek ára a réginek kétszeresére emelkedett: Podmaniczky Lajos 150—200 forinttal adhatja el rétjeit, melyeket pár éve 80—100 forintért vásárolt.⁴⁾

A drágaság megnehezítette a katonaság ellátását. Ráadásul a városi alkalmazottakat is külön kellett segíteni: a budai városi szolgák és rendőrök 26% fizetésemelést kaptak negyedévre előre.

¹⁾ Szentiványi váltat: Sz. 49: 33. 67., — Lánchíd vámszedői: Magyar Hirlap (a következőkben rövidítése: M. H.) dec. 14. 25.

²⁾ Kérések: B. 49: 2994d, P. 49: júl. 13. 6386., — Gaál: P júl. 13. 6442. júl. 14. 6425., városi kényszerkölcsön P. 49: júl. 16. 6443. 6419.

³⁾ Pesti Hazai kérései Sz. 49: 77. 2065., — Kereskedelmi Banké Sz. 220., — Pest kölcsönei Sz. 49: 81. 106., 147., 148., stb., — a tanácsjegyzőkönyvekben igen sűrűn.

⁴⁾ B. 49: 4498., — M. H. dec. 9. és 30.

A városi szolgálattól — a város terhére — visszafogadták a nekik fizetés fejében július 10-én kiadott magyar bankjegyeket és osztrák pénzt adtak helyette. Magánosokkal szemben nem volt ilyen kimélet. A Kossuth-bankókért kártérítés nem jár, a bevonási rendelet mindenkre vonatkozik.¹⁾ A veszteséget az is köteles viselni, aki állami szolgálat díjában kapott magyar bankjegyeket. Ez könnyen előfordult. A szállítókat a város fizette akkor, amikor pénze volt és olyan pénzzel, amilyen épen forgalomban volt. A honvédsereg részére teljesített szállításért az osztrák csapatok bevonulása után, sőt még 1850-ben is — természetesen osztrák pénzben — fizetett a város, sőt Buda város 1849 október 15-én fejenként 6 pengőforintot ad annak az öt honvédnek, aki »Buda főváros részére állott be! A város hitele szenvedett volna, ha a város által (vagy közvetítésével, bár a honvédség javára) tett rendelés árát a város meg nem fizette volna. Megfordítva megtörtént az is, hogy cs. kir. kincstár javára tett szolgáltatásokért fizetett a város a forradalmi kormány uralma alatt és a szállító utólag hiába panaszkodott, hogy magyar pénzben kapta járandóságát. Befizetéseknél a város állott az erdő felől, névszerint Pest nem akarta elismerni az 1838-i 2%-os kölcsönre a forradalmi kormány idején magyar pénzben teljesített befizetéseket.

A Kossuth-bankók bevonása olyan súlyos csapás volt, hogy hosszú időn át nem is tudták elhinni a veszteséget szenvedő felek. Szentiványi július végén eredménytelenül tett fölterjesztést a végből, hogy a »jóézelműek« kárpótlást kapjanak a Kossuth-bankjegyekért. Sokan fordultak ilyen kéréssel hozzá: a kispolgár rémülten és értetlenül állott a nagypolitika elvhűségével szemben. A pesti kereskedelmi testületek még december elején is küldöttséggel járulnak Bécsbe, kárpótlást kérni a magyar bankjegyekért. Emlékiratukra 1850 február 5-én kapták meg az elutasító választ. Még ezzel sem zárult le az ügy, további két év múlva 1852 márciusában marasztaltatik el a Pesti Hazai I. Takarékpénztár: a vallásalapból a szabadságharc idején tehát magyar pénzben kölcsönvett 100.000 pengőforint törlesztéséül semmit sem számítanak be az 1849 július 18-án beszolgáltatott 177.000 pengőforint magyar bankjegyből s a takarékpénztár a 100.000 pengőforint újból való megfizetésére köteleztetett — ennek felét aztán elengedték egyességlel. A Kereskedelmi Bank még nagyobb veszélyben forgott. A kincstár ettől az intézettől követelte a magyar kormány által adott előlegeket, elkobozta a 48-ban hazafias adományokból gyűlt ércalapot és követelte a szabadságharc alatt kibocsátott, aztán elkobzott magyar bankjegymennyiség egész összegének megtérítését. A bank élére állított Havas József belefáradva a sok eredménytelen könyörgésbe, végül azt ajánlotta, hogy olvadjon be a bank a bécsi Nemzeti Bankba. Ezt az igazgatóság és az 1850 szept. 29-i közgyűlés egyhangúlag elvetette és évekig tartó deputációzás után 1854 augusztus 29-én megérte, hogy Ferenc József kegyelemből elengedte a teljesíthetetlen követeléseket. 1850-ben

¹⁾ B. 49: 3160., — Sz. 49: 110.

a pesti kereskedelmi testületek egymilliós kölcsönt kértek az osztrák Nemzeti Banktól, kisegítő pénztár létesítése végett. Kaptak is a József-vásárra 550.000 pengőforintot, de ebből kellett megfizetniök a lejáró 200.000 pengőforintnyi adósságot, hat hó múlva törleszteniök 250.000 pengőforintot. Szeptember hónapban elutasították a milliós kölcsön megújítására irányuló kérésükkel.¹⁾

Az általános drágulásban egyetlen, szomorúan jellemző árzuhanást látunk. Landerer és Heckenast 59%-os engedménnyel vállalja az 1849/50. költségvetési évre a nyomdai munkákat. A szabadságharc alatt ugrásszerűen lendült föl a hírlapirodalom s ezzel a nyomdászat, — e konjunktúrának most tíz évre vége szakadt. A kormányhatóságokat is foglalkoztatta a munka nélkül maradt nyomdászok ügye, de nem annyira emberbaráti, mint inkább rendőri szempontból.²⁾

A nyomdai munkák áresése nem sokat segített városaink költségvetésén. Súlyosan esett latba a zsidókra kivetett sarc. Ez az összeg Haynau elgondolása szerint az állam javára fordult volna, — egyelőre a kereskedelem zavarásával károsan befolyásolta a városok teljesítőképességét.

A fölszámolás.

Minden új rendszer első föladata a megszűnt rendszer likvidálása és mintegy alapvetésként az átvett javak leltározása.

1849-ben az új uralom nyomozta a forradalom kilengéseit s a kincstárt és közvagyonot ezek miatt ért károkat. Egész apparátust mozgatott a számbavétel, mely nemcsak károk és visszaélések megállapítása végett volt szükséges, hanem azért is, mert az új fölöttes hatóság nem ismerte a magyarországi viszonyokat, e miatt kellett például részletes jelentés Buda kincstári épületeiről.

Nyomozták a cs. kir., illetve honvédcsepatoók kivonulásakor magánkézre jutott kincstári tárgyakat. Külön bizottság kutatta például a Ludoviceum vagyontárgyainak hollétét. A városparancsnokság október végén rájött, hogy a mult év őszén Pest város a nemzetőrség részére 152 köpenyt, és 49 báránybőrbundát vett kölcsön, most ezeket visszaköveteli.³⁾ Keresték a kincstári tulajdonból pesti cégekhez került rezet, a magánosoknál levő cs. kir. bélyegzésű lovakat, ezek lefoglalása végett figyelemmel tartották a pesti vásárt. Hirdették a Komáromból széthurcolt ágynemű keresését.

¹⁾ Sz. 49 : 69., — M. H. dec. 7. V. ö. *Faragó Miksa* : A Kossuth bankók kora, 296—312. *Fenyvessy Adolf* : A Pesti Hazai I. Takarékp. tört. Bp. 1890. 57. *Pólya Jakab* : A Pesti Magyar Keresk. Bank keletkezésének és ötvenéves fennállásának története. Bp. 1892. 12. 142—160.

²⁾ P. 49 : júl. 13. 6349.

³⁾ P. 49 : okt. 25. 11122.

Természetesen lefoglalták a forradalmi kormány által fölhalmozott készleteket és vizsgálták a forradalmi kormány által eladott javak tulajdonjogát, kutatták a forradalmi kormány által tett rendelkezéseket, hogy azokat a császári sereg vagy közigazgatás hasznára újítsák meg. A papnövelde igazgatója meggyanúsíttatik, mert nem jelentette, hogy az Egyetemi-templomban a forradalmi kormány nagyobbszabású berendezési munkát végeztetett ülésterem céljára. Az igazgató erélyesen védte magát: a legjobban őt botránkoztatta, hogy Isten házáat bűnös célokra akarják használni, de eszébe sem jutott, hogy jelentenie kellene ilyen köztudomású tény, hiszen, mint érdeklődők, orosz és osztrák tiszték is nézegették a templom új berendezését. Ez a berendezés természetesen lefoglaltatik. Kevésbé természetes, hogy a bútorok egy részét a német színház igazgatója kapja meg olcsó áron.¹⁾

Hosszasan foglalkoztatták a rendőrséget a nádori ingóságokban esett károk. A királyi palotában vegyesen voltak állami és főhercegi bútorok. Ezekből egy részt 1849 június 19-én Duschek pénzügyminiszter a nádorkertbe vitetett Kossuth Lajos használatára, de alig 10 nap múlva a visszahordás is megtörtént. Hiánytalanul megkerült az a bútor is, amelyet a királyi palotából a múzeumba vittek. Azt a 25.000 pengőforintot, melyet István főherceg menekülése előtt váltó ellenében adott át, a nélkül fizette vissza Wodiáner, mert a váltó eltűnt. Nem került elő az a »konyhaszer«, amit Kossuth Lajosék használatára vittek el. Sok bútor lappangott magánosoknál, a főhercegi pincéből eltulajdonított borokat hír szerint pesti vendéglőkben mérték.

A pesti sóhivatalt figyelmeztetik a Szegedre vitt só biztosítására. Az Egyetemi Nyomda visszavárja Aradra hurcolt papirosát és eszközeit.²⁾ Császárhű magánosok keresik a forradalmi kormány által lefoglalt javaikat. Több pesti nagykereskedő (Wodiáner és fia, Halbauer János, báró Sina, Malvieux J. C., Fleisch Sámuel és Singer Testvérek) áruit lefoglalta és értékesítette a komáromi magyar őrség, e javak megkerítése céljából szeptember elején elrendelik, hogy katonaság vizsgáljon meg minden hajót és kocsit a tulajdonjog megállapítása végett. Távollakó magánosok ingatlanait is féltették; a hécsi skót bencéseket hivatalosan kellett megnyugtítani, hogy ingatlanra vonatkozó jogok a forradalom miatt nem váltak semmivé.

Pesten, Budán sokan keresték a várostromkor használt létráikat, a Központi Vasút Társaság egyéb szerszámaikat is, melyeket Pest város vett volt kölcsön a forradalmi kormány rendeletére végezett tömegmunkához. Elvként szolgált, hogy a forradalom részére végzett szolgáltatásokért kártérítés nem jár, de a Központi Vasút eszközeit azért sem adhatta ki a város, mert ezeket már lefoglalta a katonaság. A vasutat igényével a hadikárfelszámoló-bizottsághoz utasította a tanács, ahova hasonló esetben maga is fordult.

¹⁾ Sz. 49: 269. 1709., P 49: aug. 10. 7327. okt. 9. 10190.

²⁾ Sz. 49: 1775.

Azután jött a kifizetett és kifizetetlen számlák hosszú sora és jöttek a vagyonzárolások. Podmaniczky Jánost a pesti csatározászlóalj alapítására fordított 10.000 forintért vonják felelősségre. A volt pesti bírót Graefft bíróság elé akarja állíttatni Pest város új ügyésze, Ritter István, a Kossuth Lajos bevonulásakor rendezett népünnep költségei miatt. A tanács megelégedett azzal, hogy ezt közigazgatási úton hajtsák be rajta. A januártól májusig tartó időben a cs. kir. seregnek szállított bor 5 pengőforintos árából a katonaság csak 4 pengőforintot akar megtéríteni. Ez ellen természetesen felír Buda város, mert a város már kifizette a számlát és épen elég a kamatveszteséget viselnie. Az orosz sereg által adott nyugták, a katonaság által igénybevett, de még vissza nem érkezett fogatok, — a kocsik megrongálásának kártalanítása — a forradalmi kormány által zárolt vagyonok feloldása, a forradalmároknak (Batthyány Kázmér, Mészáros Lázár, Rottenbiller Lipót, Lukács és Társa-nyomda, Kossuth Lajos stb.) zárolása, majd árverezése hónapokig foglalkoztatja a rendőrséget és közigazgatást. Bonyolult a Szilágyi Ferenc esete. Ő Vasváry Pál iratai közt keresi a forradalom idején lefoglalt saját iratait, de Vasváry Pál hagyatéka Magyar Mihály könyvkereskedőhöz került, akinek vagyona szintén zár alatt van, ő maga pedig elmenekült a honvédekkel. Kuthy Lajos vagyona ellen váltóköveteléssel lépett fel Kún Sándor. Kéri az ötszobás lakás bútorainak lefoglalását, azt is, amit ebből Breisach őrnagy elvitetett.¹⁾

Havas József volt helytartótanácsos tudományos intézetek (múzeum, egyetem) és pénzügyintézetek (Pesti Kereskedelmi Bank, zálogház, Budai Takarékpénztár) megvizsgálására küldetett ki.²⁾ A Budai Nőegylet biztosa Kovács Pál, a pesti Pákozdy Zsigmond.

Budának arról is jelentést kell tennie, hogy az erdőgazdálkodásban megtartják-e a 60 éves fordulót. Buda város maga vizsgálhatja meg házipénztárát, a városi vízigépet, mely dunavízre emelt a Várba. Pestnek gondja volt a Lánchíd helyreállítására, a megromlott tűzifecskendők javíttatására.

Pest város kára, hogy Reiffel Mihály János nem fizetett lakbért, mert szállása leégett a városi házzal együtt és ő maga ismeretlen helyre távozott, — hogy a cs. kir. katonák szétrombolták a józsefvárosi temető őrházát, »gonosz kezek időközben felgyújtották« a marhavásártéren a bódét, márciusban megrongálták Rákoson a malmot.

Javában folyik a likvidálás és már új likvidálnivaló keletkezik katonai kihágások miatt. A budai szőlőkbe őrzárakat kell küldeni kártétel elhárítására, a várparancsnok, Sardagna a várostól kér hozzájuk vezetőket. Pincét törtek fel orosz katonák.³⁾

¹⁾ Buda 5 pengőforintos bora Sz. 49 : 101., P 49 : 3580., — orosz nyugták B. 49 : 7137. fuvarok ára Sz. 49 : 355. 3438., — vagyonzárolások P. 49 : júl. 17., 21., 23. stb., Szilágyi esete Sz. 49 : 675. 1134., — Kuthy Sz. 49 : 516.

²⁾ Sz. 49 : 131. 219. 327.

³⁾ B. 49 : 3624. 3639/a — 3670.

Egyébként a katonaság éberén vigyázott a rendre. Külön őrség állott a sorompóknál, a vámvonalon, lovasság portyázott Óbudáról Esztergom felé. Ennek rekvirálgatásait elviselte a kispolgár, mert a nyugta ellenértékének megtérítését remélhette. Kétesebb kilátású panaszt tett Pest mezei kapitánya a »vonala« őrségére, mely elhordta a kolompért, búzát, szénát, békísérte éjjel a kerülőt, hogy ne akadályozhassa a kihágásokat. A katonaságnak hamar került ellensérelme. Őszire fordulván az idő, az őrség melegebb szállást kíván a szellős vásári bódék helyett s a városparancsnokságnak eszébe jut visszakérni az 1848 őszén, a nemzetőrség részére átadott őrbundákat. Majd november elején, épen a lipótnapi sokadalom előtt, a pesti tanács nagy megrökönyödésére bevonult a mezőkről a katonai őrség. A város azonnal kérte az újra kivezénylést, de a kerületi parancsnokban volt humor és válasz helyett a félhónapig tartó vásár lezajlása után is csak kérdezte, hogy valóban szükséges-e még az őrség?¹⁾ A tanács nyugtalanságát nem csodálhatjuk, hiszen a városi hatóságnak kell gondoskodnia védelemről kár ellen, megtérítésről kár esetén, közben a katonaság gyanakvása dacára küzdenie kell a társadalom szabadabb mozgásáért. Mert romok közt, gyászban, követelte jogait az élet. Zaklatott, a változhatatlanba nehezen törődő ez az élet, — de aki hordozza igáját, akár fővárosi, akár vidéki, újra keresni kezdi a testi-lelki gyarapodást és élvezetet Pesten, ahol — évtizedek óta tudja — ez mind együtt található. Tekintsük meg az újrainduló élet színterét Pestet-Budát 1850-ben.

¹⁾ Macchio (nov. 26-án!) Sz. 49 : 3749.

Pestbudai képek 1850-ből.

a) A Duna.

Pestnek voltak rajongói 1850 körül is.

Kárpáthy Zoltánjában így ír róla Jókai: »A nemzeti kegyelet idehordta mindazt, ami ránézve drága; multja emlékeit, jövője magvait, a gazdagság kényelmét, fényűzését, az ipar szorgalmát, a tudomány szellemét, a művészet csarnokait és a jótékonyosság menhelyeit... A közszellemet az egész országban az új, emelkedő főváros indítá, a szép Pest, a mindennel bővelkedő Pest, melyet egyszer legalább életében meg kellett látni minden hazafinak, hogy meggyőződjék róla, miszerint ez a legszebb városa a világnak s ami Pesten nincs, az aztán sehol sincs.«

Pest képzete reménysugárt lopott a szerencsétlen koldus szívébe, gyönyörűséget ígért a vágyakozónak. Hadd kísérjük az 1850-ben ide igyekvőket s nézzük, mi fogadta a vidékieket az elképzelt városban, Pesten és Budán.

Ideutazni legkényelmesebb s talán legtanulságosabb is a Dunán. Földről érkezve már látjuk Buda tornyait, mikor magára vonja figyelmünket az óbudai hajógyár. A Duna foglalkoztatja e 2000 munkással dolgozó vállalatot, mely jelentőségre nézve toronymagasságba emelkedik az ikervárosok többi ipartelepei fölé.

Már ez elárulja, hogy a Duna nemcsak jellemző alkatrésze a pestbudai tájképnek, hanem gazdagítója is a két városnak, mint a balparti síkság és a jobbparti hegyvidék.

A legtöbbféle árut a Duna hozza, különösen a drágább szárazföldi fuvart nehezen bíró szemestermények nagyobb tömegét, akkor még inkább régimódi vontatóhajókon, csak kisebb részt a Széchenyi által fölkarolt gőzhajókon.

A királyi folyam úsztatja ide hajón a gabonát, — s a rajta ringó malmok örlik lisztté. Akár északról közeledünk, akár délről, hajómalmok rajain akad meg a szemünk. Óbudán és vele szemben a pesti parton nyolcas sorban, lejjebb hármashetes sorokban zakatol a sok vízimalom a két város déli határáig, a Csepel-sziget csúcsáig. Az alföldi vendég hiába kereste a szélmalombokat, a felvidéki is megszámlálhatta egyik kezének ujjain az előtte

ismerős csapómalmokat Pesten vagy Óbudán, ahol már akkor sorra vizsgálták a malomhajtó patakokat, vajjon melyiknek fejénél találhatják meg Árpád sírját. Annál több, valami másfélszáz hajómalom zakatolt a Dunán. Már nehézségbe ütközött egy-egy új »karóhely« kijelölése — vasmacskára horgonyozni hajómalmot tilos volt —, küzdenie kellett a hatóságnak olyan molnár ellen, aki önhatalmúlag megváltoztatta karóhelyét, hogy kedvezőbb sodrú vizet használhasson ki. A víz sodra életkérdés volt a malomra, — gyöngye hajtással 3 mérőnyit sem lehet felörölni egy nap alatt, jó vízben 20 mérőnél is többet. Sok munkájuk van e molnároknak, hiszen a polgári lakosságon kívül ki kell szolgálniok a megszáporodott katonai kórházakat és helyőrségeket is. Még löpor- és más malmok is adnak foglalkozást a mestereknek, még nagyhatalmú mindkét céh, még tréfálkoznak ősszel a szőlősgazdával, aki napfényért imádkozik, míg a molnár vizetárasztó esőért könyörög, — de már látniok kell a megsemmisítő erejű versenytársat, Széchenyi alapítását, a pesti József-hengermalmot. Ez ugyan azzal hivalkodott, hogy nem rontja a vízimalmok üzletét, mert főleg külföldre dolgozik. — de már az egykorúaknak föltűnt, hogy télen akármennyire befagy a Duna, s bármeddig szünetel rajta a gabonafölhozatal és az őrlés, a lisztárát nem lehet egy napról a másikra úgy fölcsapni, mint a gőzmalom-előtti időben.¹⁾

Télen-nyáron bőven adott halat a Duna. Mindkét városban külön céh alakulhatott halászokból. Bárkáik ott állomásoztak a házsorok előtt, közelükben a halpiac, Pesten a Molnár és Duna-utca találkozásánál, Budán a Ponty- és Halász-utca közt a kis téren.

A Duna adott kenyeret a hajóvontatóknak. Még sok évnek kellett eltelnie, amíg kötelezővé tették az uszályoknak a budapesti határon belül gőzhajóval való vontatását, addig minden nyári napon lehetett látni az egy-két ember vagy nagyobb erő, néha 27—30, sőt magas vízállásnál még több ló által vont hajókat. Rakodómunkásnak elsősorban Pesten volt keresete, mert a legtöbb hajó itt kötött ki. A Dunagőzhajózási Társaságnál hosszas könyörgés-alkudozás után csak annyit értek el a budai kereskedők, hogy a Társaság olcsó házhozszállításra vállalt kötelezettséget, azt már nem vállalta, hogy hajói Budán is kikössenek, mint a sokkal kisebb Esztergomnál, Paksnál és más jelentéktelen helységeknél. E hajók legényei lehettek azok a »matrózok«, akik május 16-án hajómolnárokkal és halászokkal együtt fáklyás csónakról dobták vízbe védszentjük, Nepomuki szt. János képét. Talán ezek közé a »matrózok« közé számították azokat a csónakosokat is, akik a Lánchíd-Társaság szolgálatában közvetítették a forgalmat a két part között, a Sáros- (ma Gellért-) és Hid- (ma Rudas-) fürdőhöz és a Császárfüdőtől a Margit-szigetre. A Lánchíd-Társaság kiváltsága értelmében ugyanis

¹⁾ A Duna forgalmáról statisztikák a *kereskedelmi és iparkamara közelkorú jelentéseiben*, ugyanott a hajómalmok elhelyezése, a lisztárról lásd *Pesti Napló* (a következőkben rövidítése: *P. N.*) 1850. dec. 6.

pénzért senkinek sem volt szabad személyt vagy árut egyik partról a másikra szállítania csónakon, sőt a Duna jegén sem volt szabad lejáróval, tehát »mesterségesen« könnyíteni az átjárást, e miatt a biztos átkelőket télen csak szalmahintéssel jelöltette meg a város.

Másfajta gondot is adott a Duna jege. Pestet töltés védte az árvíz ellen. A rakpart mentén a szennyvizet 15 zsilipen engedték a Dunába. Ha a víz 12 lábnyira emelkedett a 0 pont fölé, akkor elzárták a zsilipeket s a szennyvizet szivattyúval emelték a folyóba. A zajlás közeledtét és elvonulását a dunamenti postahivatalok jelentették, de alkalmi futár kiküldéséről is tudunk. Menekülés esetére számítottak a Lánchídra, de azért összeírták a vízi közlekedési eszközöket és embereket állítottak melléjük. A városgazda élelmiszerekről gondoskodott, rőzseköteget, deszkát, trágyát és szármot szállíttatott a töltésekhez, főleg a zsilipekhez. Szakaszokra osztották a partot, minden szakaszhoz egy-egy tanácsnokot rendeltek. 1849/50 telére a Rákospatak, gubacsraktár és Csillag- (ma Gönczy Pál-) utca környékére *Mikló Pál*, a királyi sóház, Nemeshegyi Júlia és Ágoston-féle házak környékén *Feszl Ágoston*, a kereskedelmi kaszinó, Tüköry-ház és hajóhivatal környékére *Madedl János* tanácsnok rendeltetett ki. Melléjük tekintélyes polgárokat osztottak be, kik között olyanokra bukkanunk, mint Valero Antal, a selyemgyár volt tulajdonosa, aztán bérlője, — Csasznek József és Depiny Péter, a hajóhíd volt bérlői. Zitterbarth ácsmester egy évtizednél tovább végezte minden árvízveszély alkalmával a veszélyes helyeken álló közlekedési eszközök és (a mai Lipót-körút vonalán) a felső keresztgát fölügyeletét. Az egész szervezetnek elnöke maga a főpolgármester. 1850 februárban az előkészületek dacára elvitte a víz a Zenede kottatárát és dobogóit a dunaparti raktárból, a városban sok házat vett körül, de már nem a Duna, hanem a belvíz. E házak első emeletét a város költségén világították ki, környékükről a vizet szivógépekkel távolították el. Gépeket és melléjük szakértő munkásokat a József-hengermalom állított.¹⁾

Gazdagítója, rémítője, de szórakoztatója és ékessége is volt városunknak az országos folym.

A csónakázó-sport új megindulása még várt Szekrényesy József javaslatára. A Dunauszodák és Dunafürdők faalkotmányai rég hozzátartoztak a nyári városképhez, a szerencsétlenségek megelőzésére már 1848 előtt kezdtek fölszerelni őket alsó kosárral. A város területén 1850-ben már tilalmazták a szabad Dunában való fürdést, mert szegény emberek és gyermekek a tutajokról meztelenül ugráltak a vízbe.

Szórakoztatta a szemet is a Duna. Nappal mozgalmas képet nyújtott, a mainál élénkebbet. Akkor kevés volt a nagy teherbírású gőzhajó, a kisebb vontatóhajókból természetesen soknak kellett járnia s ezek nem suhantak át olyan gyorsan a város határain, mint modern utódaik. A terményszállító-

¹⁾ Sz. 49 : 4345., 50 : 901. 1823. 2047., 2078., 2263., P. 50 : 3192. A Zenede káráról *Isoz Kálmán*. (Tanulmányok III. 174. 1.)

hajók a belvárosig jöttek, idáig úsztak száz-, sőt ezerszámra a tutajok. Ezek s a két part közt cikázó révészcsónakok valósággal ellepték a víz színét, különösen vásár idején.

Ez az elevenség a Duna fontosságát hirdette. Járt Pestre vasút két irányból is, jöhettek szekerek minden világtáj felől, a forgalom főútóerének a folyam maradt. Mint diadémhoz az ékkövek, úgy tapadtak hozzá Pest leg-pompásabb szállói: az István főherceg, és Európa, lejjebb az Angol-királynő. A többi dunaparti palota: a Kazinczytól megbámult Diánafürdő, mellette Széchenyi Casinójának akkori szállása, az egész sorhoz hasonlóan klasszikus stílusú Lloyd-épület, aztán a redut, majd a két templom, eltakarja a hajón érkező szemek elől a másik szállodasort, a Tigris, Magyar király, Vadászkürt, és Nádor sorát. A Duna közelében várták ezek a vendéget, a közlekedés fővonala mellett. Ragyogásuk és méretük egészen más volt, mint a budai szállóké, melyek közül egyik legelőkelőbb, a város tulajdonában levő Fortuna 900 pengőforintnyi évi bérért volt kiadva, amennyiért a pesti Angol királynő száznál több szobája közül hármát foglal majd el két vendég: Deák Ferenc és Kemény Zsigmond.¹⁾

Elcsöndesült a folyam és környéke az esti órákban. Gyöngéfényű kőolajlámpák égtek házakban, hídon, elvétve a partokon, — csak éjfélig, vagy addig se, ha a világítás bérlője vagy alkalmazottjai a kialakítottnál kevesebb olajat mértek a lámpákba. A visszfény csillogása a víztükroön alig lehetett erősebb, mint amilyent most ködös éjszakákon látunk.

A változatosságnak e szimbóluma, a mozgó és mozgalmas Duna fölött az állandóságot jelképezik Széchenyi állóhídjának klasszikus ívei. Két pillérje, lez a két remekművű diadalkapu s az elegáns szerkezet már az építés régebbi stádiuma óta benneélt és méltán világhírű dísz volt a pestbudai tájképben. Közelében száll ki a hajón érkező utas s a legfölségebb panorámát, a királyi folyam fölött a királyi Budát megbámulni idezarándokol az is, aki tengelyen, lóháton vagy gyalog látogatja meg az ország fővárosát. Pedig a legtöbb ember így jön, mert a gőzhajó kevés helyen áll meg, más vízi jármű igen lassú, mindenik egy vonalhoz van kötve és télen egyik sem használható.

b) Külvárosi körkép.

Ez a látogatás 1850-ben nem ment olyan egyszerűen, mint az imént elmondtam. Vizen vagy szárazon nehéz volt Pestre-Budára jutni. Nehéz már az első lépés *előtti* lépés, az útlevel megszerzése. Azután az igazi lépések az országúton. Nem hiába vonult végig kétszer-háromszor magyar-osztrák-orsz sereg rajtuk, tele vannak posvánnyal, vízszakadással. Gyakran éjtszakázik szabad ég alatt az utas.

¹⁾ Buda zárszámadása 1849/50-re: a Fortuna bérlője hat évre Luther Márton, — az Angol királynőről Papp Ferenc: Kemény Zsigmond II. 107.

»Az út csak földszalag két árok között« az esőzéstől nyirokföld válik belőle. A hídnak nincs karfája, patakba fordul a postakocsi vagy az út sarába vész, — hogy 8—10 ökör alig bírja kivonni. A szabadságharc után évek mulva még előfordul, hogy Temesvár felé szüneteltetni kell a postajáratokat az utak »kimondhatatlan rosszasága miatt«.¹)

Sok viszontagsággal ér a látogató a pesti vagy budai határoszlopig. Az út rosszasága híven kitart a tengely alatt, ha t.-i. a tengely bírja. Különösen a budai utak gyatrák, a róluk szóló panaszok aktáiból össze lehet állítani pontos jegyzéküket. A pesti tanács minden erőfeszítéssel javíttatja az utakat, a budai fölháborodik azon, hogy ilyesmit követelnek tőle. Igaz, hogy Buda vámot szedet, de ez köveztvám és a tanács nézete szerint csak a »vonalon« belüli utak karbantartására való, a vonalon kívüliek csak terhére vannak a városnak. A kerületi főispán persze másképp vélekedik: a környező falvak népe nem kényszeríthető a budai határban szaladó utak gondozására, mert fizeti a budai vámot s az útjavítás annak a közületnek föladata, amely a vámot szedi. Vajjon a budai határ nagy kiterjedése, Buda viszonylagos szegénysége, vagy más ok hat reá, tény az, hogy a kioktatás után mégis csak biztatja a tanácsot, hogy majd szerez államsegélyt a budai utak javítására. Valóban az állam veszi át a »vonalon« kívüli utak gondozását mindkét városban, — Budán a bécsi útét már Újlaktól, a gráciét a Sáros- (ma Gellért-) fürdőtől.²)

A javíttatás elkerülhetetlen. Az albertfalvai út olyan állapotban van, hogy az már »lelkiismeretes dolog«. A budaörsi »köztudomás szerint a legrosszabb állapotban van.« Ha a budaújlaki, óbudai és vörösvári utat rögtön meg nem javítják — mondja a kerületi főispán egy másik sürgetésében — megakad a közlekedés, pedig erre »mindig legnagyobb gond fordítandó, mert legfontosabb közlekedési vonal«, nehéz ágyúk és társzekerek járnak rajta. Legalább a katonai szolgálat érdekeit tekintse a város, mert a sorompón túl alig lehet teherrel áthatolni. Különösen a Rádl-kocsmá közelében, ahol hegy és töltés összeszorítja, az út »harmadféllábnyi süllyedéssel van tele«, már két kocsi fekszik bennük.³)

Pestre kevesebb a panasz. Ide vonattal is lehet jönni Szolnokról és Vácról, sőt az év végétől Bécsből is. Szerény ez a forgalom. Naponta kétszer jár a gőzkocsi, de viszi a postát is és biztosabban, gyorsabban viszi, mint a lovaskocsi. Szolnokra 3, Bécsbe nem egészen 12 órányi az út. A vaspályától nem érintett vidékek felé is sűrűsödik, de még nagyon nehézkes az összeköttetés. Miskolcra másfél napi az út, akár a Tiszához szaladva zörgős szekeren, azután gőzhajóval Szolnokig s onnan vonattal, — akár gyorskocsin, — idő és költség egyenmegy. Kassáról egy héten háromszor jön málhakocsi, háromszor lovasposta. Hasonlóan ritka a Temesvár—Nagyszében és a Szolnokon vasútról átrakódó posta Nagyvárada—Kolozsvár felé.

¹) P. N. 1850. nov. 14. stb., — Sz. 50 : 1776., K. 10478., 12927.

²) P. 50 : 419. Sz. 50. 20.018., — Keresk. kamarai jelentések.

³) B. 50 : 5466. stb. Sz. 50 : 10478., 16531., 16899., 17017.

A postaforgalmat kiegészítik a gyorskocsik. Kolozsvárra a Biazini testvérek, Balatonfüredre nyáron Lobmayer, Szegedre megint más vállalkozóé jár, mindenikre egy-egy pesti szállodában lehet jegyet kapni.

Szerényebbigenyű utas jöhet gyorsparaszttal. Sok ilyen szekeres gazda tanyázik Pesten külvárosi vendéglőkben, de van vidéken is mindenfelé. Egész társadalmi réteg telik ki belőlük, mint a dunamenti falvakban a hajóvontatólovakat tartó gazdákból és Széchenyi elképpendő részvételének tárgyából, a hajóvontatásra pár garasért saját erejét kínáló munkásból.¹⁾

A postakocsinak megvan az az előnye, hogy ha elakad, a legközelebbi község népe köteles nyomban segítséget adni. A közönséges szekéren saját barmainak ereje dőcögteti a gazdát, aki Pest közvetlen közelébe érve föllélegzik, mert évente kavicsolt útra jutott s most már körül is nézhet a bakról.

Vácról jövet egy-egy távoli major — Ráthéké, Gozsdué — látszik a pesti határban. Beljebb — ma háztengertől elárasztott területen — a kocsi a pesti vámhoz a *váci temető* bejáratánál érkezik. Ez a temető a mai Aréna-úttól a Ferdinánd-térig terjedt, a váci postaút és a marhahajtóút (ma Váci-út és Lehel-utca) közt. Erről szól Nagy Ignác Két testvér című rajzában: Mily szép a pesti temető, — árnyékos, zajtalan, tiszta... Halottak napjának estjén »az alkony leveszi válláról köpenyét s kényelmesen kezdi az égboltozatra kiteríteni. A sírokon és kapukon a mécsek ezreit gyujtogatni kezdik.« Tömérdek a virág az egyszerű hantokon s a pesti szappanos-, mészáros-, ács- és egyéb mesterek márványszobor csarnokain, görögizlésű emlékein, ez ezrekbe került kötömegeken. — Valóban ez volt Pest legszebb és legelőkelőbb temetője, a Belvárosé és Lipótvárosé.

E temető belső végénél kis liget és szántóföldek közt épült a váci határkocsmá, mellette a vámház, melynek lámpája az egész éjjelen át pislákol.

Beljebb van, balra, a »déleleti vasút« pályaudvar, a mai Nyugatinak kicsiny elődje. A Gyár- (Jókai-) és Kétfárány- (Podmaniczky-) utcáig szántók és konyhakertek. Az úttól jobbra a Dunáig és az új töltésútig (ma ez a Lipót-körút) ugyanez a kép. A Dunapart felé nézve az Ullmann-féle raktár és a Tüköri-sör csarnok látszik, beljebb a cukorfinomító. A mai Falk Miksa-utca vonalán folytatódik az új úttöltés, e töltés és a Váci-út között sorakozik a pesti gépgyár, a József-hengermalom, Valero-selyemgyár, a szekerész-raktár és a hajóhivatal. A mai Szabadság-tér és az ezt környező Tőzsde, Nemzeti Bank, Postapalota, irredentaszobrok s a mögöttük álló épületcsoportok helyén a Batthyány-mécsesig és a kommunizmus áldozatainak emlékéig terpeszkedett az Újépület komor kolosszusa. Körülötte a mai Honvéd-utcától a Váci-útig üres telkek, — a térkép »homok«, »faraktár«,

¹⁾ Vasút és gyorskocsi-menetrendek a lapok hirdetési rovatában, postajáratok *naptárakban*, az újan beállított járatok természetesen megtalálhatók a napi hírekben. Gyorsparasztkok szállását említi a *Délbáb* 1857-i *Naptára* a pesti tájékoztatóban, Jókainál is van ilyen adat (Politikai Divatok).

»hajótatarozópiac« néven jelöli őket. Az Újépületet befelé kis park, a Széchenyi-liget választja el a tulajdonképeni várostól, hiszen Pest igazában itt kezdődik, a mai Széchenyi-utcánál.¹⁾

Ugyanilyen a sorrend a többi főút mentén is. Pest óriási határának külső része alig különböztethető meg a szomszédos falvak határától: rétek, legelők, homokbuckák, elszórt tanyák vannak rajta. Az észrevehető átmenetet a »vonal« jelzi. Ez az árok Pest határának külterjesen használt részét választja el attól a területtől, amelyen az utcák helye ki van jelölve. A vonal-árok akadályozza, hogy vám és igazolás nélkül jussanak marhahajtók, szekeresek vagy gyalogosok a belterületre. Szokták is »ismeretlen tettesek« betömni. Ez az az árok, amelyen Jókainak Politikai Divatok c. regényében sötét éjjel kiszókteti Juditot a komáromi szekeres »elkihajtván az átkozott döcögös, rázós kövezeten (ez még a külvárosi főutca) tekervényes, háztalan utcák tömkelegébe, amikben még derék nyáron is sár és pocsóta van s lámpásnak csak a szegleteken van némi kezdetleges kísérete... Azután még egynéhány gyomszagú utcán csavarogtak, amiket csak deszkakerítés tart össze, egy sor trágyakupacon keresztül kijutottak a homoktengerbe, ami a fővárost oldalbafogja... utóljára egy nagy árok elé jutottak... Kapor uram megcsapkodva lovait, bámulatos mesterséggel átvetemedett árkon, töltésen.«

Ez a »vonal« a mai térképen is felismerhető. A nagy városnak ezen az évgyűrűjén a térszíntől kijelölt sávot pontosan követi a villamos a Rottenbiller-utcától a Fiumei-, Orczy-úton és a Haller-utcán át a Dunáig. Legfontosabb pontjait könnyű megmutatni: a Baross-téren volt a hatvani vám, a Szt. István-kórháznál az üllői vám. Ez az évgyűrű csak egy helyt tűnt el, a Felsőerdősor folytatásában a nyugati pályaudvarnál. Ott a XIX. század világhódító Cézárja a fölismerhetetlenségig széttaposta az öreg vonalat, de a térszíni adottságon keletkezett évgyűrű egy időre még a vasutat is kompromisszumra kényszerítette, a pályaudvart átszelő Ferdinánd-híd megépíttetésére.²⁾

A vonalon belül esik a polgári »lőde«, a mai Lövölde-téren. Itt kezdődik, már a vonalon kívül, a fasor. Ez szőlők és gyümölcsösök közt vezet a vonaltól jó félkilométernyire eső Városligetbe. A vonal mellett, a mai Rottenbiller-utcában (az állatorvosi fakultás épülettömbjének helyén és ezzel szemben) vásárolt a szabadságharc után kölcsönpénzen két holdnyinál nagyobb telket Entz Ferenc, volt uradalmi és megyei, majd honvédfőorvos, itt ültetett szőlő- és faiskolát, mely nemsokára országoshírű lett. A vonal mellett, de azonkívül fekszik a kerepesi temető, mint a mai Józsefvárosi teherpályaudvar és Simor-utca közti helyen a ma már letűnt józsefvárosi temető, tovább a mai Mester-utca (régebben »Gottesacker«, majd »Friedhof«-Gasse) és Haller-utca sarkánál a szintén eltűnt ferencvárosi »régie« és »új«

¹⁾ Lásd Haeufler-nél a térképet. Nagy Ignác rajza: *Hölgyfutár* 1857. évf. 1—3. sz.

²⁾ Térszíntől kijelöltnek írja *Prinz Gyula*. (*Magyar föld—magyar faj*. III. köt. 30.)

temető. Ma négy temetője van a fővárosnak, 1850-ben Pestnek volt ennyi, Budának még több. Valóságos — ma nagyrészt eltűnt — temető-öv fogadja Budán is az utast. A tabáni, Krisztina- és halászwárosi temetőkből egy maradt hírmondónak, kettőnek helyén napjainkban már park, kórház és testnevelési főiskola van. Temető volt a mai Széll Kálmán-tér, Városmajor és Vérmező között. Még fölismerhető a vízivárosi temető nyoma az Új Szent János-kórház mellett. Óbuda felé esik az újlaki temető, attól nem messze a mátyáshegyi izraelita, a szépvölgyi kolerás, a zöldmáli, már akkor fölhagyott temető, ezeken kívül Óbudán több kisebb sírkert. A régi temetők sorsa akkor is a kiürítés volt, így tűnt el már a XIX. század elején a házak előnyomulása miatt a Múzeum és Fűvészkert (régí országház, bölcsészkar épületek) helyén egy temető. A város kellős közepén még tartotta magát egy kis sziget, a szerbutcai görögkeleti templom temetője.¹⁾

A temetők övében jelentkeztek a parkok. Rég megvolt már a Városliget. Fiatalabb, de épen 1849-től teljes pusztulás képét mutatja a szintén a vonalon kívül keletkezett régi lóversenytér többszáz holdra terjedő faiskolája. Ez lehetett a fővárosnak az az »alsó része«, melyen hölgyek részvételével hajtóvadászatot rendezett »sok előkelőség« 1852 október első napjaiban. A vonalon belül nyújtózkodik az Orczy-, mellette a Festetich-kert, egyikben a Ludoviceum, másikban az új Fűvészkert, melybe a növényeket 1849—52 közt ültették át. Ezeket a parkokat labyrinthus, facsoportok, nagy rét, magaslati kilátásházikó, patak, tó, hidak, padok teszik kedvessé és az Illés-kút jó vize. Budának nem volt szüksége ilyen távoleső parkokra, ott ezeket bőven pótolja az erdők zöldje.

Beljebb mindkét városban volt néhány kisebb fás sétány. Budán a hajóhídtól lefelé »a sétány«. Kis jóakarattal számbavehetjük a Császárfürdő környékét is, amely nem volt rendezve, számbavehetjük a Margitszigetet is, amely nehezen volt hozzáférhető. A vár »szentimentális korbéli angol kertje« s a tetőn a francia kert nem a közönséget szolgálta, amint vízvezetéke is csak a palotát és a hozzátartozó kertet és gazdasági épületeket látta el.

Pesten a nagyközönség elöl zárva volt a Szerviták kertje (amelynek helyén a posta-palota épült) és a Károlyi-palota parkja. Ezekkel ellentétben a Széchenyi-liget valóságos társadalmi központtá fejlődött. Kevesen ismerik ezt ma s akik ismerik, elcsodálkozhatnak azon, hogy milyen nagy szerepet játszott a Pesten nyaralók életében a Szabadság-tér déli szegélyét képező keskeny zöld tábla, melyről az orvos már akkor észrevette, hogy kicsiny még az ott hancúrozó gyermekeknek is. Kevesebb szó esik a mai Vigadó-tér helyén ültetett néhány akácjáról, amelyek árnyékába Vörösmarty járt

¹⁾ Entz Gézára l. *Rapaics Raymund*: A magyar gyümölcs Bp. 1940. (Kir. Magy. Term.-tud. Társ. term.-tud. kiadványai 117. köt.) 249. 260/61. l. stb. Budapest régi temetőire l. Dr. Szabó Sándor: A közegészségügy (*Városi Szemle* 1913: 1337. és köv. 11. A negyvenéves Budapest c. cikksorozatban) és Fehér Jolán Antónia alapos disszertációja: Bp. székesfőváros temetőinek története, Budapest, 1933. (helyszínrajzokkal).

tanulgatni hajnali órákban — 25 évvel azelőtt. 1850-re kipusztult a Rókus-kórház melletti tér ligetje.¹⁾

A temetőket és külső parkokat kertek, szántóföldek veszik körül. A józsefvárosi külterkeken sok az istálló és major, ott hízlalják Pest szarvas-marháinak felerészét, harmadát a Ferencvárosban, még a különben rendetlen Terézváros sem ilyen falusi jellegű.

A falusi jelleg nem szűnik meg a vonalon belül sem. A Lipótváros szélén a vonalon belül a nagy gyárépületek üres telkek közt állnak. A város egészsége érdekében javasolja a főorvos emlékirata, hogy a homok megkötésére akác- és jegenyesorokat ültessenek az Újépületen túl, továbbá a Váci-, Kerepesi- és Üllői-úton. Mindenütt a vonalon belüleső helyről beszél. A vonalon belül van a nagy homokos terület a lövöldétől a Kerepesi-útig és a nagy Széna- (Tisza Kálmán-)térig, Üllői-útig. »Érthetetlen, hogy pusztá, fátlan a Múzeum körüli bekerített nagy telek és a református templom előtti Szénapiac« (ma Calvin-tér).

A Teréz-, József- és Ferencváros szélén a látogatónak az lehet a benyomása, mint Budán a Krisztinaváros felé közeledve: mintha nagy falu volna ez a város. Elismerést érdemel a veteményeskertek gondos művelése, de mégis csak faluba illenek a homokbuckák, a szántóföldek és kertek, melyek az Orczy- és Festetich-kertet is körülveszik.

A homokos, itt-ott zöld tábla szabálytalan alakban terjed a Stáció- (ma Baross-)utca akkori végét jelölő Kálvária-térig s a Gólya-utcában épült József-árvaházig. Az 1850-es állapot emlékét őrzi nevében a Gyep-utca. Szántók és kertek nézik gyanakodva az egyre épülő házakat és előőrseiket, a Liliom-utcától a Dandár-utcaig merészkedő faraktárakat, melyek a mai Közraktár-utca mentén a Dunaparton a Tehén- (ma Kinizsi-)utcaig nyomultak. Beljebb a Közteleknél a Magyar Gazdasági Egylet akadálytalanul állatkiállításokat és díjazásokat fog rendezni évek múlva is. Nevezetes üres tér van a Soroksári- és Üllői-út között: a lefejezések helye, ahová ilyen alkalmakra nagy néptömeg szokott összeverődni.

A Kerepesi-úton közelgő kocsira balról nagyot ásít az óriási Szénavásártér (ma Tisza Kálmán-tér, nem tévesztendő össze a mai Calvin-tér helyén volt *Szénapiac*-cal, még kevésbé a mai Deák-tér helyén volt *Szénpiaccal*), távolabb a Marhavásár- (ma Teleki-)tér. Ezeken belül mindent elnyeléssel fenyeget a nagy beépítetlen terület, amelyet a térkép »homok«, »kertek«, »üres telkek« névvel jelez s amely meg-megújul a Nemzeti Múzeumig és a régi Nemzeti Színházig. E két nagyszerű épület közt a Beleznay-kert terpeszkedik és a régi Fűvészkert, melyben az örökmozgó Szekrényes József csak 1852-ben fog gyermekjátzóteret berendezni. A Múzeum mögött

¹⁾ A löversenytér leírása P. N. 1859. jan. 9. a G. L.-ből átvéve, — a parkokról v. ö. *Rapaics Raymund*: Magyar kertek, — Margit-szigetről és érdekes bérlőjéről, Tahy Ferencről *Papp Ferenc* ír, Kemény Zsigmond II. k. Vörösmartyról *Sallai Imre* Vázlatai (M. T. Akadémia kéziratárában).

a (*pesti*) Városmajorból 1851-ben fogják kérni egy rész kihasítását »Lovagda« részére. Ez a vidék — a Múzeum — távolesik a központtól — mondja az újságíró, Jókai egyszerűen a városon kívül fekvőnek írja le a Nemzeti Színház épületét. Utcaburkolat itt nincs, az újdondász szerényen kéri, hogy legalább a Zrinyitől (a mai Astoria helyén) a Nemzeti Színházig készüljön sártól, hótól, víztől mentes átjáró.¹⁾

Pesthez hasonlóan Buda beépült területe is szűkre volt szabva a maihoz képest. A Császárfürdő már a városon kívül esett. Oda nyáron inkognitóban lehet menni, szellemeskedik egy újsághír, mert a Bomba- (ma Batthyány-)tértől a por a fölismerhetetlenségig ellepi az embert. Porban vagy sárban, kövezetlen és világítatlan úton jutnak oda a kirándulók s a fák tövében a pázsitra heverésznek a családok. Bérlője 1850-ben fegyvertartásra kért, de persze nem kapott engedélyt.

A Császárfürdőtől délnyugatra ma is fölismerhető egy évgyűrűmaradvány, a Margit-körútnak a régi Szt. János-kórháztól a Királyhegy-utcaig terjedő része: a régi várfal vonala, melynek mentén az Országút haladt. A Királyhegy-utcában folytatódó várfallal együtt ez választotta el a Vízivárost az Országút nevű városrésztől. A vízivárosi (ma föl hagyott) temetőtől a Városmajoron, Vérmezőn és Horváth-kerten át a mai Szt. János-térig a zöld mezőt-rétet csak a szinkör épülete és deszkaraktár szakította meg a kéményseprő-templommal szemben álló házcsoport egy részének helyén. Ma park van az akkori Buda egyik legjelentősebb városrészének, a Tabánnak helyén, de akkor a mai park határán volt a város vége s a Tabántól szőlőkön túl messze esett e városrész temetője. A tabáni temető helyén ma szintén park van, Horvay megható honvédemlékművével s az akkori szőlők helyét sokemeletes lakóházak foglalták el. A Gellért-hegytől délre 1850-ben alig volt ház. Ott a Duna szélén pajzán mosónők súlykolnak s legnagyobb nevezetesség a nádorkert, a nádor család volt nyaralója, melyben 1849 nyáralején Kossuth Lajosné lakott.²⁾

Az így összeszorított városiasabb részt különös öv veszi körül: a szemétdombok öve. A mai Lipót- és Váci-körút találkozásának táján szemétkerakást tilalmazó tábla volt körülrakva hatalmas szemétdombokkal. A közoktatásügyi minisztérium mai palotájának szomszédságában, a Vadász-utca és az előkelő világ szórakozóhelye, a Széchenyi-liget találkozásánál, megint nagy szemétdomb. A mai Operaház helyén, a Hermina-téren, 1850-ben tiltották el a szemétkerakást. A legtöbb külvárosi utcára talált Beöthy László tréfás földrajzi leírása az Ötpacsirta- (ma Esterházy-) utcáról: Határai: északon a Kerepesi-út... hegyei: egy szemétdomb, folyói: egy kanális. A nagy-

¹⁾ Lásd a térképet *Haeuflernél*, számos újsághír közül M. H. 1849. dec. 16.

²⁾ Lásd a térképet, *Tormay*: *Med. Topogr.* 66—68. *Thirring Gusztáv*: Bp. főváros demográfiai... (*Stat.* 70. 2. kötete Bp. 1935. 22. 1.) — P. N. 1850. július 22. — A fegyverengedélykérés B. 50. 4153. »nymphák« (=mosónők) *Müller, Karl*: *Pest wie es leibt lund lebt*, Pest, 1855. 58. 1.

forgalmú, épen mulatóhelyre, a Városerdőbe vezető Király-utca Pest e »leg-undokabb tömkelege« hírlapi tudósítások és hivatalos jelentések szerint bűzös csatornán halad át a Gyár- (ma Jókai-) utcánál. Aligha véletlen, hogy Jókai ennek a piszkos utcának elejére, Pestnek sokáig egyetlen négyemeletes házába (Gyertyánffy-ház, a mai Anker-palota helyén) teszi a piszkos ügyvéd, Maszlaczky lakását. Károlyi Árpád szóbeli közléséből tudom, hogy a Múzeumkert mögött még az ötvenes évek végén is hihetetlen tömegű ocsmányság volt. Marchan József geometer 1850-ben e mocsok láttára azt javasolta, hogy a Múzeum telkét részvénytársasági alapon építsék körül, így izolálják az épületet a »primitív« környezettől.

Tovább a Duna felé a mai Mátyás-utcat bizonyára nem ok nélkül hívták Trágya-utcának. Az egykorú lapok sűrűn emlegetik a Széna-piacon a kálvinista templom előtt fölhalmozott szemét és ganédombokat s a bennük fetrengő sápadt, nyomorult embereket. A Mészáros- és Lövész-utca (ma Vámház-körút és Királyi Pál-utca) szögletén levő telken ürítették ki hordóikat — a tanács méltó fölháborodására — a gyepmester legényei. Vad képet kapunk a Dunaparttól, még a belvárosi templom előtti térről is. A Kis- vagy Rác-templom környékét (ma Szerb-utca) bűzhödt, posványos helynek nevezik.

Esős időben mocsárrá alakult a pesti Lánchídfelelőtti tér. Évek mulva következtek itt gyalog- és kocsutut a Lloyd-épületig, helyesebben a Dorottya-utcaig, ugyanekkor állítottak oda argandlámpákat »az egyenes vonal jelölésére«. A két város egyetlen indóházához, a mai nyugatira járó budaiak akkor is csak kőcövekekkel megjelölt kockakőgyalogjáróért esedeztek az Európa-szálló (a mai rendőrkapitányság) felé.¹⁾

Ez a küszöb nem sok reményt ébreszt a belterület tisztasága tekintetében.

c) A belterület.

Valóban, a szemétdombövről belül fekvő város nem dicsekedhetett a tisztasággal.

Hivatalos és nemhivatalos leírások megegyeznek abban, hogy Pest legrendezettebb, legcsinosabb része a Belváros és Lipótváros, ezt persze csak

¹⁾ Szemétre, rossz levegőre és hasonlókra P. N. 1850. máj. 15., 23., aug. 26., szept. 25. Sz. 50 : 10969. B. 49 : 5001. 50 : 3387., 5601., 7922. Jókai leírása : *Osztórák-Magyar Monarchia írásban és képen* III. Bp. 1893. 146. l., — faaprítás : Nagy Ignác : Hajdan és most I. 74. l., — a színháztér Nagy Ignác : Magyar titkok II/5. 53—4. »Betegség a szabály« : Tormay : Med. Topogr. 67. Marchan javaslatáról Lechner Jenő : A magy. Nemz. Múz. épülete, Bp. 1927. 47. l. az Orczy-ház előtt : Cassius : Magyarország fővárosa, Pest, 1866. 16. l. V. ö. Lukács Béla (O. M. mon. III. 472./3.) : »a mai dunaparti corso helyén timárműhelyek és bőrfeldolgozó gyárok hosszú sora, műhelyhulladék és szemétdombokban...«

az Újépületen belül, a Széchenyi-ligettől értve. Még itt is sok jel árulta el a parvenüt. Buda is ujonc az európai városok között — akkor másfélszázados multra tekinthetett vissza a török világ után kezdődő föllendüléstől, Pest igazi emelkedése félannyira sem. Ez a város erősen »amerikaias«. Ma is látunk földszintes házakat a mellékutcákban, akkor a főutvonalak palotáit is megmagszakították a szegényes házak vagy üres telkek.

A prairie szagát csak a vonal környékéig és némelyik külvárosba hozzák be a marha-, ló-, birka- és sertésvásárok, de a tanyák népe ott hullámszik a heti és országos vásárok bódéi előtt a Dunaparton és az országúton (ma Múzeum-körút és Károly király-út) a Szénapiactól a Szén-térig, ahol vásár idején kívül is sok az »állványon áruló«. Eltűntek e bódék az Új- (ma Erzsébet-) térről, ahová a két év alatt kétszer megsemmisült német színház helyett újat tervezett a felsőbbség. De ebbe a rögbe még kapaszkodott a pusztaság: innen, a mai Erzsébet- s a szomszédos József-térről a Szahara porfelhőjét emelte a város felé minden szellő. Ez a por uralkodott a két Dunaparton. A Várba a Lánchídtól éppen ekkor tervezett kocsitörpét porát az orvosok tíz év múlva vádolták azzal, hogy az növelte nagyra a halandóságot a körötte fekvő egész városrészben.

A pesti — és budai — por és sár nem áll magában, mint kórokozó. A Bálvány-utcára istálló ablakai gőzölgnek, másutt pékmester kemencéje ásit az utcára, mint égő pokol. A belső Lipótvárosban bőr, szaru és más levegőrontó árukkal tömött raktárházak vannak. Ezeket már az egykorúak szerették volna az alsó Dunaparra, a Ferencvárosba helyezni, mint a tímárok, vargák és húsvágók munkahelyeit.

Ne feledjük, hogy akkor a magánházakban és szállókban nem garázsok, hanem istállók voltak még a belvárosban is, ahol 241 katonalovag lehetett jól elhelyezni. Régi házakon megfigyelhetjük a szekerek beengedésére méretezett kapukat. És mint most az autók, úgy állottak meg akkor tetszés szerint bármely üzlet, bármely kapu előtt a lofogatú szekerek. Valóságos szeméttetelek a bérkocsiállomások, amelyeknek mindennapi seprését szorgalmazza 1850-ben Buda város tanácsa, amely ugyanez évben tiltotta el a disznólegeltetést a Krisztinaváros utcáin.

Egykorú képeken gyakran látunk parasztszekereket, amelyek mellett kifogva etetik a lovakat Pest utcáin és terein. Ezekből éppen úgy következtetést kell vonnunk az illető hely tisztaságára, mint Jókainak pár évtized múlva kelt és csak a színeszt érzékeltető leírásából a Dunapartéra: »a széles rakpart mellett uszodák és csónakházak, alább gyümölcs piac a vámházig, híhetetlen zöldségtorlaszok, piros paradicsom, alma, szilva, őszibarack, óriási görögdinnyegulák, lejjebb a baromfipiac«. Ehhez a képhez hozzátartozik, hogy Pest városa csak évek múlva kötelezte a zöldség- és egyéb árusokat a hulladék eltakarítására.

Az akkori Pest legmonumentálisabb épületsorában, az invaliduspalota (ma Városháza), a Vármegyeház és ennek közelében az egyetemi

klinika, a Gránátos- és Újvilág- (ma Városház- és Semmelweis-) utcában két kórházból (invalidusok és egyetem) áramló nehéz szagra hivatkozva állítja az újdondász, hogy kórház nem való a város belsejébe. Pedig ez a környék kapott valami levegőt az akkor még beépítetlen Szervita-kertből, mely a templomtól a Zsibárus- (ma Párisi-) utcáig nyúlt el. A Zöldkert- (mai Reáltanoda-) utcában két óriási telken hever Nagykőrös és Kecskemét város háza; az egykorú szemlélő gúnyosan hangsúlyozza, hogy a Szép-utca mellett éktelenkedik ez az idetévedt alföldi csárda, melynek udvara különösen ronda. Az ennek közelében levő Magyar-utcaról írja Nagy Ignác: »sár, por, szemét, pocsolya, lomrakás, bűzhödtt névtelen tömegek és a jó ég tudja, hányféle undokság«.

A város legelőkelőbb téli sétahelye, a korzó, a Váci-utca, a Nagy Kristóf- és a Németszínház- (ma Vörösmarty-) tér között, ez 1850-ben megnyílt a Dorottya-utcán át az Európa-szálló (ma rendőrkapitányság) épületéig. Csak mellékesen említem, hogy még itt is gödrös-hegyes volt a kövezet, — a Németszínház terét az új kocsik tengelypróbahelyének csúfolták: ha ott el nem törik, akkor sehol sem. Ezen az útvonalon volt akkor a Nemzeti Kaszinó (a Lloyd-épületben, később Dorottya-utca 5. sz. alatt). Itt volt bankárnegyed, itt és a közvetlen szomszédságban a legtöbb és legjobb könyv- és műkereskedés, pipere- és divatüzlet. Ezen az útvonalon fekszik a három legfényesebb hangversenysterem (Európa-szálló, Lloyd, s a városi színház mögött a Vigadó). Itt csillog naponta a nagy nevek, a rang, vagyon, szellem és szépség arisztokráciája. És itt — Nagy Ignácnak kétségbe alig vonható szavai szerint: »a tér közepén állomásozó bérkocsisok lovai ugyanazt művelik, mint a sarkokon az emberek... e gyönyörű trágázott tér« közepén van a divat és elegancia fitogtatóinak pihenője — a fagyfalda.

Hogyan csodálkozzunk ezek után azon, hogy a főváros többi legszebb helyein is hiábavalók a hely mocskolását tiltó mázó táblák, különösen a Zsibárus-utcában a Szervitakert fala mellett. Még a Váci-, Üri- és Dorottya-utcában is »különféle hig portékával« öntik le a járókelőket kapu vagy ajtó alól, olajlámpák csepegnek ócska és új ruhákra az egész városban. És hogyan csodálkozzunk azon, hogy a legszebb szobrokkal díszített kutak vize is fertőzött s aki tiszta ivóvízre vágyik, Pesten az Orczy-kertig kénytelen kijárni, az Illés-kúthoz, melyre a mai Illés-utca neve emlékeztet. És azon se csodálkozzunk, hogy régi regényekben olyan gyakori a sorvadásokoza halál, Pesten akkor a felnőttek harmadrésze a valóságban is tüdőbajnak esett áldozatul.

Ebben a rosszlevegőjű, szennyezettvízű poros-sáros-szemetes-mocskos városban, melyben »betegség a szabály, egészség a kivétel«, felsőbbtség és újságírás hiába sürgette az utcák söprésének éjjelre tételét. A szemetet — persze csak a Bel- és Lipótvárosban, mert külvárosokban csak a főbb útvonalakat tisztogatták évek mulva is — nappali órákban kavarták a közönség szemébe hórihorgas tót legények. Ez ellen legalább panaszkodtak,

de azt már elkerülhetetlenül természetesnek találták, hogy minden ház előtt gúllákba halmozott hasábokból a gyalogjáró mellett fűrészték és aprították a fát még a Hatvani- (ma Kossuth Lajos-) utcában is.¹⁾

A szemétből kiemelkedő stílusos paloták, oszlopos udvarok és homlokzatok, szobordíszes kutak az ostrom, a háború megdöbbentő nyomait viselték.

Olyan volt ez a város, mint egy mosdatlan, fésületlen, égési sebekkel borított szép leány.

Budán a szőlőhegyekben s a külvárosokban a honvédsereg táborozásának nyomai látszottak. Nem tévesztette hatását a kölcsönös ágyúzás sem. A bécsikapunál, mint tabula rasára lehetett új szabályozást tervezni, a János-, Réce- (ma Szegényház- és Kacsá-), Horvát-, Kórház- (Ganz-) és Királyhegy-utca házainak helyén. A Vár-aljának déli végén megrongálódott a Tabáni plébániatemplom, a Duna felé néző hegylábánál a Halászwáros (a kapucinusoktól az Ybl-térig) egy része és a Szt. Anna-templom.

Volt kár a többi külvárosban is, legtöbbet mégis a vár szenvedett. A királyi palota III. emeletét teljesen le kellett hordani. Az I. és II. emelet egyes helyiségeiben megmaradtak a falak, de földel ezeket sem védte, a déli pavillon leégett a földszint boltozataig. A várszínházban sürgős javításra volt szükség, hogy Schmidt igazgató megkezdhesse télire az előadásokat. Megsérült a kamarai épület, a gimnázium födele. A város tulajdonában levő Fortuna-vendéglőt javításra alig tartották érdemesnek. Magánházakban annyi kár esett, hogy a város külön határozatot hozott az egészen, félig vagy kevésbé pusztult házak 3—2—1 évi adómentességéről.

A pesti oldalon Schmidt Péter sörházának terjedelmes kőbányai pincéit 1849 áprilisában kifosztották Jellasich hátráló csapatai. Soroksár felől jövet a sertésszállások és a tábori kórház közeléből eltűntek a lóversenytér épületei és többszázezer eperfából, számtalan köris-, szil-, akác-, jegenye- és platánfából, bignoniából álló faiskolája, melybe ezeken kívül zsákszámba ültették volt a legszebb fajta somogyi tölgy makkját. Ezen a szépnek indult földdarabon híradónak maradt fák várták, hogy a magyar úri társadalomnak mikor lesz szabad ismét futtatást rendeznie.

A Kerepesi-úton a Rókus mellől irtották ki az akácfaligetet s a század elején ott volt szederfakertet. Talán a lakosság tüzelte el.

A város képét beljebb Hentzi bombázása gazdagította üszkös romokkal. Csak a május 13-ról 14-re virradó éjjel 32 nagy ház égett le: két Ürményi-ház a József-téren, a Derra, Birly (a Kristóf-szobros), a mérlegház, a Hajó-utcában kettő. A vártól nagy távolságban, a Király- és Laudon-utca sarkán is leégett egy ház. Sokáig romnak maradt a Bazilika elődje, a kis Lipót-templom. Leégett az Újtéren a német »szükségsszínház«, leégett a város tűzoltószertára. Feketéllett Pest büszkesége, a dunaparti palotasor. Itt a Diánafürdőt és a Vigadót már 1849-ben befődték igeiglenesen, az utóbbinak egy részében német színházat rendeztek be. Szomszédját, a fényre és kénye-

¹⁾ A jegyzetet lásd a 30. számú lapon.

lemre valamennyi pestbudai szállót fölülmúló és nemsokára történelmi nevezetességgé emelkedő Angol királyné-szállodát épen 1850-ben újjáépíttette a tulajdonos Wodiáner. Az ezt követő dunaparti építkezés házai, mint műfogak ütnek el a régi palotasor klasszikus stílusú tagjaitól. E csillogó szer egy részét, a Dorottya- és Akadémia-utca vonalában megmaradt évgyűrűt ma eltakarják az azóta feltöltött árterületen keletkezett, eléjük könyökölt modern szállók és az Akadémia palotái. A város, amely annyiszor rémült meg a királyi folyamtól, itt maga lépett ki régi medréből és ő vette birtokba a rég vitás árterületet.¹⁾

A pesti Dunapartra és a városban szerte újstílusú épületek emelkedtek. Egy színikritikus észrevette, hogy amint az énekben az ízlés rászokott a végtelen trillák, mordentók és tremolók, az arpeggiok művészetéhez, úgy fordult a mesterkélttség felé építészetünk a klasszikus kor joniai és dorstíljétől, a cikornyás korintusit és még cikornyásabb rómainak fogadván el. A József nádor-kori Pest képének egysége kezdett eltűnedezni és pár évtized elteltével örökre a múlté lett.

Ebből a szempontból nosztalgiát foghatunk rá a szoborkészítetőkre. Pesten és Budán a XVIII. században kizárólagosak, a XIX. század derekán még többségben voltak az egyházi vonatkozású szobrok. Kálvária a »Kálvária«-téren (ez került az »Epreskertbe«) és a Józsefhegyen, Szentháromság szobor a Várban és Újlakon, Szűz Mária a »Mária«-, Krisztina- és Szervita-téren, több Nepomuki Szt. János, — Flórián a belvárosi templom falán és Óbudán, az óriási Kristóf Birly dr. házán, térnek adott nevet Pesten szent Sebestyén szobra is. Aztán jöttek az antik alakok: Herkules a várbeli fegyvertáron, Atlas a rokkantak palotáján. Római sisakos vitéz tartja Buda címerét a várbeli városház előtt. Különösen a díszkutat szobrai antikizálnak, számos lipótvárosi bérház művészi kivitelű udvarában, de közkutatokon is, mint a Ferenciek teréről a kőbányai Liget-térre vitt *Nereidák* kútján és Pallas Athene a várbeli vízvezeték kútján. Közben megjelent Szt. István és Szent Imre, de a pogány ősök szobra is: Attila a vízivárosi lépcsőn, Árpád az Aigner-házon. Aki visszavágyott a nádor korba, annak várnia kellett József nádor, Berzsenyi, Kisfaludy szobrának fölállítására a magyar alkotmány helyreállításáig, addig bele kellett nyugodnia, hogy szemlélője legyen a Hentzi-emlék 1852-i fölépítésének.²⁾

¹⁾ Schmidt Péterről *Bevilaqua Borsody Béla*: A magy. serfőzés tört. Bp. 1931. II. 765. és 770/71. Szépitőbizottmány Budán B. 50: 3962., a rongálásokról Pesten *Drei Tage in Ofen und Pest*, Wegweiser für Fremde, Pest, 1851. Budáról B. 49: 3307., 3340., 3548., 2805., ezenfölül külön jelentések városrészenként. A királyi palotáról. Országos Levéltár Geringer aktái (a következőkben rövidítése: *Ger.*) 49: 1185. A Rókus melletti akácokról P. N. 1850. aug. 10., 1851. ápr. 12. s a szederfaketről Bud Melitta említett értekezése.

²⁾ Az említett színikritika: P. N. 1854. júl. 8. A szobrokról: *Liber Endre*: Bp. szobrai és emléktáblái. Bp. év n. (Stat. 69. l.) jó mutatókkal, *Horváth Henrik* és *Bierbauer Virgil* műveit (l. a 49. l. jegyzetét).

Valami szimbólikus van a szabadságharc idejének rombolásaiban és az 1850-ben megindult új építkezésekben. Hentzi bombái tették másodszor semmivé a pesti német színházat. A német színészet Pesten azóta vendég, — épen 1850-ben vendég még saját ideiglenes színházában, a Vigadóban is, ahova nemszínházi családokkal csábította a közönséget. Lesz még fénykora a pesti német színészetnek, de Witte egyik jó évében is azt mondja Müller Károly Pest németül verselő leírója, hogy a haute volée a Nemzetibe jár s operát hallgatni odamegy a német közönség is. A szintén összelőtt kis Lipót-templom helyére már 1850-ben nagyszabású egyházat terveztek, oda azután a Bazilika már az országépítő király tiszteletére épült. Pest egyébként is nagyobb házakkal pótolta az elpusztultakat és rohamosan épített közéjük újakat. Itt már a kiegyezés napjaiban háttérbe szorult a szabadságharc előtti évtizedekben uralkodott stílus, melynek korában Pest megkezdte Buda túlszárnyalását.

Budán inkább helyreállító munka folyt s a város még sokáig viselte hegemoniája korának, a XVIII. századnak barokk bélyegét. Ott a barokk-korból ma is több szép ház van, mint Pesten, ahol — templomoktól eltekintve — egyetlen palota őrzi e stílus emlékét, a Galamb-utcai, Buda városához címzett 100 évesnél szintén idősebb Christ-vendéglő épülete, melyet 1756-ban emeltetett Péterffy János báró.

A XIX. század derekán Buda az építkezésben elmarad Pest mögött, de elmarad más tekintetben is. A fejlődésbeli különbségnek mélyenfekvő oka a két város heteronomiája.

Pest-Buda heteronomiája 1850-ben.

a) A bortermelő Buda.

Sajátságos, hogy Pest ünneplése mellett egészen háttérbe szorul Buda. Mintha e város bájait észre sem venné az országos közvélemény.

Mi teszi csábítóvá Pestet, mi teszi az érzékre ingerlőbbé Budánál? Az összehasonlítás vet világot a kérdésre.

Az 1850-es népszámlálás Budán 50.000-nyi, Pesten 100.000-nél valamivel több lakost talált.

Ez a két szám nem magyarázza meg az ikervárosok közt feltűnő különbséget. Valami megtévesztő rejlik magában a kétszerkettő bizonyosságát mímelő adatban.

Buda népességéből le kell vonnunk Óbuda 12.000 főnyi lélekszámát. Ez a régi mezőváros közigazgatásilag Budához tartozik 1850. január 1-étől. Szinte összeolvad Budával és Pesttel az óbudai búcsú idején, amikor ezekből annyi látogatót fogad, ahány állandó lakosa van Óbudának. A természet azonban még évtizedekre különélésre kényszeríti. A társadalmi és gazdasági érintkezés vele nem mélyebb, mint egy közigazgatásilag is különálló, távolabbi fekvő várossal.

Buda központjától szintén messze esik Újlak, a maga 4000-nyi, szőlőkapásokból, taligásokból és napszámosokból álló népességével.

Marad a tulajdonképeni Budának 38.000, vagy talán még helyesebben 34.000-nyi lakója.

Még ezt sem tekinthetjük egységes helység városias lakosságának. Összefüggő tömb az északi részen a Víziváros és Országút, együtt közel 16.000-nyi lélekkel. Van egy másik tömb délen: Rácváros (Tabán) és Krisztinaváros, együtt 14.000-nyi lakossal. Ennek nincs olyan forgalma, mint az északi tömbnek, de megegyezik vele abban, hogy egy részében, — itt a Krisztinavárosban, ott az Országúton — néhány ezernyi lakos ugyanolyan falusias foglalkozású, mint Újlakon s ennek megfelelően építkezése is csaknem kizárólag földszintes.

A Tabánban csak a plébániatemplom körül vannak egy-két emeletes házak. Ez a tömb az Attila-körút—Döbrentei- és Apród-utca közt ma is szinte változatlanul áll, benne van az a ház, melyben Virág Benedek meg-

halt. A száz évvel ezelőtt divatos sárga malterszintől egyetlen téglavörösré rúzsosított háza üt el, ez mintegy mentegetőzésül ad helyiséget a keretbeillő száz évnél öregebb üzletnek, Hoser Viktor órásnak. E tömbhöz csatlakozik a Gellért-hegy felől a rác-templom, mellette a sárgára meszelt Rác-(Szt. Imre-)fürdő, a vár felől a térnek régi nevét adó Szarvasház és Semmelweisnek emléktáblával jelölt szülőháza. A mezőgazdasági jellegre emlékeztet Semmelweis szülőházának kapuja: az udvarban bizonyára istálló volt itt is, mint sok más régi pesti-budai házban. A Vízivárosban is leginkább csak a Fő-utcában vannak egy-kétemeletes házak, a mellékutcákban ma is elég sűrűn látható földszintes házak sorakoznak, persze ezeknél is gyakori a nagy kapu.

A Vár szinte el van zárva a többi városrésztől. Az odavezető legfontosabb kocsit, a Szarvas-térről a várkapuhoz, régi, rossz, helyenként igen meredek: 350 ölnyi vonalán 24-ölnyi az emelkedés (= 69%!) kisebb terhű szekér is nehezen jut föl rajta, síkos jég esetén sehogy. A Vár, központba furakodásával, inkább szétválasztja, mint összetartja testvéreit. Nyugati lábánál a Horváth-kert 1850-ben a Vérmezővel és Városmajorral még összefüggő zöld táblát alkot, a szemétkerítésre használt Ördögárokotól bűzöslevegőjű, világítatlan és kövezetlen környéke nem szolgál igazi összeköttetésül Krisztinaváros és Országút között. A Krisztinavárosból megvan a szoros csatlakozás a Gellérthegyre kúszó Tabánhoz s ezen át a Dunát kísérő Halászárokhoz, de a Víziváros felé menet az 1849 végén megnyílt Lánchídnál gondolkodni lehet, — bevásárlásra készülöben — vajjon nem érdemesebb-e átmenni a sokkal nagyobb választékot nyújtó Pestre? A Lánchídon kívül különben több vonalon tartják fenn az összeköttetést Pest felé a csónak- és helyi gőzsjáratok s azt a bizarr gondolatot ébresztik, hogy Buda központja Pesten van. Krisztinavárosra nézve ez annyira igaz, hogy ott a telekárak az alagút építésének, tehát a Pesttel való összeköttetés könnyebbülésének hírére emelkedni kezdtek s az építés megindulásakor háromszorosra ugrottak.

Budán 1850-ben és még sokáig nincs olyan központ, ahova nagykereskedő, szállodás vagy szórakozótulajdonos abban a reményben telepíthetné vállalatát, hogy oda a város minden részéből szívesen jár majd a közönség. Erre senki sem számíthat, mert a 34.000 lélek, akinek lakóhelye *térkép szerint* összefüggő házcsoportokban épült, a valóságban több kisváros, sőt falu között oszlik meg. Az akkori Krisztinaváros és Országút egészének s a többi »külváros« jórészenek földszintes képére emlékeztet a ma divatos Kakuk-vendéglő és mellette két, szintén földszintes ház — egyikük kapuján 1744-es évszám olvasható. Itt a hangulatot tudatosítani segít a szomszéd modern házban még fennálló, 1700-ban alapított mézeskalácsos cég (most Benedek Samu néven). Hasonló házak ma is láthatók sokfelé, például a Márvány-utcában, ahol az 1793-ban alapított Márványmenyasszony egészen stílszerű, ócska földszintes házak között, ócska, földszintes házban van ma is.

1850-ben Buda házainak túlnyomó része ilyen falusias, — a lakosság tekintélyes részét is falusival rokon életmódban tartja a határ természete.

Buda határának sajátos jelleget adnak az 500 méterig emelkedő hegyek s az őket koronázó erdők. Pest egész területéből 5% az erdő, Budáéból több, mint 20%. Buda népe — egészen falusias módon — faizási jogot élvezett s ezzel vissza is élt. Nemcsak az engedélyezett rözsét hordta háton és szánkón, hanem tilos napokon és tilos utakon vitte az élőfákról kíméletlenül levágott kárvastagságú ágakat, a sovány legelőkről az erdőkbe szabadított marha pedig legelte és taposta a fiatal hajtásokat. Kirándulók által okozott erdei károkról nyilván azért nem hallunk, mert ezek — jórészen pestiek — felfedezték ugyan már a Svábhegyet, Jánoshegyet, de még nem voltak sokan és jócskán megtizedelte őket a Gellért-hegy, Császárfürdő és budai Városmajor fás-füves térsége.

Az erdő azonban csak egy részét töltötte ki a budai tájképnek. Még az erdőnél is nagyobb darabot, az egész határnak mintegy 30%-át foglalta el a szőlő. A szőlő azért is jobban szembetűnhetett, mint az erdő, mert közelebb volt a városhoz. Aki a bástyáról körülnézett, szőlőt látott lábai alatt, a várhegy lejtőin, aztán a Vérmezőn túl három világtáj felé. Szőlő, szőlő és újra szőlő termett völgyben és hegyen. Térkép és levéltári adat egyformán vall. Szőlők vannak a Zúgligetben, Pálvölgyben és Szépvölgyben, mellettük a József- és Ferenc-, beljebb a Kálvária-, Rókus-, Márton- és Orbánhegyen, a Svábhegy egyik lejtőjén szinte a tetőig. Teljesen elborították a szőlők a ma teljesen beépített Naphegyet s a sziklás részek kivételével a Gellért-hegyet. A kisgellérthegyi termést a szőlőtulajdonosok nagy bosszúságára alig lehetett védelmezni a tabáni és krisztinavárosi temetők munkásaitól.¹⁾

Rég eltűntek ezek a szőlők. A Sashegy s általában a budai határ hírnevét őszibarack és más gyümölcs kelti új életre, — a szőlőnek csak emlékét lehet ébresztgetni.

A szőlőterület nagy becstét sejteti a rávonatkozó mértékegység. A többi mezőgazdasági területet holdakban számították, a szőlőnek többféle a mértékegysége. Palugyay a »láncot« nem is említi, e 3200 ölnyi mérték helyett nála a fertály (800 öl) az egység, törtként kimutatja a nyolcadot (ez a *fertálynak* nyolcada, tehát 100 öl), az egészet átszámítja »kapás« (= 200 öles) egységre. A budai és pesti szerződésekben kivételesen fordul elő a lánc, rendes mérték ezekben is a fertály és a nyolcad. Egy ilyen 800 öles fertálynak ára Budán 160—1200 pengőforint közt hullámzik. Az árkülönbségnél itt kevésbé gondolhatunk telekspekulációra, mint Pesten, ahol a telekeladásnál rendszeren pusztá földről van szó. A pesti határban egy holdnyi földet

¹⁾ Lásd a térképet, továbbá B. 50: 4914., 4938., 6570., 7195., 8004., 9595. Szüreti képet közöl a Gellérthegynek a Szt. Imre-fürdő fölötti lejtőjéről *Hunfalvy-Rohbock*. V. ö. a 41. l. jegyzet adatait. A várba vivő utakról *Fleischer Gyula*: Gr. Széchenyi I. és a budai várhegy... (gr. Klebelsberg magy. történetkutató int. évkönyve. V. 323. l.-tól, 328. etc.)

is lehetett vásárolni 200 pengőforinton alul. A pesti kőbányai szőlőhegy mellett két tégláégető, Miesbach Alajos 52 holdat 150, Lechner János 35 holdat 120 pengőforintjával vett meg a várostól. Ezek mezőgazdaságilag értéktelen földek, csak téglavetésre alkalmasak. Mezőgazdaságilag értéktelen volt a telek a mai Nagykörút tájékán is, de ott mégis a négyzetöl a mérték, ennek ára kifelé egy, befelé négy pengőforint körül jár, a Belváros közelében 10, magában a Belvárosban 100 pengőforinton is fölülugrik. Szemmellátható, hogy az árkülönbséget Pesten a telek fekvése határozza meg.

A budai szőlők árát valószínűleg a termés értéke szabta meg. Ezért volt 160 pengőforint egy fertály a Péterhegyen, 240 a Márton-, 320 a Rókushegyen és a Zúgligetben, 500 a Tabán közelében, 766 a Kútvölgyi, 910 a Kálvária-hegyi és 1200 pengőforint a Gellérthegy alatt fekvő fertály (tehát egy 1600 öles hold 2400 pengőforint! ¹⁾)

Érzem, hogy veszélyes játékot folytatok az olvasó türelmével. És ami rosszabb, szinte látom fejcsóválását: ez a hosszadalmas felsorolás csak újabb illusztráció a régi igazsághoz, hogy hazudni legjobban számokkal lehet. Tudom-e, hogy melyik szőlőhöz vezetett jobb út, melyiken volt értékesebb épület vagy pince, melyiknek vevője szenvedett nagyobb mértékben az akkor általános bankjegyzsonyban? Bizony nem tudom. De aki a lényegben, a szőlőterület magasabb értékelésében kételkedik, annak szolgálhatok olyan számokkal is, amelyeknek bizonyító értéke megnyugtató. Ezek a különböző művelési ágakhoz tartozó földekre szabott közadó és hegyvám kulcsszámai. Íme: egy hold *erdőnek* adókulcsa Budán 4 krajcár, *szántóé* 8, egy hold *szőlőé* 48 krajcár. A szőlőt átlag hatszor olyan értéknek vették, mint az ugyanakkora területű szántót vagy rétet!

Buda területének e harmadrésze, a 8400 fertálynyi, vagyis 5600 magyar hold szőlőterület vagyont képviselt. Pedig ehhez a Palugyaynál megerősített Fényes Elek-féle adathoz hozzá kell adnunk az óbudai szőlőterületet. Ott is fontos volt a szőlő, szüret idején kétheti előfogatmentességet engedélyezett a lakosoknak a katonaság.

Ma fogalmunk sincs, hogy mit jelentett a szőlőgazdaság Budán 1850 körül. Az egykorúak tisztában voltak vele. Nagy Ignác a várható nagy szerencsétlenségek közt a döghalállal és háborúval egy sorban említi tréfásan a rossz bortermetést Budán.

Talán épen az 1850-es év a tetőpont Buda szőlőtermelésében. A jobbagyfölszabadítás ekkor országszerte felszökkentette a munkabért. 1851-ben lépett életbe a fogyasztási adó. Ez 20.000 lakosnál népesebb városban, tehát Budán is, Pesten is akónként egy pengőforint s ez Budán holdankint 30–40 pengőforintnyi új terhet rótt a birtokosra. Természetes, hogy az 1855-ös és méginkább az 1873-as statisztika erős csökkenést mutat a budai szőlő-

¹⁾ A pesti tégláégetők telekvásárlása Sz. 50 : 2483. a budai szőlőárak az emelkedés rendjében : B. 50 : 7304., 7171., 3742., 7567., 4686., 826. és 49 : 3569.

területben. Ezt a még mindig tekintélyes venyigelatifundiumot intézte el végleg a filoxera.¹⁾

De most 1850-ről van szó, a budai szőlőtermelés fénykoráról. Az előző háborús évben minden csepp maradék bort megivott volna a hadsereg s a szőlő a tulajdonosokon kívül ezer és ezer vincellérnek és napszámosnak adott munkát és kenyeret. Láttuk, hogy főleg szőlőmunkások éltek a Krisztinavárosban, Újlakon és az Országúton. De a vízivárosi Kapás-utca neve mai napig tanúsítja, hogy a többi városrészbe is jutott belőlük. »A budai hegység ősrégi szőlészete külön népességet nevelt«, mely a szőlőnek szüreten és trágyázáson kívül 13 munkát adott. Itt »egész néposztályok csak a szőlő művelésnek élnek«. A budai kapás »munkatakarékperselynek« tekinti saját szőlőcskéjét és minden szabad percében ottan dolgozik. Saját szőlőjének kiváló megmunkálása mellett szakmányban vállalja a másokét, napszámban csak családtagjai dolgoznak. Mindezt már a hanyatlás korában írják róluk, 1873-ban, az alkonyodás visszapillantó félhomályában.

A pest-budai kereskedelmi kamara közelkorú jelentése 16 pengőforintot számít csak a téli karópótlás elkészítésére, 146 pengőforintot egyetlen hold egyévi megmunkálására, többet, mint egy városi poroszló évi fizetése. Két hold szőlő megmunkálásának bére az egyetemi pedellus javadalmával vetekedik, négy holdé a városi tanácsnok fizetésének felelt meg. Minden hold szőlőre egy-egy munkáscaládnyi egzisztenciát számíthatnánk, ha egyforma gonddal műveltek volna minden szőlőt. De a korrekció után is el kell hinnünk Fényes állítását: Budán van ugyan valami 30 különféle gyár, közte 20 kisebb, főleg szeszégető, mégis »a város ipara legnagyobbbrészt a bortermelés« s ezt évi 150—240.000 akóra becsülték. Buda lakossága messze volt attól, hogy az ország népességének 1%-a legyen, bortermelése azonban elérte az országosnak 8%-át. Pesten majdnem minden céh népesebb, mint Budán, — kádármester azonban Budán van több.²⁾

Budai különlegesség minden ház- és szőlőtulajdonosnak bormérési joga, a budai kiskocsmák jóhírének megalapítója. Budai paloták jellemző diszítései a szőlőművelés fontosságára utaló dionizoszi jelenetek.

A sok karótól zöld egyenruhába bujtatott lándzsás seregnek látszó szőlőrengeteg nemcsak a tájképben dominál, hanem a lakosság ellátásában is, s föl lehet tennünk, hogy a budai lakosság 20, vagy épen 30%-át a budai szőlők tartották el.

¹⁾ Az adókulcs-számok B. 49: 3456., — Óbuda szüreti előfogatmentessége B. 50: 7620., — fogyasztási adóról a kamarai jelentések, — 1855-re Bodor Antal: Bp. hatása a környékbeli földárak... (Stat. 64. 4.) 12. l. és szintén Bodor Antal: Bp. mezőgazdasága (Stat. 65. 2., 56. l.) — 1873-ra: Keleti Károly: Magyarország szőlészeti statisztikája Bp. 1876.

²⁾ Az idézetek Keleti művéből (l. az előző lap jegyzetét), továbbá *Jahresbericht der Pest-Ojner Handels und Gewerbekammer für 1854—6.* Pest 1857. 71. l., — a bortermés becslése Fényes Eleknél (Magyarországnak... állapítja 1837-i kiadás) II. 371—372. és Haeuflernél 246. l., ezt valószínűsíti Keleti id. m.

A népszámlálás szerint közép nagyságú, sőt magyarországi fogalmak szerint nagyvárosként tetszelgő Buda rangját így szállítja le a megoszlás, az elkülönült kisvárosokat pedig ime, gazdag falvakhoz hasonlóknak tünteti föl a mezőgazdasági jelleg. A városiasság egyik legszembevetőbb jelére, a közvilágításra Buda mindössze 10.000 pengőforintot költ, alig háromannyit, mint amennyibe Pesten a nemzeti casino helyiségeinek világítása került. A város egész költségvetése nincs kétannyi, mint Pesten a Nemzeti Színházé.

b) Pest, a vásárváros.

Ha a lakosság helyi megoszlását nézzük, Pesten is nehéz a városmagot megállapítanunk. Itt a belvárosban és a Lipótvárosnak ahhoz símuló részében mintegy 24.000 »helybeli« lakost írtak össze 1850-ben. Ezt a területet azonban pókhálószerűen veszik körül a többi városrészek s ez a fekvés ad domináló jelleget a városmagoknak. Lakosságra csak Ferencváros 8000-nyi tömege marad messze mögötte, Józsefváros a maga 18.000-nyi népével közel nyomakodik hozzá, Terézvárost (akkor ebből még nem vált ki Erzsébetváros) 34.000-nyi népessége jóval a központ fölé emeli. A központban láttuk, voltak beépítetlen telkek és földszintes házak, de nem volt annyira falusias, mint a külvárosok, viszonylagos néptelenségét részben már a city-jelleg csirái magyarázzák. Pest 150 orvosának kétharmada lakik e városmagban. A belvárosban mintegy tömörülnek a központ-jelleget hirdető templomok. A plébániatemplomon kívül itt van a ferences, szervita és az angolkisasszonyoké, más vallásúaké közül az evangélikus és a két görögkeleti templom. Épen a belváros szélén áll a reformátusoké, oda épül nemsokára a zsinagóga. A sok üzlethelyiségen kívül lakatlan itt a sok hivatalépület. A kormányhatóságok, vármegye és város itt székelnek a harmincad- és a sóhivatallal, itt bérelt szállást az Akadémia és a nemzeti casino, itt van az egyetem, a piarista és evangélikus gimnázium, a német színház, a kereskedelmi kaszinó, számos szálloda, (ezek vendégei a városnegyedek szerint ki nem mutatott »idegenek« rovatába esnek) kávéház és étterem. Pestnek tehát van városmagja, de ez az előny szinte lényegtelennek tűnik egy másik mellett.¹⁾

Pest, — Budával ellentétben — elsősorban kereskedőváros. A városi tanács támogatására 1850-ben kinevezett községi tanács 40 tagja közül 14-nek foglalkozása egyszerűen kereskedő, ezekhez kell azonban számítanunk még két könyvkereskedőt (Eggenberger Ferdinánd és Hartleben Konrád), egy fűszerest és két sertéskereskedőt: 40 községi tanácsosból 19 kereskedő!

¹⁾ Az állami népszámlálást vettem alapul, ettől az egyházi összeírások meglepő eltérést mutatnak épen a Belváros és Lipótváros lakosságában, 44.000-re téve itt a népességet. A többi városrésznél nincs ehhez fogható arányú eltérés. A pedellus javadalma: *Eckhart Ferenc*: A jog és államtud. kar története 435. l.

A jelleg magyarózója nem a közvetlen határ, mint Buda esetében, hanem a földrajzi fekvés. A Duna Pestnél éri el a nagy magyar Alföldet. Itt kell szekérre rakni az Észak, Kelet és Dél felé szállítandó árukat s e vidékekről ideérkezik a lábasjóság és mindenféle termény, ha Nyugat felé akarják értékesíteni. A budai várból lehet irigykedve nézni a lázas jövésmenést, adást-vevést, de részt csak az vehet belőle, aki Pestre jön.

A nagy forgalomnak természetes következménye Pest feltűnő előnye a közlekedési menetrendben. A Dunagőzhajózási Társaság hajói csak Pesten kötnek ki.

Mintha az öreg Duna csak a szép ifjú Pest lábai elé akarná szórni minden zsákmányát. De nem csak ő tesz így, ezt műveli a fiatal, tüzesvérű gőzparipa is. Csak Pestre jár vasút.

Pestnek azért van ez a kiváltsága, mert az Alföld nagy kereskedelmi útjai idetorkolnak és ide terelik az ország legjelentősebb kereskedelmi találkozóit, a pesti négy országos vásárt.

Budának is van négy országos vásárja (március 1., június 24., szeptember 14. és november 30.). De ezek csak 1—1 napig tartanak s alighanem szerencsénk, hogy időben közel esnek a pestiekhez, mert így a pesti vásárra (Józsefnapi márc. 19., Medárdusi jún. 8., illetve 10., Jánosfővételi aug. 29. és Lipótnapi nov. 15., e négyen kívül a »váci« vásárok júliusban és újévkor) készülő vagy onnan másfelé induló árus nem sajnálja a fáradságot Buda meglátogatásától. Pesten két hétig tart mindenik vásár, de az idegenforgalmat 3—4 hétre is megduzzasztja. Annyira elnyúlnak időben, hogy némelyikük több nevet kap. A Jánosfővételt kisasszony napi néven is ismerik, számítottak ennek élénkségére 1837-ben a Nemzeti Színház augusztus 22-i megnyitásakor. A novemberi vásárt említik Terézia (október 15!) néven is, szóval ez a vásár egy hónapnál is tovább terjed.

Az idegen kereskedő szívesen nyújtotta el itt tartózkodásának idejét. A helybeli ezt annyira görbe szemmel nézte, hogy botorul hajlandó lett volna legalább egy vásárt eltörölni a négy közül. A hatóság két év múlva ad ki szabályozást. A vásár e szerint két hétből áll, egyik a »vásár előtti«, másik a »vásárfizetési« hét. Kezdődik a vásár a »vásár előtti« hét hétfőjén. A raktárral bírók az előző pénteken kezdenek a kirakást, de az eladással hétfőig várniok kell. Az árusítás utolsó napja a »vásárfizetési« hét szombatja. Ezután idegen árusnak üzletet kötnie tilos. Berakodásra (vasárnapot nem számítva) egy nap van, hétfő, ez nap a berakodás bevégezendő. Aki idő előtt nyit vagy idő után zár, vagy a be- és kirakodásra engedélyezett idő alatt árusít, ahányszor vét a szabály ellen, annyiszor fizet 50 pengőforintot a szegényápoló intézet javára. A fizetési hét szombatja, a »fizető szombat« mégsem jelenti a vásár végét, mert másnap és harmadnap, vasárnap és hétfőn van az állatvásár. Ez a szabályozás 13 napot ad Pesten az idegen árusoknak adás-vételre, ötöt ki- és berakodásra, összesen 18 napot. Az előkészület és az elutazás további időbe kerül.

A vásárosok eleve gondoskodtak üzelethelyiségről, maguk részére szállásról. Volt Pesten olyan bútorozott szoba, melyet a főbérlő évközben tetszés szerint értékesíthetett, de vásár idejére állandó vásárlátogató-bérlője részére volt köteles kiüríteni. Jó vásár idején Budának, sőt a környező falvaknak is jutott a vendégekből. Amint a vásári hirdetmények hetekkel, úgy jelentek meg az árusok néhány nappal korábban a vásár kezdeténél. Pesten egy év folyamán 10—12 héten, vagyis három hónapon át vásár következtében vannak tömve vendéglők, magánszállások, üzletek és utcák. Örülnek a színházigazgatók, mutatványosok, szüretel a kövezet-, szeszesital- és minden másféle városi bérlő.

Budán közöröm a jó szőlőtermés, Pesten a jó vásár, — ez az amnesztia alkalma. Vásár végéig ad haladékat a tanács az árusítástól eltiltandó üzletembernek, — vásár kezdetére bocsátja szabadon a dolgozóház fenyítettjét, aki legkönnyebben e nagy munkásszükségben felejtetheti multját, ha javulni akar.

»A vásár kivette a várost minden eleganciájából«. Árukötegek halmozódnak mindenfelé, »éktelenül megrakott társzekerek dörömböznek a váci utcán«. Nagy az elevenség a Dunaparton. Több száz tutajon és hajón érkezik a belváros partjára — persze csak kevés gőzhajót, inkább dereglyét, bárkát, csónakot, ember- vagy lóvontatta hajót érve — mindenféle termény, gyümölcs és konyhakerti növény. — A főhelyet, a görögkeleti templom előtti teret a liszt és gabona foglalja el. A Belváros tulsó szélén az ipari cikkek vására van. Azelőtt az Új-(ma Erzsébet-)téren, 1850-ben a pesti Országúton (a mai belső körútnak a Bazilikától a Múzeumig terjedő része) egész kis város épült bódékból minden vásár alkalmával, több utcával. Külön utca jut a bécsiek, több utca a rófsók, megint külön-külön utca a kesztyűsök és több más ipar részére, a bódék száma félezret meghalad. Pedig külön, a váci utcai bódékban vannak a csizmadiák és cipészek, külön a Városháztéren az élelmiszerárusok, külön van a Halpiac is. Napjainkban csak halvány fogalmat adnak az itt nyüzsgő életről a Széll Kálmán-téri és búcsú alkalmával másutt is megjelenő bódé- és sátoztáborok. Ezek védelmére 1855-ig külön vásári tűzoltóságot tartottak fenn a pesti kereskedelmi testületek.¹⁾

A hajókon, vonatokon kívül 15.000—16.000 kocsi hoz árut a városba, a határban 5000—10.000, sőt 20.000-nyi szarvasmarha bög. A vonalon belül van a szénavásár, a mai Tisza Kálmán-téren. Külön piacra, a Józsefvárosi Német-utca mellé hajtják a kisebb négylábúakat, ehhez közel van a gabonapiac. Pesten van piac a szerbiai szalonnának és zsírnak, faggyúnak és szilvának, mely épúgy olcsóbb, mert valószínűleg gyöngébbminőségű a belföldinél, mint az oláh- és oroszországi faggyú. Az év folyamán csak gyapjú annyi cserél itt gazdát, hogy annak tízmilliónyira hágó árán meg lehetne vásárolni Buda minden szőlős- és gyümölcsöskertjét. Van itt annyi-féle gyapjú, hogy felsorolni alig győzzük: egynyíretű, finom, középfinom,

¹⁾ Pólya Jakab: A pesti polgári kereskedelmi testület története 30/31. l.

közönséges, kártolt, homok, kétnyíretű, finom fehér felvidéki, tiszai jobb, kevésbbé jó, szegedhalasi, nyári fehér felföldi, kékes, báranygyapjú, bőrgyapjú, tímárgyapjú, bánsági úsztatott, mosott, mosott és úsztatott, békési hosszú, török gyapjú s egyéb minőség. E szerint váltakozik az ár fontmázsánként 70—149 pengőforint között. Fölér a gyapjúval a szarvasmarha, megmeghaladja a szemestermény-forgalom ára. Milyen deszka, zsindely, szálfáadás-vétel folyik itten, nem is szólva a tűzifáról! És ki győzné föl sorolni a sokféle bőrt, a számos más árucikket! Zsúfoltak a belvárosi utcák, benépesül a határ is.

Itt nem Pest, hanem az ország kereskedelme bonyolódik le. Pestet bőven ellátják a hetivásárok. Kedden és pénteken özönlik ide a falvak népe (Budán a Vízivárosban szerdán, a Várban szombaton volt hetivásár) ezenfölül szerdán heti marhavásár van az Üllői-úti vámnál. Pest 500—600 darab marhát fogyasztott egy héten, de ennél jóval többet, 700—800 darabot hajtottak föl a hetivásárokra, pedig a hét többi napján is érkezett néhány-száz. Az országos marhavásárnak tehát csak színhelye Pest, az országos vásár csak gazdagítja Pestet, de nem Pestért van. Pest kiszolgálja ezen a vásáron az országot, szolgál a többinek, hogy az írás szerint uralkodjék fölöttük.

A marhavásárokból tevékeny részt vettek a pesti, elvétele a budai mészárosok. Gyakran találkozunk Postl Mihály nevével. Szerepel a marhavásárokon a Muzsik-dinasztia: Muzsik és társa, továbbá a céh előjárója, Muzsik Mihály, valószínűleg ugyanaz, aki két év múlva kitömésre »szép alföldi darutetemet« adományozott a múzeumnak, Muzsik Ferenc, Muzsik József, mindannyiuk önálló mészárosmester. Közéjük, a nagy szállítók közé tartozik Thurn Pius, Thurn János és Egyed Sándor, akinek rendszeren 80—100 darab marhája van pesti majorjában és a vasadi pusztán. Különben ilyen állományt szokott bementeni Postl és több más pesti mészáros. De az egész pesti mészárosceh elvész a vásárban a vidéki kis- és nagykereskedők tömegében. Pozsonyból Wendericzky János, Győrből Schöpf Edvárd, Szamosújvárról Pap Ernő hajtat nagyszámú marhát a pesti vásárokra 1850-ben. Az állatorvosi ellenőrzés kedvéért készült, fakuló kimutatások rovataiból kilépve, az emberek százai s az állatok ezrei vonulnak el előttünk. A szomszéd falvak és közeli városok: Nagykőrös, Cegléd, Kecskemét, Inárcs, Ócsa, Hartyán, Monor és annyi más helység népét szinte látjuk, amint kötelességtudó pásztorkutyáktól kísérve végeláthatatlan sorban tiporja az Üllői-utat és sárban dagasztva vagy porfellelgeben izzadva baktat gyalog, vagy léptet lóháton, 1—2 darab vagy több tucat marha mögött. A kongó karikások emberei között megjelennek a magyarországi kereskedelem közeljövőjének urai, a zsidók: Roth Izsák, Leéb György, Herschko Jakab, Jankics Dávid, Frenkl Samu, Rosenberg Móric, Győrből Kohn Móric, Pozsonyból Popper Herman és Heifeld Ignác. Ők nem 1—2 darabot, hanem 80-as, 100-as falkákat, néha egyetlen nap kettőt hajtatnak, gyakran csak átvitelkép Bécsbe,

Pozsonyba és rendszerint igen nagy távolságból. Kassa, Técső, Sátoraljaújhely, Nagyszöllős, Arad, Zombor vidékéről alig is hajtát más, mint zsidó.¹⁾

A marhának csak 7—8%-a érkezik Vác felől, a többi az Üllői-utat tapossa. Ott, a vámon kívül, a mázsaháznál, az állatorvos előtt, amennyire többezer marha bögése-zajgása engedi, többnyire magyar szót lehet hallani. A százakra, talán ezrekre rúgó tömeg: gazdák, hajcsárok kedvéért valószínűleg magyarul beszél a kupec és a pesti mészáros, amint magyarul kell beszélnie marhatartó pusztáin és a Duna—Tisza-közére terjedő bevásárló-útjain. Ehhez szokva németnyelvű hivatalos iratokba magyaros formában lopózik be legalább a keresztneve: Ferenc, Tamás, János, ha nem magyar már a vezetékneve is, mint Egyed Sándornak, akit a nyilván német írnek többször Egyedt-nek ír.

Pest forgalma az országos és hetivásárokon kívül is megduzzad. »Időközi« gyapjúvásárról hallunk júliusban, a váci terményvásárról, »mely főleg Pesten tartatik« január elején s ez utóbbinak új föllendüléséről az állandó híd elkészülte következtében.²⁾

Pesten 106.000 lakost írt össze a népszámlálás. De az országos és hetivásárok jóval magasabbra lökik föl a lélekszámot. Ha kedvünk volna számokkal játszani, azt mondhatnók, hogy különböző vásárok idején, tehát mindent összeszámítva: bár megszakításokkal, az esztendő felében, az egyseges, nagyvárosi Pesten hárommennyi ember nyüzsög, mint ahány a több kisvárosra bomlott Budán él.

Még fokozottabb Pest fölénye, ha a városi jellegű népességét vesszük figyelembe. Az egykorú foglalkozási statisztika hiányos, amint már akkor is észrevették. De ha ez a statisztika azt állítja, hogy Pesten négyannyi iparos és nyolcannyi kereskedő él, mint Budán, csak a pontosságát vonhatjuk kétségbe, azt el kell hinnünk, hogy a pesti és budai ipar és kereskedelem arányszáma a lakosság arányszámának hatványozottja s az egyes vállalatok méretei ez aránytalanságot még fokozzák. Budán alig van nagykereskedő, Pesten ezek népes céhet alkotnak. Buda termeli az ország borának 8%-át, Pest ennél többet fogyaszt! Buda városnegyedei lazán függnek össze, Pesten az öt városrész közt inkább munkamegosztás van, mint szét-húzás. Gyár és bankvállalat legtöbb a Lipótvárosban, ez a legelőkelőbb városrész, itt lakik a Nemzeti Casino legtöbb tagja, különösen a Szél-(Nádor-) és Bálvány-utcában s az Új-(Erzsébet-)téren, itt találjuk e kor

¹⁾ A vásárokra, bennük a különböző árukra lásd a napilapok gazdasági rovatában a vásárjelentéseket továbbá a *keresk. és iparkamara jelentéseit*, gyapjúra és mindeféle más árura, pl. P. N. 1854. nov. 24. Muzsik Mihály adománya P. N. 1852. okt. 2. A vásárszabályozás P. N. 1852. okt. 26. A marhahajtásról számos táblázatos kimutatás a Sz. iratok közt, pl. K. 50 : 18123. 18308. Vásár és színház kapcsolatára l. *Rédey Tivadar* : A Nemzeti Színház története Bp. 1937. Az első félszázad. 49. 50. 110—112 l.

²⁾ M. H. 50 : jan. 9. P. N. 50 : júl. 8. stb. A magyar szót a lóvásárnál érzékelteti Müller is, i. m. 48. l.: Darf »áldomás« nicht fehlen, Dann wird der Császár, Lókupec auf die Gesundheit saufen.

legszebb és legelőkelőbb bérházait... udvaraik kultúrdokumentumai egy kornak, mely nemcsak homlokzatokat épített. A lakosságnak több, mint harmada él a Terézvárosban, melynek a túlhízottságát csak két évtized múlva csappantja meg az Erzsébetváros kiszakítása. Ahol ez a népes városrész a József- és a belvárossal találkozik, a Hatvani-utca, Kerepesi- és Országút találkozásánál a dunapartihoz viszonyítva másodlagos szálló- és vendéglőcsoport helyezkedik el: a Fehér Hattyu és a Griff a Nemzeti Színházzal átellenben, illetve mellette szintén a Kerepesi-úton az Ősz- (ma Szentkirályi-) utca sarkán a Mátyás király szálló, a Zrinyi-kávéház a mai Astoria helyén, a Komló a vármegyeház és az Aranyas az orvosi kar épületével szemben. Középületek: Nemzeti Színház, Múzeum, József-árvaház, Rókus-kórház, Ludoviceum és a vásárterek a Józsefvárosban tömörülnek. Legszegényesebb a Ferencváros. A külvárosok a fényes üzletekben gazdag, főhivatalokkal tűzdelt belváros körül helyezkednek el és olyan egységbe olvadnak, amely beilleszkedésre bírja a budai részeket is.

Buda kedves kisváros, alkalmas lakásnak, nyaralónak, fürdőnek vagy kirándulóhelynek. Oh, ezt jól tudják és élvezik is a pestiek, telket, szőlőt vásárolnak, villát építtetnek ott, de munkahelyüket oda nem vitethetik.

Pest az ország központja üzleti és társadalmi téren. 1850-ben sok társadalmi alakulat működése szünetelt, de kétségbevonni nem lehetett, hogy újra megkezdődik majd s amint Pesten voltak Medárd-vásár idején a löversenyek, Pesten lesznek újra és az ország nagybirtokosai, egyben nagy államférfiai Pesten fognak vásárok idején összejönni megint a Magyar Gazdasági Egyletben. A Szent István Társulat, nemsokára a református és evangélikus konventi és egyetemes gyűlések, majd az Akadémia rendszeresen idevonják az előkelőségeket. Budának egy igazi vonzó napja volt, az épen 1850 óta emelkedő jelentőségű Szent István-napi ünnep. Azaz, hogy van még vonzónapja Budának. Húsvéthétfőn a Gellérthegyen, május 1-én a Városmajorban van mulatság és van egy lipótmezei mulatság. De ezek csak a szabályt erősítik: pesti a munka, a forgalom, budai a jó levegőn mulatás.

Ugyanazt látjuk 1850-ben, aminek ma is tanui vagyunk. Ma minden köznap reggelén tömve megy villamos és autobus, tódul a gyalogos Budáról Pestre. Délben és este ellenkező a sietők útiránya: Pest adja a megélhetést, szellemi irányítást és szórakozást, Buda legjobb esetben a lakást és kirándulóhelyet. Pesti az elevenség, budai a csend. Amint Nagy Ignác már 1850 előtt írta: »a pestiek nappal sem igen járnak Budára, hát még este, midőn eleven sírhoz hasonlít az egész szomorú város. A budai és pesti embert csak félig-meddig gyakorlott szem is azonnal megkülönbözteti egymástól. Sok budai annyira meg van erről győződve, hogy ruháit Pesten csináltatja, de hiába — e különbség nagyon feltűnő —, a budaiak szeretnének nagyvárosiaknak látszani, a pestiek pedig valóban azok«.

Pest 1850-ben már messze túlszárnyalt minden magyarországi várost. Egy közelkorú írásban olvassuk: »Magyarország szíve Pest. Ez a művelődés

gyúpontja. Tüzének sugarai szertelövelnek az egész honra, melegük az utolsó faluban is érlelőhatású.«¹⁾

A gyors emelkedés közben — mind több jel mutatta — Pest olyan arányban kezdte birtokbavenni Budát, amilyenben magát Pestet kezdte birtokbavenni a magyarság, amely nem is olyan régen csak vidéki látogató volt saját fővárosában.

Mint az egész országból, úgy akart ebből a városból idegent formálni az 1849-ben inaugurált új rendszer.

¹⁾ P. N. 1854. szept. 17. kultúrdokumentum: *Bierbauer Virgil*: A régi Buda-Pest építészete, Bp. 1920. 13. l., szintén képekkel illusztrálja ezt a tényt *Horváth Henrik*: Budapest művészeti emlékei (Magyarország művészeti emlékei II.), *Rokken Ferenc*: A hajdani Angol királyné-szálloda és az első dunaparti sétány (*Tanulmányok* I. 112. 123.), budai mulatságok: *Drei Tage in Ofen* u. Pest, 61. l.

Az új rendszer.

a) Új főemberek.

A szabadságharc esztendőnél továbbtartó földrengése után nehezen ültek el az utóhullámok. A szeizmografikus görbén egy-egy kilengést személyi változások idéznek elő.

Katonai iratokban Pest 1854-ig mint »főhadiszállás« szerepel. Benne legfőbb úr a hadseregfőparancsnok, 1849 júliusától egy éven át Haynau, akinek lábai elé a hivatalos város osztentatív ünnepléssel hordott mély hódolatot és hálát. A közönség érdeklődése sem hiányzott vele szemben. Az egyetemi ifjúság meg is élenezte — illően, mint a P. N. írja —, mikor a német irodalom hallgatóinak szárnypróbálgató előadásán megjelent. Budapestről való távozásának előestjén fiatalok és vének, asszonyok, férfiak ott rohantak Pest utcáin, pocsolyákban és köhalmokban gázolva-botolva a katonazenekar előtt, mellett és mögött. Még lelkesedtek is a sok magyar nótán és nem törték fejüket, vajjon a felsőbbek bosszantására vagy az utca megnyerésére rendelte ezt így a féktelen becsvágyú vérszopó.¹⁾

A népszerűség, a társadalmi elismerés, úgylátszik, tetszett volna neki. Bizonyára ezért hozatta volt Pestre »tisztelt nejét és leányait«, ezért vitte el őket a Nemzeti Színház díszelőadásaira, elsősorban persze arra, melyet a Haynau-alap javára rendeztek. Bált is adott s azon a magyar lapok nagy meglelégedésére cigányzenekar játszott. Vissza mégsem kívánta őt senki, pedig a kegyvesztettség előszelét érezve szabadon bocsátott 300-nál több vádlottat, akik közül jónéhányat ugyanannyi fáradsággal akasztófára juttathatott volna.

Helyettesei és utódai, Wallmoden és báró Appel mintegy átmenetül szolgáltak Albrecht főherceg kormányához.

Az egész év folyamán hivatalában maradt br. Geringer Károly, Magyarország új polgári berendezésének mozgatószeleme. Mintegy székfoglalóul adja utasításba alárendeltjeinek, hogy a köztisztviselő polgári és politikai téren indító, oktató, vezető legyen, éljen a néppel, nyerje meg bizalmát, ismerje a nyelveket és a valódi közvéleményt, amint az a sajtóban és törvényes gyűlekezetekben megnyilatkozik. *Mellőzze a sok irka-firkát, hono-*

¹⁾ P. N. 1850. márc. 21., júl. 18.

sítsa meg az egyszerűséget és gyorsaságot, eszközei legyenek tiszták, nyújtson szabadságot.¹⁾

Ha ebből az utasításból *mellőzve* egyebet, csupán az *irka-firka mellőzésének* érvényesülését figyeljük, kérdeznünk kell, vajjon látta-e Geringer a hízó iratcsomók széles vigyorgását, mikor azok egy-egy kávéénike üzletnyitása, egy zsemlyeárusbódé vagy sátor áthelyezése, ütleivel, fegyvertartás vagy hangverseny rendezése ügyében mentek hivatalból hivatalba: rendőrkapitánytól városi tanácson, kerületi főispánon át császári biztosig és elágazva katonai kerületen át hadseregfőparancsnokságig, azután vissza mindezekben a fórumokon, minden új befutásnál új számot, új kíséroirotot kapva, hízza, hízza és újra hízza. Képzeltetjük-e, hogy nem vette észre a »hangulatjelentésekben« az alsóbb hivatalnok törekvését arra, hogy az istenadta nép fejről elhárítsa a hatalmasok gyűlöletének villámait?

A következő fokon, a katonai kerületnél és az ehhez beosztott kerületi főispáni (előbb »miniszteri biztos«) hivatalban ismét több személyi változás történt másfél év alatt. Kempent Macchio tábornok váltja föl. Ez szabadsága idejére átadja a hivatalt későbbi utódának, Heyntzel tábornoknak. Pusztán postái-e ők a hadseregfőparancsnokságnak, vagy van-e bennük önállás, nem kutattam. Irataikban néhol természetes érdeklődéshiány nyilvánul meg a katonai szempontból közömbös polgári ügyek iránt, máskor meglep, hogy mi mindenre figyelmeztetik a polgári közigazgatást. Meglepetésünkből az térít magunkhoz, hogy a kerületi parancsnokság által szorgalmazott javítások: úthelyreállítás, utcatisztítás, világítás hiánya természetes tárgyak a parancsnokság elé kerülő rendőri jelentésekben és szinte állandó rovatként ismétlődnek a napilapokban, gyakran azzal a megjegyzéssel, hogy a forradalom előtt kiadott rendeleteket kell megtartani.

Az »kerfővárosok« (egykorúaknál gyakran olvasható kifejezés) közvetlen fölöttese a polgári »miniszteri biztos«, kinek címe utóbb »kerületi főispán«. Nem tévesztendő össze az alárendelt *megyei* főispánnal. Magyarországon 45 vármegyének van főispánja 1850-ben, van ilyen főispánja a két részre osztott Pest vármegyének is, de e »megyei« főispán hatásköre nem terjed ki a »kerületi főispán« székhelyére, Budára és Pestre. El-elvétődik a rend, előfordul, hogy az újjólág szervezett pénzügyigazgatóság Pest megye útján küld átíratot Pesthez vagy Budához. Ilyenkor a városi tanács kioktatja a megyét is, a pénzügyigazgatóságot is, hogy Pest és Buda mint a »kerületi főispán székhelye, nem a megyei, hanem a kerületi főispán alá tartozik«. E »fővárosok« főpolgármesterei így mintegy mellérendeltjei annak a hét megyei főispánnak, aki velük együtt tartozik a pesti kerületi főispán hatósága alá.

A miniszteri biztos 1850 elejéig Szentiványi Vince. Régi ember. Már 1848 előtt volt kormánybiztos Pest vármegyében s e minőségében intézett pesti és budai ügyeket. Egyik jellemzése zsarnoknak, de magyar zsarnoknak

¹⁾ Közli Wildner: Buda és Pest közig. tört. 1849—65. I. 78/91. I. Sok hivatalon átmenő kérvények tömegesen találhatók a Szentiványi iratok közt.

írja le. Zsarnoki hajlama fölismerhető miniszteri biztosi működésében. Mint abszolút kormány eszközében, méltányolható lett volna benne az erély, egy alkalommal mégis megkérdezte tőle Geringer, mi szükség volt »diktatórikus« beavatkozásra a Pesti Magyar Kereskedelmi Banknál: miért kellett állami közeget ültetni a bank nyakára Havas József személyében. Szentiványi írta a Szilágyi Ferenc kormánylap-programjáról szóló véleményben, hogy »egyenlőség, szabadság, népfenség csak frázis«, ezekről írogatni nem helyes. Magyarságát nem vetkőzte le. Fölszólalt a magyarnyelvű cégfőiratok bevonatása miatt, megütközött arra a hírre, hogy a Nemzeti Színházban német előadásokat rendeztek. Fölfelé tiltakozott: ezt a közönség nem kívánta, ez nyugtalanságra és téves magyarázatokra adhat okot. Lefelé védte az intézkedést, sőt nyakára cserdített Glatznak, a Pest-Ofner Zeitung szerkesztőjének, aki nem átalította — nyilván összebeszélés nélkül — vele egy véleményen lenni és »izgató« cikket közölt lapjában a színházról. Vegye tudomásul a P. O. Z., hogy a német színházépület pusztulása miatt, a hadsereg főparancsnokság rendeletéből vannak németnyelvű előadások a Nemzetiben s a nemzetiségek egyenjogúságának az felel meg, hogy a magyar színészek testvériesen osztozzanak a helyen a német színészekkel.¹⁾

Nem volt magyarérmű az utódja, lovag Koller Ferenc. Őt 1849 őszén pesti főpolgármesternek ajánlotta Szentiványi a következő jellemzéssel: 42 éves, katolikus, közepes módon él. Gr. Károlyi Lajos gazdasági tanácsosa és ügyésze volt, Pest város követül választotta 1843-ban és 1847-ben. Lojális, a dinasztiahoz hű, e miatt 1848 márciusában megfosztották városbírói tisztétől, nemsokára azonban ismét városi tanácsnokságra emelték elismert pártatlanságáért. 1849-ben Windischgrätz újra bírónak tette (ez a polgármester után következő legmagasabb tisztség volt a városokban a közigazgatás és bíraskodás különválasztása előtt), áprilisban menekült, vagyonát akkor a magyar kormány zár alá vétette. Szentiványi tette polgármesterré 1849 júliusában, mint »energikus, körültekintő, tapasztalt és tudományosan képzett humánus« embert, azóta pontos és erélyes működése hihetatlenséggel határos teljesítményeket mutat föl. — Hiányzik e jellemzésből, hogy Koller a Marosszabályozó Társulatnál is működött, mint ügyész, ez pedig azért érdekes, mert folyamszabályozási ügyek iránt való érdeklődésének nyomát találjuk később.²⁾

Koller a pesti főpolgármesterségből Szentiványi tudta nélkül emelkedett kerületi polgári biztosi polcra. Utána a várost pár hónapig az alpolgármester, Ságody Sándor vezeti. Ságody főleg gazdasági ügyekkel foglalkozott. Talán sokoldalú igénybevétele okozta, hogy fontos ügyekben is késett előterjesztéseivel, a türelmét vesztett Koller végül is e miatt mozdította el őt

¹⁾ *Kákay Aranyos*: Újabb árny- és fényképek 30—32. Sz. 49: 3204., Szilágyi Ferencről u.-o. 373. Színházról 9. 171., 245., és *P. Kádár Jolán*: A Nemzeti Színház százéves története, Bp. 1938. 213.

²⁾ Koller jellemzése Sz. 49: 4722.

a gazdasági bizottság elnökségétől, bár alpolgármesteri állásában nem bolygatta és Ságodyt ebben találjuk egy évtized multán is.

Ságodytól, mint főpolgármester veszi át a vezetést Terczy Szilárd. Őt Koller által írt jellemzésből ismerjük meg egyénileg. Terczy Szilárd hű és bátor ember. 1849 júliusában másodízben vállalta a főkapitányságot, közben megülte a forradalom börtönét. Hivatali teljesítménye nem mindig tökéletes, mert kevés a személyzete. Egyetlen hibája, hogy görögkeleti vallása miatt szerbnek nézhetik, *ez pedig most kevésbé kedvelt nemzetiség.* Terczyvel, távozása előtt fogunk még találkozni, a népszámlálásról írt kritikája kapcsán.¹⁾

Nevezetes változások történtek a tanács kebelében is. Többen léptek át az újan szervezett törvényszékhez. A változások felsorolása megtalálható Wildner Ödön munkájában, itt csak azt említem, hogy a városnál maradtak közt látjuk Gamperl Alajost, aki 1867 után Gyöngyösire magyarosított néven Budapest főpolgármesteri székébe emelkedett.

A pest-budai rendőrség kinevezett feje 1850 februártól Protmann József. Pályázatában megírja önmagáról, hogy abszolvált jogász, gráci ügyvédi irodában dolgozott négy éven át. A rendőrségnél szolgált Grácban, Bécsben és Innsbruckban, 1849. június 23-a óta ismét a bécsi rendőrségnél van. Tud franciául és olaszul, most tanul magyarul feleségétől, aki a gróf Sigray családból származik, egyébként Magyarországon befolyásos rokonsága van.²⁾

A felsőbb hatóság emberei közé tartozik az öreg Kovács Pál, nem azonos a kedvelt novelláíró győri orvossal. Magyar neve dacára nem árul el magyar érzelmeket, sőt mint az iskolai ügyek előadója a kerületi polgári biztos mellett, a budai piarista gimnázium államosítását és németesítését ajánlja. Acsarkodva ír Marczibányi »magyarosító törekvéséről« azért, mert ez Budának 8000 lélekre rúgó magyarsága részére magyar elemi iskolát alapított a Vízivárosban.³⁾

A magyar név dacára szintén kétes színben tűnik föl Havas József, aki — mellesleg említve — régi adósságait épen 1850-ben rendezi. Havas a Nemzeti Casino régi tagja, az 1848-ban megszűnt helytartótanácsnál volt tanácsos. Windischgrätz bevonulásakor ő lett Pest kormánybiztosa. 1849. július 11-e után Szentiványi őt egyebek közt a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank vezetésével bízta meg. Ebben a megbízásban Havas keserves tusát folytatott a bécsi Nemzeti Bank vezetőségével s a sok nehézség láttára hajlandó lett volna lemondani a Magyar Kereskedelmi Bank önállásáról. Részletes javaslatot dolgozott ki az Osztrák Nemzeti Bankba való olvasztásra. A Magyar Kereskedelmi Bank történetírója méltánylással szól Havas

¹⁾ Terczy jellemzése K. 2652.

²⁾ Sz. 50: 2098. Protmann működése csak 1851. januárjában kezdődik, esküt is csak 1850. novemberében tett. P. N. 1850. nov. 15. és 1851 jan. 3. stb.

³⁾ Kovács Pálra Sz. 49:3967., Havasra Sz. 49:214., 219., 220., 327., 603. és 50:1766. és Pólya Jakab: i. m. (lásd jegyzetemet a 18. lapon.)

fáradozásairól és kétségbeeséséről, de az egykoriak valószínűleg elítélték e gondolata miatt, ezt kell következtetnünk abból, hogy tervét igazgatósági tagok és részvényesek egyhangúlag elvetették. Hivatkoztak arra, hogy az alapítók épen önálló bankot akartak állítani Pesten a magyar gazdasági élet erősítésére és az alapítók a beolvasztás ellen határozottan tiltakoznának épen most, mikor a nagy viharból sikerült az intézményt megmenteni. Havas tervét pártolta a hivatalos Magyar Hírlap azzal az érveléssel, hogy önálló bank nem bírja kielégíteni a pesti piac és Magyarország pénzszükségletét, ezt csak a Nemzeti Banktól lehet remélni. Mások azt hitték, hogy az Osztrák Nemzeti Bank esetleges fiókalapítása tönkretenné a pesti bankot. De köztudat volt a magyarországi piac pénz-szegénysége, e miatt úgy érezzük, hogy a Magyar Hírlap adós maradt annak megvilágításával, hogy mi akadályolta volna bankfiók alapításának Pesten abban az esetben, ha megtartják önállóságukat a pesti pénzintézetek, akkor t. i. megvolt a Pesti Hazai Első Takarékpénztár, mely egy évvel idősebb a Kereskedelmi Banknál, amint megvolt a Budai Takarékpénztár is.¹⁾

Buda főpolgármestere Walheim János. Feleségével jó hozományt kapott. 1850-ben 50 év fölötti, jómódú polgár, akinek érdeme, hogy az ostrom idején a várban szolgált. Nevét a tanácsí jegyzőkönyvekben magyarul írja alá akkor is, mikor ezekben a német nyelv túlsúlyra jut. Tanácsának tagjai között is vannak vagyonos férfiak. Egyikük, Culmann Fülöp, akit magánügyeinek gondja lemondásra kényszerített, épen 1850-ben kérte a tanácstól, hogy a telekhivatalnál viselt tisztsége miatt *ingatlanaira* táblázott 20.000 pengőforintos kaucióját a városnak adott *kölesőneire* írják át. Ebből világos, hogy összvagyonra az 50.000 pengőforintot is meghaladta. Ilyen vagyon mellett őt nem nagyon csábíthatta a közhivatal, hiszen a városi tanácsban csak a polgármester fizetése múlta fölül a 2000 pengőforintot, a tanácsnoki fizetés ennek harmadát sem érte el.²⁾

Ilyen és még ennél nagyobb vagyon nem volt ritka Pesten és Budán. Hasonló, sőt nagyobb biztosítékot tudtak letenni a városi illetékek bérlői. Vagyonos családból való az előbb említett Gamperl Alajos. Tekintélyes vagyonra következtethetünk a pesti mészárosok marhaállományából, az építészek és számos más polgár ma is álló pompás házában láttára, egy-egy névtelen polgár tucatnyi házából, többnek budai erdőbirtokából, fényes nyaralójából vagy hirdetésekben ábrázolt, modernülható, díszes és nagy üzlet-helyiségéből. Sem ezeket, sem a kisebb tisztviselőket föl nem sorolhatom, sőt a továbbiakban Pest és Buda vezető polgárainak és közvetlen előjáróinak jelleméről is csak egy-egy vonást rajzolhatok, amint egy kis fénysugár villan rá az új rendszer kialakulásának gondolatai közt vagy általában a város életében.

¹⁾ Kovács Pálra Sz. 49: 3967., Havasra Sz. 49: 214., 219., 220., 327., 603. és 50: 1766. és Pólya Jakab: i. m.

²⁾ Walheimről Sz. 49: 4722. Culmann B. 50: 417. egy budai polgár (*Kadelburger*) 50 holdas szőlője: P. N. 1852. okt. 22.

b) Az új rendszer első lépései.

Az új rendszer győzelme nem hozott nyugalmat. Sokkal gyökeresebb volt az átalakulás, semhogy azonnali megnyugvást lehetett volna várni uralma alatt, még ha lényében nem is lett volna olyan sok az aggasztó képzelenség.

Legkevesbbé tűnhetett föl Óbuda csatlakozása Budához. 1849 júliusában, mikor az osztrák előnyomulás hírére Pest vármegye egész tisztkara lemondott, a közigazgatás szekerének elakadása miatt Szentiványi Vince Pest város alá rendelte Óbudát katonai szolgáltatások ügyében. Később ugyanő Budára bízta a kiscelli kórház berendezését s az év végén megszüntette Óbuda különállását.

Pesten mozgalmassá tették az 1850-es évet már a lakáscserék. A hadsereg főparancsnokság a Károlyi-palotából a Hatvani-utcai Cziráky-palotába, (ma Nemzeti Casino) költözött, onnan a kerület az Űri-utcai Orczy-palotába, Szentiványi volt hivatalába ment. A posta a Trattner-Károlyi-házból a Grassalkovich-palotába hurcolkodott.

Egészen új gond volt a csendőrség elhelyezése. Pest és Buda poroszlói mint családos emberek (e miatt nem léphettek az alacsonyfizetésű és laktanyában összpontosított csendőrségbe) szerencsére laktak a külvárosokban. A csendőrség központi irodája a Vigadóban kapott helyet, a legénységnek az év végén kellett új szállást keresni, mert a részükre berendezett Heinrich-féle házat (a Rókus mellett) egészségtelen volta miatt börtönné alakították. Enyhített a lakásszükségén, hogy a kórháznak átmenetileg használt épületeket (nem az iskolákat, ezeket már 1849 októberében fölszabadították) fokozatosan ki lehetett üríteni.

Nem okozott különös gondot az újan szervezett bíróságok elhelyezése, ezek t. i. a vármegye- és városházán átvették az azelőtt is bíraskodás céljait szolgáló helyiségeket és elfoglalták a kúriát (Curia-utcában). De megint új bérlemény kellett az év végén megalakult Kereskedelmi és Iparkamarának. A nagyarányú igénylés — a bombázás által okozott károk után! — lakáshiányt és lakásdrágaságot idézett elő. Részben ez az oka a Nemzeti Kaszinó és a Természettudományi Társulat költözködésének.

Több reform zavart hozott. Közülük a bíraskodás különválasztása a közigazgatástól már érlelődött a 48 előtti magyar közvéleményben, de nem került a 48-as törvényekbe. Most a törvényszék átvette a várostól az árvaügyeket és a telekkönyvet. Az új rendben nem ismerte ki magát minden ember és gyakran előfordult, hogy a megszokás hatalmából a felek *a városhoz fordultak* bíróság elé tartozó ügyeikben is. Némely esetben a felsőbbség sem igazodott el azonnal. Az 1836: XXVI. (Lánchíd-)törvényben egy pont külön bíróságot rendel a két főváros és a Lánchíd-Társaság közt fölmerülhető viták elintézésére. Csakhogy 1850-ben nem volt sem hétszemélyes tábla, sem helytartótanács, amelynek tagjaiból állott volna ez a

külön bíróság. Az új rendszer meggyőződéses híve, a bírói és közigazgatási ügyekben egyformán járatos Koller Ferenc, — akkor már kerületi főispán — iudicium delegatumra tett javaslatot. Ezt Geringer tovább terjesztette, de Schmerling igazságügyminiszter az újan szervezett bíróságok illetékességét mondta ki erre az ügyre is.¹⁾

A köznépbe vitt nyugalanságot a csendőrség szervezése. Ebbe, amint láttuk, nem állhattak be Pest és Buda poroszlói, pedig híre járt, hogy a csendőrség fölslegessé teszi a poroszlókat s ezzel a társadalom boltíveit tartó köveket ingatta meg az új rendszer.

Nagy és hosszantartó nyugalanságot idézett elő az új adótörvény híre. Augusztusban érkezett a rendelet, hogy az áprilisban kihirdetett adótörvény végrehajtási utasításának elkészültéig föl kell függeszteni a kivetést. Az utasítás késett, Pest végül is úgy segített magán, hogy előlegképen kivetette az előző évi adó harmadát.²⁾

Szintén a reform miatt volt szükség hathavi hosszabbításra a három-évenként lejáró bérletekben, mert 1850. szeptember 9-én még felsőbb helyen késtek a darabdíj-, kövezetvám és partilleték bérletére vonatkozó iratok.³⁾

Mindkét város tanácsát szomorította a kórházi ápolási díjak Ausztriából idetelepített új rendje. 1850 elején Geringer két budai mesterlegény gyógykezeléséről küldte le az innsbrucki kórház számláját. A jó öreg Walheim elsörnyedt. Buda város állandóan fizet az irgalmasoknak kórház fenntartására, írja tiltakozásában, ott budait és nembudait egyformán ápolnak. Volt itt már innsbrucki beteg is, de soha eszébe nem jutott senkinek, hogy a költséget behajtsa Innsbruckon vagy máson. Innsbruck tanácsa válaszában mereven tagadta, hogy Budán valaha is ápoltak volna innsbrucki embert. Nem volt hajlandó semmi engedményre, amíg Buda be nem bizonyítja, hogy a budai irgalmasoknál innsbrucki ember feküdt. Walheim megjuhászodott és Buda fizetett. Kétszer 4 pengőforint 24 krajcárról volt szó. De fölneszelt Pest és államsegélyt kért azon a címen, hogy a Rókusban az ország minden részéből származó elmebetegeket kezelnek. Majd megindult Pest városától a sok kórházszámla a szélrózsa minden irányába. Na és aztán megjött a sok nemvárt válasz. Az örökös tartományok illető helyiségeiben ismeretlen a kórházszámlán megnevezett egyén. Vagy ami gyökeresebb hiba, maga a helység ismeretlen egész Csehország, egész Galicia területén. A számla kifizetése maradt Pestre. Ilyen okulás után válaszolhatta Walheim a lebergi tanácsnak, hogy a lebergi kórház számlájában megnevezett Csehat nevű egyén Budán sem az anyakönyvekben, sem az összeírási lajs-

¹⁾ A Lánchíd különbíróága K. 13734.

²⁾ Magyarországon új volt már az 1850. ápr. 20-án kihirdetett jövedelmi adó is, gyűlöletes a bélyegfogyasztási adó és dohánymonopólium. *Wildner*: B. és P. közig... (Stat. 87. 3 33. 1.) *Jánossy Dionys* (*Klebsberg Kuno Intézet Évkönyve* VI. 247.), — K. 10318. 11233.

³⁾ K. 9567.

tromokban elő nem fordul, a 14 pengőforintokat tehát Buda meg nem fizeti. Lemberg város nem küldhetett külön bizottságot ennek kinyomozása végett Budára, az ügy tehát a bürokrácia szabályainak megfelelően el volt intézve. De mi időbe, papírosba és postamegterhelésbe került az ilyen akár pozitív, akár negatív elintézés! Számla a kórházgondnoktól, fölirat a kórház igazgatóságától, városi tanácson, kerületi főispánon, tartományi főnőkön, talán belügyminiszteren át a másik korona tartományba, ott ilyen úton le a rendőrkapitányig. Mikor ez készen van, akkor vissza az egész, ezen a szép tájképekben gazdag úton, a számlát kiállító városi kórház gondnokáig.¹⁾

Hogy is írta Geringer székfoglaló utasítása? »mellőzendő a sok irka-firka, legyen az elintézés egyszerű és gyors«.

Az 1848-as törvényekben elrendelt reformok közül sok bonyodalommal járt az egyenlőség megvalósítása. A társadalom, de még a hatóság sem szokta meg ezt egyik napról másikra. Buda város nem árverezheti a kövezet-vámbérletet, mert a kerületi főispán még 1850 novemberében sem tudja, hogy fizetni fognak-e az eddig kiváltságoltak. Hiszen, emlékezhetünk, az új rendszer eltüntetni akarta a forradalom nyomait, az egyenlőség pedig forradalmi vívmány volt...

Azt sem tudja a város, hogy mit kezdjen a céhek szabadalmaival. A hatóságok egyszer értékét veszített címnek nézik a mészárosmesteri jogot, hiszen ebben a szakmában a szabadvágás véget vetett a kiváltságnak, máskor mégis úgy érzik, hogy van különbség céhbeli mester és szabadvágó között.

A törvényben megvan az egyenlőség. Szabad a költözködés az egész birodalom területén. A lakhatási, még inkább a polgárjogot mégis pengő pénzért adja a város. Pestre, Budára bejöhet akárki, ad útlevelet a szolgabíró bizonyos föltételekkel, — de a nélkül is be lehet lopódní. Ha munkát kap és egyébként »csöndesen viseli magát«, akárki háborítlanul élhet a városban. De ha önállósítani akarja magát, ha bármiféle üzletet vagy műhelyt akar nyitni, akkor lakhatási engedélyt kell szereznie. Ennek előföltétele az előző otthonból elbocsátólevél, becsületes életmód és a létfenntartás eszközeinek fölmutatása. Ha valaki erre nem képes, akkor nem vétetik föl a város »lakosai« közé, mert »csak terhére lenne a városnak, a birodalom törvényei különben is tiltják a fölösleges költözködést s csak abban az esetben engedélyezik, ha a kérelmező hasznára van annak a helységnek, amelyben letelepedni óhajt.«

A lakhatási engedélytől pedig még messze esik az *üzletnyitási* vagy éppen *polgárjog*. Ezekért külön díj jár a városi pénztárnak, mellékdíjak a tűzoltás, kórház, szegényház és fegyház alapja javára és önkéntes adomány a városi tisztviselők nyugdíjalapja javára, nem is beszélve az egyén jellemének, vagyoni viszonyainak és képesítésének mérlegeléséről.

¹⁾ Innsbruck : Sz. 50 : 5179., 5531., 6084., Terczy segélyt kér Sz. 50 : 10456. Czehat Sz. 50 : 13535. Az év végén Szentiványi közli Walheimmal, hogy a kórházi ápolás díjainak ügyével a miniszterium foglalkozik. Sz. 50 : 13774.

Az egyenlőség problémájához tartozik a zsidók sokfelé ágazó ügye. A magyarországi zsidóságnak mintegy 10%-a élt a fővárosokban, Pesten mintegy 20.000-nyi, Budán (négyötödrészen Óbudán) 5000 főnyi, Pesten az összlakosság 20%-a, Budán 10%.

Ez a zsidóság még távol állott attól a nagy befolyástól, melyre a kiegyezés korában emelkedett. A sajtó, irodalom és művészet terén alig találkoztunk velük. Zsidó ügyvéd nincs, orvos sincs sok. Nagy súllyal a kereskedelemben szerepelnek, de vannak köztük kézműiparosok is.

Az egyenlőség következtében a zsidók saját nevükre merik iratni azokat a házakat, amelyeket évekkel azelőtt vásároltak, de csak haszonbérlokként vettek birtokba.

Megindították a harcot a városi kóserkocsmailleték ellen. Kocsmajogot megfelelő díjért a város szokott adni, mint minden mesterjogot. A kóserkocsmánál bonyolította a helyzetet az, hogy attól a hitközség fogyasztási illetéket szedett, iskolák és más vallási intézmények céljaira. Ennek az illetéknek behajtását csak a közigazgatás biztosíthatta, ezért megint a zsidó hitközség fizetett a városnak. A kocsmákat a hitközség adta albérletbe olyan egyéneknek, akik engedélyt a várostól kaptak. 1848-ban néhány kóserkocsmá engedélykérés nélkül nyílt meg. Ezen vérszemet kapva, a többiek is beszüntették az illetékfizetést és Pest város 1850 végén 4830 pengőforintot követelt rajtuk kétévi és négyhavi hátrálék címén s e pör átment a következő évre is.¹⁾

A pesti, sőt magyarországi zsidók legnagyobb ügye 1850-ben a Haynau által az előző évben rájuk rótt sarc enyhítése volt. A sarcba a két főváros zsidóságának 1,000.000 pengőforintnál többet kellett volna fizetnie, ezenfölül volt a vidékiekre kivetett összeg. A kérdés e szerint az egész hazai zsidóságot érdekelte, de az intézőbizottság tagjainak 30%-át és a végül megállapított egész összegnek 17%-át a pesti zsidóság adta.

Ez Haynaunak »szívügye« volt. Pest város 1849 július 19-én — Haynau érkezésének másnapján — kapta meg Gerstner tábornok, város parancsnoktól a pesti és óbudai zsidókra hűtlenségük miatt Haynau által kivetett »hadikövetelmények« jegyzékét. A kérvényezés azonnal megindul az enyhítés vagy elengedés érdekében. Az óbudai zsidók a polgári hatóságtól néhány napi haladékot remélnek. Kérésüket a katonák elutasítják: »politikai magatartásuk és vagyoni viszonyaik miatt nem szolgáltak kíméletre«. Az óbudaiak ismét csak folyamodnak, mert merőben képtelenek a teljesítésre. Hűségükre hivatkoznak. Erre Kempen kerületi parancsnok ad választ: lojális érzelmeiket pontos teljesítéssel bizonyíthatják, — törvényes úton kereshetnek igazolást, de »ez nem késleltetheti és nem változtathatja meg a contributiót, melynek kivetésére biztosan lényeges motívumok szolgáltak.«²⁾

¹⁾ Kóserkocsmáügy K. 11082., 13820.

²⁾ P. 49: júl. 19. 6606., — Sz. 49: 443., 805.

Az 5000 főnyi óbudai zsidóság nem bírta a teljesítést. A katonaság lefogatta előjáróikat. Szentiványi ezt helytelenítette. »Így nem lehet célt érni, mert még kevésbbé tudnak szállítani, ha vezetésre alkalmas egyén nincs köztük«, — írja, de azonnal ki is húzza a fölterjesztés fogalmazványában s e helyett azzal mentegeti őket, hogy eddig zárva volt a közlekedés, hitel egyáltalában nincs. Kibocsátásukat ajánlja azzal a feltétellel, hogy felszólításra jelentkezni tartozzanak és mindenestre gondoskodjanak azonnali szállításról.¹⁾

Megindult az egyesek menekülése a zátonyra futott hajóról. Egyik zsidó azt adja elő, hogy ő nincs bekebelezve Pesten, másik azt, hogy ő elmenekült a magyar sereg elől. Néhányan sürgősen áttértek. A pesti zsidó hitközség kérvényét Szentiványi azzal tette át Pest városhoz, hogy ez adjon véleményt a zsidók viselkedéséről az utóbbi hónapokban. A sok huzakodás oda vezetett, hogy természetben szolgáltatás helyett készpénzsarcot róttak rájuk, de még ez is roppant összeg volt. Szentiványi a Pestre rótt 530.000 pengőforintot is sokallotta, annál inkább az óbudai zsidóságra kivetett 574.000 pengőforintot. A pesti zsidóság néhány év múlva könnyen adott több milliót államkölcsönre, de 1849 végén a pénzválság súlyosbította a helyzetet és nagy különbség volt az, hogy a kölcsönre befizetett összeg nem veszett kárba az üzleti forgótőke szempontjából, hiszen a kötvényeket lombardírozni lehetett, Óbudán azonban ilyen nagy összeget az »önkéntes kölcsönre« sem sikerült összeszedni. Az óbudai zsidóság 1849-ben asszisztenciát kért a behajtásra. A katonaságtól erre könnyen kapott ígéretet Szentiványi, a lehetetlenség előtt azonban a katonaság is meghajolt s az Óbuda zsidóságára kivetett »bündij« behajtását az év végén felfüggesztették. Ezt persze nyomon követte a pesti és budai zsidók kérése, hogy velük szemben is függesszék föl a végrehajtást.

A fenyegetést a pesti zsidó hitközség előjáróságának is el kellett szenvednie. Október 31-én a késelem miatt a városparancsnokság elrendelte a kezesül kijelölt 20 zsidó letartóztatását, november 6-án újra a városparancsnokság elé rendelték őket.²⁾ Az ügy végleg csak 1850-ben nyert elintézést. A tárgyalásra Koller Ferenc pesti főpolgármester csak Haynau bukása után kapott megbízást. 1850. augusztus 5-én tartottak értekezletet Koller elnöklésével a fölülről kinevezett zsidó »bizalmi férfiak.« Ezek — a pozsonyi Pappenheim kivételével, aki fölöslegesnek tartotta az iskola-alapot — elfogadták, hogy az egész hazai zsidóság nem sарcképen, hanem zsidó iskolai alapra adjon össze 1.000.000 pengőforintot, tehát kevesebbet, mint amennyi Pest és Buda zsidóságára volt kivetve. Ezt a terhet aztán a türelmi taksa kulcsa szerint vetették ki és nem rendkívüli úton, hanem rendes adó módjára hajtották be. A pesti zsidókra ebből a teherből 169.000

¹⁾ Sz. 49 : 910.

²⁾ Egyes kérések Sz. 49 : 45., 688. P. 49 : aug. 11. 7358., 7446. stb., — Szentiványi sokallja Sz. 49 : 1847., — Óbuda, Sz. 49 : 1914., 2020., 3362.

a budaiakra feltűnően kevés, 4000 pengőforint esett. Elsímultak a sarc mellék hullámai is, több zsidó u.-i. azon a címen kért fölmentést, hogy ő teljesen ártatlan a forradalomban, itt sem volt, mert elmenekült a terror elől. Mások azt kérték, hogy tőlük, mint katolikusoktól ne követeljék a fizetést. Kérésüktől már előbb »elmozdítottak«, mert a legutóbbi időben történt áttéréseket ebből a szempontból nem lehetett figyelembe venni.

A zsidó bizottság nagyot lélezett a megállapodás után és »*unter vielfachem Eljen-Rufen*« határozta el, hogy Kollernek köszönetet mond fáradozásaiért. Nagyot lélezett Koller is és lelkendezve tett jelentést a megállapodásról.¹⁾

Talán ez a rendkívüli megterhelés ébresztett benne részvétet a zsidóság iránt. A közhangulat egyébként épen 1850 körül nagyot fordult a zsidók javára. Nagy Ignác és Jósika Miklós 1848 előtti műveiben rabló, gyilkos, uzsorás, tolvaj és csaló a zsidó. Fényes Elek nagy munkájának első kiadása szintén visszataszító képet rajzol róluk, de ezt teljesen megváltoztatja még 1848 előtt az új kiadásokban. Gyulai Pál egyik 1850-i novellájában csaló a zsidó, a következő kiadásban ő is törli ezt a vádat. Tudunk zsidó rablógyilkos bandáról az ötvenes években, de meg kell jegyeznem, hogy Széchenyi a Blickben ezt újságnak, mintegy a Bach-rendszer következményének tünteti föl. Napilapjainkban olvasunk ilyen vádat zsidók ellen a következő években is, de általában javult velök szemben a közhangulat. Koller észrevehette, hogy a zsidó sem volt mind forradalmár és magyar párti, hiszen olyan iratok is megfordultak a kezén, mint Rosenthal Samu emlékirata a pesti német színészet fölélesztéséről és Bauer Móric kérése, melyben ez három osztrák tábornok bizonyítványát mutatta be hűséges kémszolgálatairól, vagy Boscowitz folyamodványai, melyben lojalitásának és jótékonyságának jutalmául kitüntetésért esedezett. Némely esetben talán egyszerűen a magasabbról nézőnek enyhébb véleménye tükröződik döntéseiben, mindenesetre látszik, hogy a zsidók kéréseit nem ítélte meg olyan szigorúan, mint a városi tanács. Ő fizettette ki Kassowitznak azt a borszámláját, amelynek alapjául csak szabálytalan nyugtát tudtak fölmutatni. Megadta a szatócsjogot Herzberg Samunak, aki a város elutasító végzését úgy kerülte meg, hogy megvásárolta egy alaggott nő szatócsüzletét és ennek *folytatására* kért engedélyt. Terczy főpolgármester hiába ismételte a szokott formulát: »szatócsjogot agg, minősített polgároknak szokás osztogatni« — Koller megadja az engedélyt, mert a szatócsjogok száma ezzel nem szaporodik, Herzberg helybeli lakos (-lakhatási engedélyt szerzett), ellene nyomós ok föl nem hozatott. Ez elvi indokolás dacára feltűnő a tanács határozatának megváltoztatása, mert egy másik kérelmező, a nemzsidó Mann Albert özvegye arra hivatkozhatott, hogy férje 1837-től 48-ig a szegény iparosok intézeténél, ennek megszűnte után mint raktárnok

¹⁾ A sarc-ügy: K. 10720., 10022., 16531. stb. »*Eljen-Rufen*« 19142. Nem érdektelen, hogy ez a forradalmiság vádjától mosakodó társaság a forradalom által divattá tett »*Eljen*« kiáltással zárja ülését.

a Ludoviceum-kórházban szolgált, amíg a tifusz el nem ragadta, vele, az özvegygel szemben Koller mégis elfogadta a főpolgármesternek Herzberg esetében is említett érvét: nem olyan gyöngé, hogy más munkát meg ne bírja.¹⁾

Az ilyen, személyre szóló kivételes eljárások mellett előfordul elvi kedvezés is a zsidósággal szemben. Ez elvi kedvezésnek magyarázatát már nem annyira Koller jóindulatában, mint inkább a kedvezés genezisében találhatjuk.

Az egyenlőség jelszavával utcára nyitott üzletajtót a zsidó iparos. Ez ellen a céhek nem pusztán faji vagy felekezeti szűkkeblűségből tiltakoztak. A keresztény iparost vándorlásra és költséges remek készítésére kényszerítették a céhszabályok. Aki ezt elmulasztotta, az dolgozhatott ugyan otthon, hatósági engedéllyel, de utcára ajtót, ablakot nem nyithatott, legényt nem tarthatott. Az élelmes, pénzes zsidóságnak nem volt ínyére ez a megszorítás, és amikor a céhek följelentéseire a rendőrség üldözni kezdte az önhatalmú utcai ajtónyitást, akkor az üldözés ellen megindult a kérvényáradat városhoz, főispánhoz és császári biztoshoz.

A város a céhek álláspontját fogadta el: vándorlás kimutatását el lehet engedni a zsidó mesternek, de a remekelést meg kell követelni tőle, különben megtörténhetik, hogy szakképzetlen ember foglalkoztat mesterképesítésűeket. A lakatoscéh írásban adja, hogy szívesen befogadja Feivel Lipótot, ha elkészíti a remeket.

Hasonló küzdelem folyt a zsidó és nemzsidó szabók között. Zsidó szabó már 1849 végén is kapott mesterjogot, a következő 1851. évben pedig ötével-hatával vetik alá magukat a remeklésnek, megkapják a mesterjogot és nyomban átveszik a keresztény mesterektől a harc vezetését a zsidó kontárok ellen.

Ez a tusakodás újra kezdődik minden hónapban zsidó és nemzsidó kontárok, csizmadia-, ács- és minden más szakmabeli legények ellen. Ezek, ha rendelést kaptak, szívesen dolgoztak a maguk számlájára. A mesterek ezt sem nézik jó szemmel, de hallgatnak. Annál nagyobbat rikoltanak, mikor e kontárok segédet fogadnak vagy utcára nyíló ajtót vágatnak. Követelik, hogy a kontár álljon be valamelyik mesterhez vagy váltsa ki a mesterjogot. A céhek álláspontját teljes erkölcsi joggal teszi magáévá tanács és fölöttes hatóság, mert, »most nincs korlátozva a jogosítványok száma és minden alkalmas egyén megkaphatja a mesterjogot«. A zsidókra vonatkozólag azonban az egyenlőségnek ezért a követelményéért Koller Ferenc, kerületi főispán még 1850 végén sem meri vállalni a felelősséget, mert felülről definitív döntés még nem érkezett.²⁾

Végeredményben teljesjogú mesterek lehettek a zsidók. A vándorlás elengedése magában is nagy kedvezmény volt, hiszen a keresztény folyamo-

¹⁾ K. 13703., 15263.

²⁾ K. 9740., 17781., 15655.

dóknak csak kivételes esetben: háború, az atyának váratlan elhúnyta vagy hasonló okból engedték el. Aki ezzel sem elégedett meg és nem készített remeket, azért folytathatta a kontárkodást és ekkor azt az előnyt élvezte, hogy segédet is tarthatott, csak keresztény segédet nem.

A zsidók ügyének nyugvópontra jutása nem jelentett általános megbékülést.

c) A bizonytalanság áldozatai.

Nyugtalanság forrása volt az új rendszer pusztája léte.

Újságok, falragaszok, templomi szószékről közölt hirdetések minduntalan emlékeztetbe idézték a Magyarországon székelő legfőbb katonai parancsnokság iratainak keltezését: Pest, *főhadiszállás*.

Ez magában is elég a bizonytalanság érzetének keltésére. De lehet-e biztonságérzet ott, ahol tilos a kaszabehozatal, ahol fegyverül a városi poroszlok még bárdot is nehezen kapnak, ahol lefoglalják a színházi, sőt a játékkereskedőnél található gyermekkardokat is? A bizonytalanság érzése pedig kitűnő talaja a háborútól fölszántott képzelet gyomjának, a rémhírnek.

Termett is rémhír elég. Csapatmozdulat, késedelem a bécsi vagy külföldi lapok vagy hírek érkezésében már elég okot adott a találgatásra. A képzelt híreket egészítették ki »egy *bakancs* vagy más *ruhadarab* által hitelesített honvédek»: győztek a magyarok az orosz, az olasz határon... Némely fantasztikus hírről hivatalos aktákból értesülünk. Szószékről kell megnyugtatni a köznépet a felől, hogy a kormány nem akarja kiirtani a magyar népet a katonai sorozással. Szószékről világosítják föl a népet arról, hogy a távíró-kábel részére ázott árkot Bécsből nem azért vezetik Pestre, hogy ezt a várost a levegőbe röpítsék. A hírek koholói hiába fenyegette haditörvényszék.¹⁾

Tulajdonképpen nem is volt szükség kitalálókra, szolgált rémhírekkel a valóság a haditörvényszék útján. Magyarpárti és nem magyarpárti lapok már 1849 végén meg merték írni, hogy szükséges az amnesztia, de az, ha alkalmilag nagynak tetsző mértékben jött is, csak annál feltűnőbbé tette, hogy milyen tömegek sínylődnék kiszabott vagy várható ítéletek súlya alatt.

Pesten-Budán jólismert egyén volt akárhány kivégzett, külföldre menekült, belföldön bujdosó vagy elzárt ember, sok volt köztük fővárosi születésű. A pesti-budai rendőrség nyomozott egyes üldözöttek után, Koller kérdezte a katonai »bűnösök» kutatásának láttára, hogy mi lesz azokkal, akik polgári hivatalban szolgálták a forradalmat. Azt nem tudjuk, hogy

¹⁾ Színházi kardok M. H. 49. dec. 16. Ernst Frigyes 1850. jún. 5. kér kárpótlást az üzletében lefoglalt dísz-és gyermekjátékkardokért, vagy ezek kiadását kéri, B. 50 : 4600. Buda város 1850 derekán bárdokat kér poroszloi és hajdui részére K. 15615., válasz : a hadsereg főparancsnokságtól kell kérnie. — Kaszatilalom B. 50 : 693. Rémhírekről P. N. 50. nov. 30. etc.

milyen szemmel nézett Tóth Lőrinc szeme közé, akinek sikerült elérnie, hogy otthonába utazás helyett Pesten maradjon, mert »azelőtt is« itten élt, aztán a Nemzeti Kaszinóban — melynek különben tagja volt — lett könyvtárnok, ott, ahol Koller és Szentiványi elég gyöngye szavazataránnyal jutott be a választmányba. Talán emiatt lépett ki Koller: az 1851-i Casino-könyvben nincs a tagok közt.¹⁾

A háborús állapotra emlékeztetett az útlevélkényszer. Útlevelet vidéken a szolgabíró, Pestbudán a két város részére közös, Pesten székelő útlevélhivatal adott. A katonaságnak tudnia kellett minden útlevélről, de felelős érték a polgári hatóság volt. A pestbudai útlevélhivatal vezetését az öreg Bekella alkapitányra bízta, de ezt gorombasága miatt hamarosan leváltották, pedig a gorombaság bizonyára kölcsönös volt: a pesti tanács például özv. Kálnássyné Kopcsányi Franciskát 24 órára lecsukta, mert az útlevélhivatalban azt vágta Bekella fejéhez, hogy itt csak szabad személyeknek adnak igazat, — és föltehetjük, hogy Kálnássyné türelmetlensége nem volt egyedülálló jelenség. Az útlevél- és útijegykényszer nemcsak a rendőrségnek és a közönségnek okozott fölösleges zaklatást, megérezte azt a hallgatók létszámának csökkenésében az egyetem és megérezte a modernségbe bontakozó közlekedés, a vasút és gőzhajó is. Valószínű, hogy a közönség egyes tagjain kívül ezek is kérték a könnyítéseket és a túlterhelt hivatalok is, melyek a város élmezőnyét féltették a falusiakat elriasztó útlevélkényszerszertől. Egy idő múlva megengedtetett, hogy vasárnapi kirándulók úti igazolvány nélkül ülhessenek a rákospalotai vonatra. 1850. június elejétől »csöndes viselkedésű« pesti és váci lakosok *útlevél* helyett (*Pass*), melyet az utas leadott a vámnál, aztán mehetett érte az útlevélhivatalba, három napra szóló *útijegyet* (*Passierschein*) válthattak, ezt csak fölmutatni kellett a vámnál. E könnyítések után is rekriminálni kényszerült Koller kerületi főispán a miatt, hogy a vámnál sem az útlevelet, sem az útijegyet nem kérik Pest közegei, holott a pesti főpolgármester (akkor Terczy) magais rendőrkapitány volt, tisztviselői is épen elég utasítást kaptak szóban és írásban. A város csendőrséget kért segítségül, erre Koller bölcsen válaszolta, hogy kikerülni a csendőrt is lehet, de már kevésbbé végrehajtható módon követelte, hogy pontos bejelentésre a vendéglátókat szorítsa a város.²⁾

Részben az útlevélkényszer miatt lett külön zavar forrása az 1850-es népszámlálás. Ettől a népszám és a katonaköteleskorúak kitudását várta a kormány, ezért kérette be »előmunkálat« címén az egyes felekezetek anyakönyvi adatait »legalább a férfiakra« és különösen az 1830—1820 közt születettek. A közönség ezzel nem törődött. A művelt közvéleményt a nemzetiségek számaránya izgatta. A magyar hivatalos lap is panaszkodott, hogy *csak magyarul* tudó egyéneket is nemmagyaroknak írtak be, ha nem

¹⁾ Koller kérdése Sz. 49: 903. a kaszinói választásról lásd hátrább.

²⁾ Kálnássyné K. 16916. csöndesviselkedésűnek útijegy K. 6133. útlevelet nem veszik el: K. 8687. csendőr nincs a vámphoz. K. 14571.

magyarhangzású a nevük. A kevésbbé műveltek attól féltek, hogy tőlük személyi igazolványokat fognak követelni. Ezt a félelmet zsarolásra használták föl egyesek, Pest város e miatt szükségesnek tartotta kihirdetni, hogy a népszámlálás alkalmával csak attól kérnek honossági okmányt, aki Pesten megtelepedni és honából elbocsáttatni óhajt; utasította is Egry Ferenc iktatót, hogy ne vegyen át elbocsátást szorgalmazó kérvényt, hanem küldje a főpolgármesterhez az ilyen feleket irataikkal együtt.¹⁾

Ezrek jártak igazolvány nélkül. Közülük százával fogta össze a csendőrség azokat, akik kereseti forrásukat kimutatni nem tudták és éjjel verekedésben vagy más rendetlenségben találtattak. Ezeket mások előtt kellett sor alá állítani és belőlük 1850 végén néhány hét alatt kitelt a két város által a 32. sz. Estei Ferenc Ferdinánd ezredbe állítandó újoncjutalék, pedig e szerencsétlenek közt jócskán voltak aggok, gyermekek, nők és egyébként alkalmatlanok.

Amelyik »csavargót« katonának soroztatni nem lehetett, azt kiutasították. Hetenkint 3—5 előfogat kellett a beteg, nyomorék vagy gyaloglásra más okból alkalmatlanok eltoloncolására. Ezeket a szomszéd falvak kevesebb gonddal kísértették és gyakori volt a visszaszökődés. A csavargók és koldusok száma tehát nem csökkent. Pest is, Buda is jelentette, hogy saját szegényein segít, sőt sok vidékiről is gondoskodik, de nem győzi az ideözönlő tömeget. Ezek lezüllöttek, gyakran általános emberi részvétet keltő nyomorékságukat tárták a járókelők elé forgalmas helyeken, Lánchíd előtt, vendéglőkben és követelődzve kéregettek, sokszor honvéduhába öltözve.

A közhangulatra jellemzőnek tekinthetjük, hogy aki részvétre számított, az volt honvédeknek adta ki magát. Hozzátehetjük, hogy az ő javukra a szabadságharc emlékein kívül friss benyomások is befolyásolhatták az embereket. Almási Balogh Pálné kisjócai Ágoston Amália 1850 februárjában azzal a különös kéréssel áll elő, hogy adják az ő kezeihez azt a pénzt, amit a kormány a fölgyógyuló honvédeknek szánt. Ő majd gondoskodik róluk s a pénzzel elszámol az utolsó garasig. »Budán a Flórián-kórházban még 83 honvédeink nyomorganak«, sok mily fiatal, egész élet van előttük. Szabadítsa meg a kormány őket, írja Széchenyi híres orvosának felesége, »a nyomorbarlangból, melyet kórháznak neveznek«. Ő eddig 54 szerencsétlent segített haza. Az első 20 a városházára ment, ott útlevelet kaptak, némelyikük Erdélybe, mások távoli megyékbe, útravalóul pedig egy-egy fekete cipőt. Ezekből egyet mutatónak mellékel. Valamennyiük egyetlen garas nélkül, némelyikük egy-két mankóval kelt útra. Azóta nem küldi a városházára, hanem maga látja el őket. Most is hármat ápol, míg útra teheti őket. Kérését elutasította a kerületi főispán. Ezen nincs mit bámulnunk. Inkább az lephet

¹⁾ P. 50. júl. 8. 13392.

meg, hogy meg nem büntették miatta, bár a sorsot el nem kerülte. Két év múlva császári-királyi katonák szökésének előmozdításáért kapott félévi porkolábfogságot.¹⁾

A volt honvédek iránt megvolt a részvétel a városi hatóságban is. Budán állandó, bár mindenesetre szerény tétel a volt honvéd hadifoglyok és fölgógyultak élelmezése. Nyomorult helyzetükön úgylátszik, itt-ott munkaadással segített a város, legalább egy esetet tudok, amikor laktanyatisztításért honvédeknek fizettet valamit Buda. Megoldani ezt az általános részvételt keltő kérdést persze nem lehetett sem ilyen eszközökkel, sem a Haynau-alapítvány segítségével, melyből 100 cs. k. katona mellett 100 honvéd »sérvvitéz« kaphatott némi támogatást.

Nem hozott nyugalmat az 1850-es év a háborús károk ügyében sem. A délvidéki görög-nemegyesültek gyors és nagy segílyt kaptak templomaik kijavítására. Valamivel később kétszázalékos kölcsönt kaptak a budai háztulajdonosok.

Hivatalos gyűjtés indult a dinasztia szolgálatában állott nemzeti-ségek javára. Ez hozta bajba Stern Móric budai polgár könyvkötőt, mert állítólag azt jelentette ki, hogy ő nem gyűjt Magyarország ellenségeinek. Hiszen gyűlt, gyűlt erre a célra is pénz, de más kapcsolatban is látjuk, hogy kedvetlen izgalommal és aránylag csekély pénzbeli eredménnyel járt a gyűjtés.²⁾

Hadikárok miatt kértek engedményt a közjövödelmek bérlői. Buda nem enged a szeszestálvám bérlőjének, mert minden veszteségért kárpótolta őt a csapatösszevonások miatt nagyranőtt sör- és borfogyasztás és az, hogy az ostrom idején a budai lakosság sok sört ivott Újlakon. A pesti darabdíjbérlő 8000 pengőforint engedményt ért el, mert több vásár elmaradt. A visegrádi kőbányabérlő kérésének sorsát attól tették függővé, hogy kap-e engedményt a város, mert a bányát a város is bérben bírja.³⁾

Az általánosan érzett bizonytalanságból táplálkozott és azt egyben fokozta a szűnni nem akaró aprópénzhiány. Kávémérésben fölállva bámulták, ha valaki ezüsthuszassal fizetett. A Wurm-kávéházban zúgbörze rontotta a papírpénz becsületét. Külön rendelettel kellett eltiltani, hogy a zálogház arany- és ezüstpénzre adjon kölcsönt. Hat-tíz krajcáros pénzjegyet bocsátott ki a kormány. Az év derekán életbeléptetett postabélyegeket is használták aprópénz pótlására, — a hiány nem szűnt. A közönség törte a fejét, hogy hova lesz a kofáknál, koldusoknál fölgyülemelő aprópénz, miért nem

¹⁾ A lapokban számos hír, akták közt honvédruhában kéregetőkről Sz. 50 : 406., Balogh Pálné Sz. 50 : 2313. elítéltetése P. N. 1852. júl. Nagynevű férjének életéről nem említik ezt az esetet, mégsem hiszem, hogy tévednék a föltevésben, mely szerint »Balogh Pálné« és »Balogh Amália« ugyanaz a személy. A teljes nevet *Kempelen* I. 318.-ról vettem.

²⁾ Stern Móric Sz. 49 : 230.

³⁾ Sz. 50 : 12490., 16358. stb.

ad vissza még hatkrajcárosból sem a Lánchíd vámszedője, — a mizéria csak az év végére enyhült.¹⁾

Rémület és nyugtalanság közt, akadályokkal küszködve, de élet- és vagyonbiztonságban folyt az ipar és kereskedelem munkája. A lakosság számíthatott a végzett munka bérére s e jövedelmet már megadóztathatta állam és város. A kispolgár észrevehette, hogy elmúltak a keserves »történelmi idők« s újra megkezdődtek a hétköznapiak.

¹⁾ Wurm-kávéházról Sz. 50 : 776. aprópénzmizériáról P. N. 50 : aug. 7., okt. 16., nov. 30. aranyra-ezüstre tilos kölcsönözni Sz. 50 : 5599. zsidók 40 pengőkrajcáron vásárolják a 2 váltóforintos utalványt Sz. 50 : 8310. Postakocsiról rabolt átlukaszott forintok, melyeket négybeváltak s »fertilitybankó«-képen hoztak forgalomba K. 10052.

Budapest hétköznapijai 1850-ben.

a) Városi gazdálkodás.

Pest város gazdálkodásáról részletes jelentést tett 1850 végén Terczy főpolgármester. A bevétel és kiadás 600—600 ezer pengőforint fölött jár, a hiány 26.000 pengőforint.

A bevétel legnagyobb tétele a »gábák«, »vagyis a katonai és házi szükségletek fődözésére kívántató költségek fejében a gyökadóhoz számítandó járulékok«. Az adó tudniillik régi szokás szerint két részből áll. Az alap az úgynevezett gyökadó, — minthogy azonban a tényleges szükséglet többszörösen fölülmulta a gyökadóból befolyható összeget, a gyökadó minden forintjához több forintnyi »gábát« számítottak. Schröger Pál 7 pengőforintnyi gyökadójának elengedéséből nem 7, hanem 42 pengőforintnyi hiány áll elő a városi bevétel rovatában, — a 7 pengőforinttól 42 pengőforintig terjedő különbözet a »gába«. Ebből a forrásból Pest város bevétele 144.000 pengőforint.

A »gábáknál« nagyobb összeget ad a *fogyasztási adók* bérjöveldelme. Első ezek közt a darabdíjbérlet : 80.000 pengőforint, követi a bor- és sörvám : 57.500 pengőforint, amihez hozzáadhatjuk az utcai pálinkamérésből befolyó 8000 és a zsidó konyhák borméréséből eredő 2000 pengőforintot, ezekhez járul a kövezetvám 60.000 pengőforintja. A városé a temetői fuvarozás joga, ennek bére egy évre 4105 pengőforint; a »fagaras« tudniillik a faeladás után szedett díj bére 2000 pengőforint, mindössze 213.105 pengőforint. Ezeken kívül van a telekkönyvi illeték 40.000 pengőforintnyi bevétele és a városi házak, földek bérbeadásából és a kamatokból eredő 81.000 pengőforint.

A kiadások közt legmagasabb tétel a fizetések 177.000 pengőforintja, ezt kiegészíti a nyugdíjak 12.500 forintnyi összege. 50.000 forinton felül megy a közvilágítás, 16.000 forint az utcatisztítás, ehhez járul az útjavítás 16.000 forintnyi költsége. Befektetés jellegű a kövezés, utcaburkolás és útéptítés — összesen százezer forint, ehhez járul a töltésepítésre és partszabályozásra fordított 33.000 forint.

Buda város zárszámadása az 1849 november—1850 októberi költségvetési évben egymillión felüli összeget mutat ki, de csak úgy, hogy beszámít

kifizetetlen, illetve be nem folyt tételeket, köztük csaknem 600.000 pengőforintnyi adósságot és közel 100.000 pengőforintnyi átmeneti (katonai számlákat terhelő) tételt, amely a kincstárt illeti úgy a bevétel, mint a kiadás rovatban s a városi pénztárban mintegy díjtalan bizományi ügyletként szerepel. Ezek nélkül a kiadás főösszege 423.000 pengőforint. de ebbe még mindig belopódzott 70.000 pengőforintnyi átmeneti (katonai természetű), 30.000 pengőforintnyi elengedett és 46.000 pengőforintnyi kölcsönvissza-fizetésre fordított összeg. A bevétel 442.000 pengőforintnyi összegében szintén felismerhető csaknem 240.000 pengőforintnyi katonai és egyéb átmeneti tétel. Ezek leütése után kapjuk meg Buda reális évi bevételét, illetve kiadását 200—240.000 pengőforintnyi összegben, ami a pestinek harmadánál több.

A bevételek a pestiek kicsinyített másai. Budai különlegesség a Híd-(ma Rudas-)fürdő bére évi 17.000 pengőforintnyi összegben, a város reális évi bevételének csaknem 8%-ában. A Császárfürdőt ebben az évben vállalja Szekrényesy József az eddiginél jóval magasabb, 20.000 pengőforintnyi bérért, de ez nem a városé, hanem Marczibányi István alapítványából az Irgalmasrendé. A személyzeti kiadás félannyi, mint Pesten. Kövezet- és útjavítás mindössze 20.000 pengőforint, — a világításra fordított összeg a pestinek 20%-a, az utcatisztítás 30%-a.

Fájdalmas mindkét városban a vadászati jogból csörgedezett jövedelem kiesése: »vadászfegyverek elvéve«, mondja a zárszámadás. Ez a jog egyelőre értéktelenné vált, a vadkároktól féltő gazdák nem csekély aggodalmára.¹⁾

A legfájdalmasabb rovat a kiadások között a Pesten 92.578, Budán mintegy 35.000 pengőforintnyi *szenvedő kamat*.

Pest város, mint Buda is, állandó pénzhiányban szenvedett. Ha az árvapénztár jelenti, hogy valamelyes készpénz futott be, azonnal megy az utasítás, hogy ezt pedig vegye kölcsön megfelelő kamatra a házipénztár. Mindennapos dolog, hogy magánosok készpénzüket kölcsön ajánlják föl a városnak, de az már nem mindennapos, hogy a város el ne fogadja. Előfordult ez is, de igazán csak olyan kivételképen, mely a szabályt erősíti. A Kossuthbankók utolsó napjaiban nem fogadott el kölcsönt a város, amikor már világosan lehetett látni a közelgő vészt. Minden más esetben ragadozóként csap le a tanács egy-egy remélhető kölcsönre.²⁾

A pénzhiányt s a kölcsönszükségletet nem képzelt magasságba tornyosították az 1849—50. évi katonai kiadások. 1849 januárjától sok a kórházi kiadás. Márciustól 4000 cs. k. katona feküdt pesti kórházakban, 1849 júliusától — láttuk — sok hivatalnak kellett szállás és bútor. Természetben lakás,

¹⁾ A gábákról Sz. 50 : 377. 10132. Terczy jelentése K. 50 : 14227., a zárszámadás K. 14227., de természetesen megvan a fővárosi levéltár zárszámadás köteteiben, közölte Pásztor Mihály : A közvilágítás... (Stat. 60. I. 64/5. I.) Budáéval összevetve közli Wildner Ödön : B. és P. közigazgatása 1849—65. I. köt. (Stat. 87. 3. 85—87. I.)

²⁾ Számos adat a tanácsjegyzőkönyvekben.

bútor, tűzifa, világítás 6 hó alatt 200.000 pengőforintba került. Ezenkívül voltak az irodai szükségletek, istállójavítások. Pestre helyeződött a hadsereg-főparancsnokság és polgári osztálya, a hadkerület, haditörvényszék, törzsfogház, tábori rendőrsztály, országos főhadbiztosság, törzsorvosi igazgatóság, a szekerésztest, a 10. és 13. hadtestparancsnokság főhadiszállásaival. Mindezeket azóta Pest látja el, pedig ez az egész ország terhe kellene legyen. Kölcsönpénzből építtette volt a város az Üllői-úti laktanyát, — ezt most kórháznak kellett berendezni, s a város fogadhatott szállást tiszteknek és legénységnek pénzen, de azért természetesen fizetnie kellett a laktanya-építési kölcsön kamatait. Novemberben megszabadult a város a tábori kórház fenntartásától, de ugyanakkor nevezetes teljesítményeket követelt a hadsereg-főparancsnokság hat hónapra.

A kincstár megtérítette a katonai kiadásokat, de késedelmesen, s ez roppant zavart vitt a városi pénzkezelésbe. 1850 januárjában ilyen elszámolást mutat be Szibenliszt városi könyvelő:

katonaság javára kiadás 1849 január 5—

1850 január 24.	914.207 pfrt
erre kapott a város a hadműveleti pénztárból	31.000 pfrt
kincstári kötelezvényben	100.000 «
kincstári előlegképen	200.000 «
marad városi követelés	583.207 «
ehhez hozzászámítandó a már megfizetett jegy- zékekért	87.060 «
még ezen fölül is fizetett a városi kamara	58.089 «
mindent összevéve városi követelés	728.357 «

A város a szállítók javára hátrálékban van mintegy 180.000 pengőforintnyi összeggel, újabb számlák is érkeznek. Amíg az adóból befolyik valami, legalább 100.000 pengőforint kölcsönre volna szüksége a városnak, ebből 40.000-re azonnal.¹⁾

A város gazdálkodásában régóta észrevehetők a tökehiány káros következményei. Igen fontos jövedelmi források vannak bérben, nyilván azért, mert a városnak nem telik az első befektetésre. A közvilágításnál — olajat előre kell tárolni egész esztendőre — ez kézenfekvő, a többi bérletnél kevésbbé. Walheim Budán mégis azzal indokolja a darabdíj bérbeadását, hogy a város erre nincs berendezkedve.

A bérlők által való kiuzsoráztatás ellen az árverés szolgált védőeszközzül. Ilyenkor a versengők ravasz, gyakran visszafelé sülő eszközökhöz folyamodnak. Kihirdeti Pest város a kutak jókarbantartására. az árlejtést

¹⁾ Sz. 50 : 2290.

Kutankint följánl 2 pengőforint 45 krajcárt. Senki sem vállalkozik. A licitálás megmozdítására fölcsapják a kikiáltási árt 5 pengőforintra, — ekkor megindul az árlejtés és lemegy hajszálpontosan az eredetileg ajánlott 2 pengőforint 45 krajcár. Mulatságosabb ennél az árlejtésnél a kő- és téglavámi árverése ugyancsak Pesten. 1265 pengőforintot kíván kapni a város. Nincs jelentkező. Leszállítják a kívánságot 1050 pengőforintra. Innen indulva föltornászik a bérösszeg 1405 pengőforintra.

Életrekelnek előttünk ezek az árverések, amikor fokozatosan megismerkedünk az árverezőkkel. Budán Schachner Béla pék mozog legtöbbet 1849 őszétől. Őt bízta volt meg a város júliusban három vármegye fölös gabonájának összevásárlásával a hadsereg részére. Ő bérli a visegrádi kőbányát, melyből magánosok és a város részére szállít, bele is keveredik valami panamagyanúba, hogy tudniillik a kövezetkövet saját céljaira használja fel. Elvállalja Buda világításának bérletét olcsóbban az árverési eredményénél. Az árverés után tesz kedvezőbb ajánlatot a homokbányákért, a kövezet és partvámért. Látjuk mennyit mozog, pedig elfoglalhatták szőlői is, melyek őrzésére két csőznek kér lőfegyver-engedélyt, s amelynek terméséből Buda várórságának nagyobb mennyiséget adott volt el s ennek folyományaképen 124 akónyi összetört üres hordóért kér kárpótlást. A legújabb időkig híres péküzletének érdekeit védve tiltakozik az ellen, hogy a budai pékek illetéktelen egyéneket vesznek föl mesternek.

Pék, szőlőtulajdonos, kőbányabérelő, gabonabeszerző, minden másért versenyző, nyüstnek is beillő ember ez a budai polgár.¹⁾

A budai polgároknál is fürgébbek s őket még Buda város bérléteiből is ki-kiszorítják a pestiek. A budai homokbányák bérletét Brunner Antaltól átveszi Kasselik pesti építész, aki a budai vár helyreállításának munkáját vállalta. A budai darabdíj-bérlet árverésénél senki sem fogadta el a 15.000 pengőforintnyi kikiáltási árat. Ekkor ezt 10.000-re szállította le a város. Az innen megindult árverésen fölment a bérlet ára 23.500 pengőforintra, az el nem fogadott kikiáltási ár másfélszeresére. Néhány nappal az árverés után a bérletet átveszi a legtöbbet ígérőktől a pesti ügyvéd, Tarczalovits Antal, aki a darabdíjat Pesten is bérli, Budán pedig ezen kívül az útvám-bérletet is megszerezte. Egy másik pesti ügyvéd, Szekrényesy József is vickándozik már 1850-ben, — egyelőre a Császárfürdőt béreli. Ezt a közönség igényeinek megfelelően rendezi be. Minden vasárnapra gondoskodik zenéről. Pár év múlva magyar és németnyelvű talánymegfejtésre tűz ki jutalmakat a »reuniókon«, csónakjáratot rendszeresít a Margitszigetre, gyermekjátsszótérrel alakít a pesti Beleznay-kertben és meg fogja alapítani a Pesten azelőtt

¹⁾ Darabdíj *Bevilaqua Borsody Béla*: A budai és pesti mészároscéhek ládáinak okiratai Bp. 1931. II. 659—662. (pesti tanács falragasza 1848. okt 28) 663/4. (mészároscéh ülésezni sem akar, mert a szabadvágás miatt nincs értelme,) Budán u.-a. 669/70. és K. 4258., árverések K. 11293. 8372. Schachnerre B. 49: 3029. bérlet-ügyei: B.50 : 2644. 3985., 4559., 5446., 5784., 5919., 7339., 9670., csőszei 3317., üres hordói 3794. pékek ellen 6213.

ismeretlen hirdetési vállalatot, — közben szakít időt arra, hogy a pestbudai hangászegylet és a műegyesület gyűlésein új ötletek fölvetésével mozdítsa elő ezek gyarapodását.¹⁾

Ilyen életrevaló, tevékeny emberek munkásságát még a hatóság sem nélkülözhetette.

A város közigazgatásában, különösen adószedés terén eddig is segítették a tanácsot a céhek és testületek. Gyógyszerész, bádogos és a többi testület és céh átalányban vállalta az adót, tagjaira maga vetette ki és felelősséget vállalt a behajtásért. Ezt ellenőrzi a város. Schröger Pál budai kerékgyártómester — láttuk — panaszt tett amiatt, hogy reá aránytalanul sokat vetett ki a céh. A tanács a sérelmet elismeri. Leszállítja Schröger »gyök-adóját« 7 pengőforinttal s ezt a »gábákkal« együtt 42 pengőforintra emelkedő hiányt a céhre hárítja. Singhoffer János halászmester Pestre költözött. A céh kéri Singhoffer adóhátralékának a pesti tanács útján való behajtását; mivel azonban erre Pest város nem vállalkozott, a hiányt a céhnek kell megtérítenie.²⁾

A város bevételeinek biztosítására jó volt a céhmesterek féltékenysége az engedélydíjat nem fizetett kontárokkal szemben. Természetes véleményező szerv minden céh a szakmát érdeklő ügyekben, de természetes ellenfele is a tanácsnak, mely nyomatékosan védelmezi a fogyasztóközönség érdekeit. Ez legszembetűnőbb az elsőrendű szükségletet kielégítő pék- és mészároscéh esetében.

b) Ármaximálás az élelmezési iparban.

Sokat halljuk ma a »szabadság és rend« jelszavát. Ennek megérzése a pék- és mészároscéh küzdelmeinek alaptónusa. Legyen rend, azaz maradjanak meg a céhkiváltságok és szabályok. És legyen szabadság, azaz szűnjenek meg már végre a két céhet évtizedek óta korlátozó árszabások.

A pékeknek annyiban könnyebb a helyzetük, hogy őket nem szorítja mindenben az árszabás. Az ő helyzetüket Terczy főpolgármester jelentéseiből ismerjük meg. Régente a pékek száma zárt volt (numerus clausus). Pest fejlődése fölpattantotta ezt a zárat, s alkalmas mesterjelölteknek a tanács már régebben megengedte, hogy kemencét építsenek, — e »fekete« pékeknek azonban csak megrendelésre volt szabad sütniök a forradalom koráig. Kenyérhiány esetén eladásra is süthettek, de csak fekete kenyeret. 1849. év

¹⁾ Kasselik B. 50 : 2392. Tarczalovics B. 50 : 6519., 6591., 6710., P. N. 1850. dec. 13. Szekrényesy József — mint sokan mások — polgári foglalkozású nemes ember Római szent birodalmi nemességét Szekrényesy Péter huszárfőhadnagytól örökölte, akinek 1770-ben adományozta Mária Terézia (igazoló iratok dr. Szekrényesy Margit tanár úrnőnél).

²⁾ Schröger K. 50 : 10132.

november hó 14-én a tanács megengedte nekik a fehérlisztből való sütést, amely engedély nem foglalta magában a luxussüteményeket. A fekete »sütérek« azonban »a céhek legfelső helyről származó kiváltságainak figyelembevételével, sőt azokat megvetve« nemcsak 6 és 3 krajcáros fehérkenyeret, hanem mindeféle luxussüteményt is előállítottak. A »fehér« pékek egészen Haynauig vitték tiltakozó folyamódásukat. A tanács fokozatosan visszaszorította a fekete pékeket, bár a réginél több szabadságot hagyott meg nekik. Ez sem tetszett a céhnek, még nehezebben viselte el az árszabás merevségét.

Az árszabás alapja egy muth liszt. Ennek előállításához 12 és $\frac{2}{3}$ mérő búza kell.

Ennek összes ára 1850. augusztus végén	46 pfrt	52 kr
hozzáadva polgári haszon és előzetes kiadás fejében	6 «	24 «
só	1 «	59 «
főlr a zsemlelisztárhoz.....	3 «	— «
összesen (ne feledjük, hogy 1 frt = 60 kr)	58 pfrt	15 kr

Ebből 37.200 latnyi sütemény telik ki, egy pengőkrajcárból tehát $10\frac{5}{8}$ lat állítható elő.

Hasonló számítás alapján készül a fehér-, rozs- és fekete pékkenyér nyomtatott »taksája«.

A taksában pontosan az árvetésnek felel meg a *másodrendű* lisztből készült montzsemlye ára, egy váltókrajcárért (2 pengőkrajcár = 5 váltókrajcár) 4^2 súlyút kell adni. Ezen és a kenyéren a pék alig nyerhetett. Szabadabb volt, de még mindig árszabásnak alávetve a montzsemlye (1 váltókrajcárért $2\frac{1}{8}$ lat) és a mont »szarvas« áníssal (2^5). Teljesen szabad a vajjal készült sütemények ára. Azért ezen a téren is elért a pékekig a tanács keze. Buda város luxussütemények készítésére adott engedélyt Danzer Józsefnek, aki tőkehiány miatt abbahagyta volt fehérpék-üzletét és városi örmesternek állott. Ebbe is belefáradva előbbi mesterségéhez tért vissza. A budai pékek fellebbeztek. Walheim polgármester azzal védelmezte intézkedését a kerületi főispán előtt, hogy a pékek elhanyagolják a közszükséglet kielégítését az árszabás korlátozásai miatt és csak fényűzési süteményekkel foglalkoznak, nem árt, ha őket ilyenirányú versennyel kényszerítik a szegény fogyasztók kiszolgálására.¹⁾

A pesti és budai pékcéhek többször is felszólaltak az árszabások ellen. Bemutatták évtizedekre visszamenőleg a nyomtatott árszabályokat. Hivatkoztak 1845-re, mikor hasonló lisztár mellett az ánisos szarvas a mostaninak csak felesúlyára volt számítva, — a mészárosok a tiltakozásnál továbbmentek.

¹⁾ Terczy jelentései K. 50 : 4.831., 11602.

A pesti tanács éppen ülésben volt együtt 1850 július 6-án, mikor azzal a hírrel lepték meg, hogy az árszabáson felbőszült mészárosok megtagadták a vágást. Egy héttel azelőtt 79 darabot vágtak, július 6-án csak a szabadvágók dolgoztak a hídon és ők 19 darabot taglóztak le. A hír gyorsan érhetett a tanácshoz, mert a száznál több pesti mészárszék közül hét a városházában volt, négy a szomszéd piarista iskola épületében, ezenkívül még egy a városház téren: a nyári napon talán nyitott ablakon át is behallatszott a zsvaj. Nagy lehetett a zajongás, hogy éppen szombat fejében nincsen hús. Személy szerint hívták fel a céh elöljáróját, Muzsik Mihályt. Muzsik felelősséget vállalt, hogy ellátják a közönséget és katonaságot, sőt vasárnapra is mindenkinek jut majd hús.¹⁾

A pékeknél is gyakran előfordul bírságolás súlyhiány miatt, de több indulattal járt az efféle a mészárosoknál. Postl Mihály 1834-ben mondott le a mészárosjogról mostohafia, Hettinger Ferenc javára, de 1848-ban újra kezdte a vágást s anélkül, hogy egyetlen jog árát befizette volna, öt nyílt üzletet tartott. Elég idős lehetett már, egy téli napon mégis lóháton járta be a 125 pesti mészárszéket, úgy buzdította a legényeket, hogy hatósági áron ne adják a húst.²⁾

A kérdés gyökerét akarta megfogni a kerületi főispán, mikor a szarvasmarhaárak drágaságának okát tudakolta.

Walheim budai polgármester az ausztriai kivitelt okolja elsősorban és azt, hogy a déli tartományokból nincs felhozatal. Említi a háború és vész pusztítását (az igazi marhavész csak 1850 végén tört ki), végül előadja, hogy a robot eltörlése miatt a földesurak is vásárlókként léptek fel. Ságody Sándor pesti alpolgármester a húsdrágaság egyik okául azt mondja, hogy a mészárosok távoltartják a versenyt. A szabadvágókat magas bérigérésekkel elűtik a jó árusítóhelytől, mellettük több széket nyitnak. Elijesztik őket a befektetéstől azzal a híreszteléssel, hogy megszűnik a szabadvágás. A szabadvágókat rendelettel kellene megnyugtatni, így el lehetne érni, hogy a mesterek birtokában lévő 97 székek mellett ne csak 28-ban mérjen szabadvágó.³⁾

A makacs viták csomóját próbavágásokkal szokták meglazítani. Az 1850 augusztus 27-i próbavágás ezt a számítást eredményezte:

Két darab ökör 445, más kettő 290	735 vfrt
Darabdíj (darabonként 2 pfrt = 5 vfrt)	20 «
Nyereségre a bőr és faggyú eladása után maradó kiadás	
4%-a (Bécsben 6%-ot számítottak)	22 «
	<u>777 vfrt</u>
Két pár ökörbőr eladásából	110 vfrt
A faggyút megvette Vikus úr	96 « 30 kr 206 vfrt 30 kr
marad kiadás	<u>570 vfrt 30 kr</u>

¹⁾ P. 50. júl. 6. 13258.

²⁾ Postlról Ságody, K. 17952.

³⁾ Walheim jelentése K. 7528. Ságodyé Sz. körrendeletek 372., — a) próbavágás K. 11642.

Az így nyert hús 1635 font. Ebből a mészárosok javára leszámítandó 5%, marad nettó 1553 font, a hús fontja tehát $22 \frac{64}{1553} = 22$ váltókrajcárért árusítható. A marha vásárlása Terczy jelentése szerint nem vásár vásárnapján, tehát nem a legjobb napon történt, nem is nagyban, így a 22 váltókrajcár elég magas ár lesz.

Másképp gondolkoztak a mészárosok. Szerintük a próbavágásnál melegen mérték le a húst, 4% kevés a nyereségre, a nagy verseny amúgyis tönkreteszi a mestereket. Aki azelőtt 20 mázsát mért egy héten, most csak 6—8 mázsát ad el.

A tanács kitarzott a szabadvágók mellett: nekik köszönhető, hogy Budán az ostrom ideje alatt sem volt fennakadás a húsellátás terén.¹⁾

Van harca a tanácsnak a többi szakmákkal is. Az ácsok nem tartják tiszteletben azt a rendelkezést, hogy a házakat többé deszkával, zsindellyel födni nem szabad. Zitterbarth deszkából készített ideiglenes födelet a lipótvárosi kis templom tornyára, a számla bemutatásakor pénz helyett azt a rendeletet kapja, hogy hordassa le saját költségén, amit fölrakott.

Pék, mészáros, ács, varga, szabó és valamennyi más céh harcol a mesterjog könnyelmű osztogatása ellen, a harcot keseríti az, hogy a lezajlott háború miatt sok legénynek már a tanács elengedi a hátralevő vándorlási időt, a kerületi főispán intézkedései pedig még tovább mennek, az ipar-szabadság felé hajlanak.

Bizonyára vérig lázította a pesti, vörös és a budai, fehér rendszámot viselő bérkocsik mestereit az, hogy a bérkocsihiányra hivatkozással olyan egyén is kapott engedélyt, aki a mesterséget nem tanulta ki. A céh tiltakozását azzal torkolta le a főispán, hogy ehhez a mesterséghez nem szükséges különös tanulás.

A tanács küzdelme a céhek ellen nem jelenti azt, hogy az egyes céhek között vagy akár a céhek kebelében béke és barátság honolna. Az egyes mesterségek határai közt állandó a súrlódás. Mindenik szigorúan őrökdi a maga érdekében a régi szabály megtartása fölött: ki-ki maga mesterségét folytassa. Ugyanazon mesterség keretében is folyik a harc: fekete pék (1849 novemberétől) süthet ugyan fehéret, de csak zsemlyelisztből és gömbölyű alakra burgonyával készült 5—6 krajcáros kenyeret.

A mészároscéh kebelében féltékenységet okozott az, hogy másfél tucatnyi pesti mészárosnak volt saját vágóhídja, a vonalon belüleső külvárosok levegőjének nagy ártalmára. A többi mészáros kénytelen volt ezekenél vágatni. Ennyi vágóhíd szűkösen volt elég a városnak, szaporításukat mégsem szívesen engedélyezték, mert így is nehezen ment a tisztaság ellenőrzése és mert a városi nagy vágóhídról ábrándoztak, ami persze távoli jövő zenéje volt.

c) Iparos- és kereskedőtársadalom, gyáripár.

Az egész iparostársadalmat két ellentétes érdekű csoportra osztja a képesítésen és több más előfeltételen nyugvó mesterjog megszerzése vagy meg nem szerzése. Kevés tisztelettel szól a sokszor meggondolatlan Nagy Ignác e mesterekről. Szinte megvető a hangja. Talán nemzetiségi érzésből ilyen és egészen megváltozik a csizmadiával szemben, aki csaknem minden esetben magyar. Jókai több szeretettel és elismeréssel ír az iparosról, az ő hangja azonban inkább nemzetnevelő célzatúnak képzelhető, mint az egykorú közönséges fölfogás kifejezőjének. Feltűnő részvétellel ír Nagy Ignác a céhen kívülálló kontárokról, őket a céhbeliak üldözöttjeként mutatja be. Szerinte ezek megszakadásig dolgozva tartják el családjukat, míg a kövér mesterek vendéglőkben, kávéházakban mulatnak és maguk helyett legényeiket, inasikat dolgoztatják. Ez az ellenszenves leírás 1848 előtt kelt és 1848 után legalább részben idejét multa, mert a zártszám megszűntével bármelyik kontár megszerezhetette a mesterjogot. Az ellentét mégis megvan és a céhek árgusszemmel örködnek, hogy kontár ne tartson legényt, műhelyéből ajtó utcára ne nyíljék és hetivásáron ki ne rakodjék.

További érdekes megoszlás van ugyanazon mesterség körében nemzeti-ségek, sőt vallások szerint. Megértjük a német szabó, magyar szabó és az ezeket mintegy kiegészítő köpenyegszabó, horvát szabó elnevezéseket. Ezek az illető nemzet divatját szolgálják ki. Ugyanezt látjuk a lábbelinél: német varga (cipész, »cipősz«) mellett van magyar csizmadiacéh. Értünk a magyar tímár elnevezést is, ez a törökvilágból örökölt kordovánkészítő, török szóval tobak-nak tobakosnak nevezett iparosok megkülönböztetésére látszik szükségesnek. De mire a külön *német* kordovános céh? Értjük, hogy fehér és fekete péken kívül külön rác kemencések is vannak, akik speciális rác kenyeret sütnek. Természetes, hogy tömörültek a zsidó iparosok, akikre a céhszabályok nem vonatkoztak. De az már furcsa, hogy Budán különáll a német és a görög-nemegyesült szappanoscéh és külön céhet alkotnak a rác kereskedők.

Ezek az elnevezések inkább különálló foglalkozási ágat jelentettek, mint nemzetiséget. Az az idő elmúlt, amikor az illető céhbeli mesterek kizárólagosan ugyanazon nemzetiség köréből kerültek ki. A német szabók és cipészek, horvát cipészek között már 1820 körül szép számmal találunk magyarneveket, akik valószínűleg magyarok is voltak, persze csak valószínűleg, mert gyakran jó magyarnevi emberekről tudjuk, hogy németek.

Több száz vendéglős van Pesten. A legelőkelőbb szállók, éttermek és kávéházak — láttuk — a Dunaparton és közvetlen közelében vannak. Itt a Wurm-udvar kávéház valóságos termény- és értéktőzsde, azelőtt egyúttal a híres pesti sakk-klub székhelye. A város elismeri a vendéglők és kávéházak rangfokozatát s ennek megfelelő tarifát szab az engedélynek. A legszerényebb kávémérések már alig fizetnek az engedélyért, ezeknél

szinte egyetlen előfeltétel a kérelmező erkölcsi megbízhatósága, e kis kávé-méréseknek ugyanis sajátságos módon rossz hírük volt hatáság és közönség körében egyformán.

A pesti kereskedők nem szakniák szerint, hanem közös testületekbe tömörültek. Ezek közül a polgári kereskedelmi testület 150 éves multra tekinthetett vissza. Tagjai közé külvárosit nem vett föl, mintha a 100 év előtti város területét tekintené sajátjának. 1848-ig vallási alapja is volt a szervezkedésnek. A testület védője Nepomuki Szent János. Tagjai elsősorban katolikusok, akik úrnapján és nyolcadán a testület lobogója vagy keresztje alatt kötelesek résztvenni a körmenetben. Évenként négyszer tartottak gyűlést, ezeken és a védszent napján segédekkel és inasaikkal együtt járultak misére és áldozáshoz. A testületnek keletkezése óta voltak görögnyelvmegyesült tagjai, ezek saját templomukba mennek misére, melynek költségét szintén a testület fődözi. A jogegyenlőség óta másvallásúak, sőt zsidók is beléphetnek, emiatt a helytartóság 1851 decemberében föl fogja oszlatni a zsidó kereskedelmi testületet, mivel tagjai csatlakozhatnak a polgári vagy a nagykereskedői testülethez.

A polgári kereskedelmi testület alapította 1830-ban a kereskedelmi kaszinót, az építtette a »kereskedelmi testület (»Lloyd«)-palotáját. Tagjai közt különböző színvonalú férfiakat találunk. A ma is fönnálló Mössmer cégérképe, a »menyasszony«, Barabás Miklós festménye, neves festő műve a Calderonié is. Ezekkel vetekedhetett Liedemann Ferenc cégérképe (a szép magyar nőhöz) és az 1855-ben keletkezett Juhász és társa divatárúüzlet Szép juhásznője Than Mór ecsetjéből. Gyakoriak lehettek a maihoz hasonló portálok. Ismerünk ilyen hirdetésképet és tudjuk, hogy volt Pesten portál-készítőmester. A szegényebb, külvárosi kereskedő, szatócs üzletét Jósika és Jókai regényeiből, novelláiból képzelhetjük el pecsétes asztalával, piszkos lisztesládáival, répába dugott gyertyájával. A polgári és a zsidó kereskedelmi testületből vált ki a nagykereskedők testülete, amely 1846-ban kapta meg az 1842-ben kért engedélyt. Ebbe az új idők szellemének megfelelően bármilyen vallásúak beléphettek. A nagykereskedők közt 50% körül járt a zsidó tagok száma. A zsidók versenyét régóta kellemetlenül érezték a polgári kereskedők. A zsidók egész nap a kávéházakat és az utcákat bujják, szól egy panasz 1808-ból, fölkiatnak minden árut s a cselédre is rátukmálják a fényűzést. Szép zsidónőket küldenek ki a vevők megszedítésére. Fölismerhető ebből a zsidó házaló és ügynök, a marhavásárnál láttuk a zsidó állatkereskedőt, akinek méltó társa a szintén nagy távolságból, nagytömegben és nagy kockázattal szállító zsidó termény- és gyapjúkereskedő. Ez még nem jelenti a zsidók kereskedelmi, annál kevésbbé gazdasági uralmát. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bankot később teljesen zsidónak tekintették, első részvényesei közt erős zsidó cégeket látunk, a legnagyobb jegyzők éppen zsidók: a bécsi Rothschild S. M. és Löwenthal J. J. 50—50, a pesti Ullmann Mór és Wodianer Sámuel 30—30 darabbal, de a zsidó kézen levő részvények

az egész tömbnek csak 25%-át érik el, a betevek közt éveken át elenyésző a zsidók aránya, a választmány és a vezetőség magyar nemesurakból és pesti polgárokból toborzódik.¹⁾ A következő évtizedekben zsidó kézre kerül a biztosításiügy, de 1850-ben nemcsak a karitatív betegbiztosítók és temetkezési egyletek keresztény alakulatok, hanem keresztények vezetik a pesti jégverés ellen biztosítót és a külföldi nagybiztosítók ügynökségeit: Weisz Bernát Ferenc, Liedemann Sámuel János és a Kunevalder testvérek. Vannak olyan ipari és kereskedelmi jellegű vállalatok, melyek kívül állnak a céheken. Ilyenek a társaskocsivállalatok. Hallunk Buda város társaskocsi-vállalatáról. Pesten Deucht Jakab megszerzi a Pest-újpesti társaskocsi engedélyét, Schwarz Izsák megvásárolja a Blum-hitvesektől a Pest-újmegyeri társaskocsi jogát. Zsidósan hangzanak ezek a nevek, de még 1867 körül is vannak nyomok arra, hogy a közlekedési vállalatok alapításában a vezetés keresztyén, sőt magyar kézben maradt. Keresztyének a legnagyobb vízi-fuvarosok: Csasznek és Depiny, akik a hajóhidat bérelték volt s akik nemsokára Dunafürdőt építenek, továbbá Luczenbacher, akinek tüntetően magyarnevű gőzösei még hosszasan versenyeznek a Dunagőzhajózási Társasággal.

A céh fölé emelkedik a »polgári asztalosmesterek első részvénytársasága«, mely a város legelőkelőbb pontján, a kereskedelmi testület épületében bérelt üzlethelyiséget.

Céhen kívül állnak a gyárak, melyek közül a pesti Miesbach-téglagyár évente 15 millió téglát állít elő és egymagában 500 munkást foglalkoztat, szinte annyit, mint Buda összes gyárai együttvéve. A gyárak közül néhány fővárosias és az országban elterjedt különböző divatokat szolgál ki. Csak említsem ebből a csoportból a kisipari jellegű férfi- és nőiszabóműhelyeket, a kalapkészítőket, ezek magyar, német és zsidó viseletet szolgálnak ki. Sok a jelentékeny keztyűgyár. A budai keztyűgyár Szerbiából hozat kecske- és báránybőrt, Pest keztyűgyáraiban 150 munkásnő szorgoskodik. Ugyancsak Pesten 100 munkásnő készít a »párizsiakkal versenyző« művirágokat, melyeknek piaca Törökországban és a dunai fejedelemségekben van. Jellemző Pestre a magyar találmányon alapuló gyufagyártás, — hat gyárban közel félezer munkás él belőle. A kisipar kereteiből nagyranőtt vállalatok közül ma is megvan némelyik, ilyen a Gschwindt-szeszgyár, Braun-likörgyár, Calderoni látszerüzlete és a Ditmar lámpaárugyár. Több gyár léte a korra jellemző: hogy is hiányozhatott volna a kávéházak és cukrászdák fénykorában a pótkávé- és a cukorgyár. Növényolajgyár és finomító, (egyik a Holitscheré, aki Pest város közvilágítását bérelte) stearin- és faggyú-

¹⁾ *Pólya Jakab*: A pesti polgári kereskedelmi testület története. 32—34 43—44. 97. 100—101. nagykereskedői testület 46—58. zsidó testület felosztása 75. zsidók 32. 103—111. I. Juhász és társai üzlete Emich volt helyén az Uri-u. és Kigyó-u. sarkán, címképe Than Mórtól »napsütött arcu szép magyar leány, delelő juhaival a kútnál«, P. N. 1855. máj. 13.

gyertyagyár szintén korszerű: a világítás még nem ismerte a kőolajat, a gáz bevezetését pedig visszavetette néhány évvel a forradalom. Van ugyan saját gázfejlesztője néhány magánháznak, de nem sok jót képzelhetünk róluk a Nemzeti Színházról ismert adatokból. Némelykor bámulnunk kell, hogy katasztrófa nem történt; a gáznál semmiesetre sem tréfa, ha — még hozzá olyan nagy teremben, mint a Nemzeti nézőtere, — a lámpák jórésze kialszik, vagy nehezen bírható szagot terjeszt. Ezeknél az iparágaknál tovább, az autó megjelenéséig fog tartani a kocsigyárak életeréje.

Átmeneti a sörgyártás állapota. Buda — jellemzően — már 1815-ben átengedte a serfőzést Pestnek: az odatelepült Mayerffy Xavér Ferencnek, volt budai serfőzőnek adta bérbe a budai sörbevétel jogát és Mayerffy (kinek emlékét fölújították napjainkban a pesti Sörkatakomba egy termék falfestményei) természetesen a saját sörét mérte Budán. — Pesten négy serfőző dolgozott. Közülük három a mai Ferenc-körút vonalán volt a Serfőző-utca mentén — és éppen 1850-ben kért gyáralapításra engedélyt a Kőbányára tervezett Serház-társaság, mely a nagyszerű pincének kínáló kőbányákat akarta ott kihasználni.

A XIX. századdal együtt halálraítélt iparok mellett állanak a jövő büszkeségei: a nagyrahivatott Ganz-vasöntőde Budán, Pesten a Kilényié, gőzmalom Pesten, egy kisebb Budán, répacukorfinomító Pesten, a Werther Frigyes-féle gépgyár Budán, Pesten több is, közte Vidacs mezőgazdasági gépgyára. Ezt a tulajdonos szenvedélyes politizálása sorvasztgatta, az is fogja csődbejuttatni 1867 után.

A különálló Óbudán a pesti mértéket is messze fölülmúlja a hajógyár, melyben félezernyi vas- és rézmunkáson kívül többszáz ács, asztalos, bogvár, esztergályos, 50—50 fényező, kötélgyártó, kárpitos, kőműves, matróz és ezeken kívül 300 napszámos, mindössze 2000 főnyi munkássereg dolgozik. Van Óbudán több gyolcs-, vászon- és kendőnyomtató, közülök Goldberger 100-nál több munkást foglalkoztat. Az óbudai és általában a fővárosi építkezések lendületére jellemző, hogy Óbudán is van egy nagy téglagyár, Kunevalderé, ennek termelését az ikervárosokban csak a Miesbach-féle mulja fölül.

Ezekben a gyárakban tekintélyes az idegen tőke. A legnagyobb gyár tulajdonosa Miesbach, idegen, az ő főgyára Bécsben működik, a pestinek tízszeres munkáslétszámával, bányavállalatai a monarchia különböző tartományában vannak szétszórva. A Hengermalom részvényeinek fele külföldi üzletemberé. Bizonyára több más vállalat megalapozásából is kivette részét a külföldi tőke, a legtöbb mégis budapesti vagy legalább belföldi vagyonból épült. Évtizedekkel korábban és később is látjuk, hogy magyar főurak vidéken vagy a fővárosban gyári vagy közlekedési vállalatokba fektetik pénzüket és látjuk azt is, hogy fővárosi és a fővárosból kiinduló utak javítását pesti-budai vállalkozók végzik, sőt Cegléd és Szolnok városban

az utcakövezést Schachner, a budai pék nyeri el.¹⁾ Másfelé bányát nyittat, gyárat alapít, birtokot vásárol pesti-budai tőkés — s közreműködésével kalandot, nyereséget keres az ingóvagyon.

Akár pesti, akár vidéki, akár külföldi befektetés hozta létre őket, a gyárak nagytőke és munkásosztály keletkezését jelentik. Ezt mozditja elő az építőipar is. Pesten-Budán száz és ezerszámra vannak kőműveslegények, akiknek télire vagy más mesterséget kell tanulniok, vagy kereset nélküli cellengésre zúllenek. Van is sok munkanélküli és más szerencsétlen, ellátásuk gondot okoz hatóságnak és társadalomnak egyaránt. A kerületi főispán és a katonai kerület különösen az utcatisztításban látja a munkaalkalmat, Pest város a forradalom idején megkezdett városi képviselőház építését kívánja folytatni evégből. Jótékonytságot gyakorol a város azzal, hogy csökkent munkaképességűeknek bizonyos jogokat oszt. Ilyen jog a szatócsüzletnyitás, bódében árusítás, kávé mérés, kintornázás. Mindez munkaképteleneknek van fönn tartva, visszaélések elkerülése végett tilos a kávé mérések bérbeadása. Ezt a szegénygondozást egészíti ki a nőegyletek jótékonyága.

Kispolgári ez a szegénygondozás, de 1850-ben nálunk ez egészen természetes. Hiszen a modern munkásmozgalmak izmai a gyári munkásság nagy létszámától feszülnek meg, a budapesti gyári munkásság pedig 1850-ben még a céhbeli mesterek számát sem érte el, a kisiparban foglalkoztatott legényekét és inasokét meg sem közelítette. Ezenfölül hátráltatta a munkásság érdekcsoport-szervezkedését a magyar, német, tót, sőt az óbudai hajógyárban olasz, lengyel, holland és angol munkásság nyelvi különbsége. Az első szervezkedés jellemzően vallási alapon és kívülről, egy katolikus pap, Szabóky Adolf buzgóságából fog megindulni, természetesen Pesten, nevelési célzattal. A nevelési célkitűzést már 1850-ben fölkarolja a hatóság. Vasárnapi és esti iskolák keletkeznek a rendes iskolák mellett, melyek túlnyomórészen egyházi vezetés alatt állnak.

¹⁾ Az ipartelepekre lásd a *keresk. és iparkamara jelentéseit, Haeuflert, Hunfalvyt.* A sörházakra *Bevilaqua Borsody Béla*: A magyar serfőzés története, Bp. 1931. II. 762., 765., 768., 773. 838—48. (Mayerffy budai monopóliuma.) A Hengermalomra lásd alább, 110. l. P. N. 1852. szept. 21. (Schachner.)

Egyház és iskola.

A katolikus egyház — körmeneteivel, búcsúival, az éven át elszórt ünnepeivel — nagyobb mértékben magára vonja a közfigyelmet, mint az inkább templomba és vasárnapokra szorítkozó protestáns istentisztelet, — Pesten és Budán a katolikus egyházra tereli a figyelmet a lélekszám aránya is. Az 1850-es népszámlálás szerint Pesten katolikus a lakosságból mintegy 65%, Budán 85%, Óbuda nélkül 97%.

A katolikus egyházzal jogi és történelmi kapcsolata is van a két városnak. E kapcsolatot külsőleg a városház és a főtemplom közelsége szimbolizálja, Pesten ezenfölül a városrészek nevei, melyek, tudjuk, az uralkodóház tagjaitól vannak kölcsönvéve, de mindenikük egyezik az illető plébániatemplom védőszentjének nevével, — a Lipót-templom védőszentje ebben a korban lett szent István.

Ez a csere ellenkép az abszolutizmus abbeli törekvéséhez, hogy az egyházakat a maga céljaira használja föl. A két városban természetes volt, hogy a felsőbb rendeleteket és hirdetményeket a városháza, a kapitányság és a templomok kapujára függeszték, az abszolutizmus divattá kezdte tenni a szószékről való fölolvastatást. Ezt a gyakorlatot a primás kívánságára szüntette meg Geringer 1850 végén. Megszűnt az a látszat, mintha a politikai hatóságok kiszolgálására vállalkozott volna az egyház, de megmaradt az a szokás, hogy a világi hivatalok vezetői mutassanak példát az egyház előtt való hódolásra.

Régi szokás volt, hogy a várplébánia lelkésze meghívta Buda város tanácsát november 30-án Xavéri szt. Ferenc ünnepélyes miséjére. Ennek természetes kiegészítője a nevezetes évfordulók: Ferenc császár, József nádor halálának templomi ünneplése. Már bizonyos mellékíze van az 1849. március 4-i »üdvhözó«, »boldogító« (mekkorát nevezhetett Schwarzenberg, mikor ezeket a jelzőket olvasta saját pesti díszpolgári oklevelében, ha ugyan egyáltalán belenézett) alkotmány templomi ünneplésének. Kissé meglep az az igyekezet, amellyel úrnapi körmenetre a városi tanács meghívja a kerületi főispánt, viszont a kerületi főispán a városi tanácsot szólítja föl ugyanerre a keresztyén kegyesség emelése céljából, figyelembe ajánlva egyúttal az ünnepélyességről való legnagyobb gondoskodást. Ezek az ünnepségek nagy tömegeket mozgattak meg. A fűvel behintett utcákon »buzgó néptömeg,

födetlen fővel, zsolozsmát énekelve követi a fényes mennyezet alatt körülhordott oltári szentséget és Krisztus-szobrot. Nagybőjtben végigjárták a nagy Stáció- (ma Baross-) utcát. A templomtól a Kálvária-dombig egyes házakon voltak a »stációk«, a passio részletei: fülkékben falfestmények. Ma is látjuk ezeket a virágokkal, égő lámpákkal díszített képeket s az előttük térdeplő sokaságot. Ilyen ünnepeken a templomi szertartás pompáját is fokozták s a lekeszek, karigazgatók gondoskodtak a társadalom aktív bekapcsolódásáról. Még mozgalmasabbak a búcsúk. Sátoros ünnepeken minden városrész lakossága a maga temploma köré gyülekezik, a búcsúra egyetlen templomhoz tódul a fővárosok népe. Az óbudai búcsúra ezrével szállítja az embereket a helyi gőzösök sűrített járata, szekeren és gyalogszerrel szintén nagy tömegek mennek. A legnépesebb városrész, a Terézváros búcsúja vetekedhetik az óbudaival a búcsútkövető zajos mulatságokban is.

Csöndesebb, de nem érdektelen a másvallásúak istentisztelete.¹⁾

Az evangélikus templomról azt halljuk, hogy oda másvallásúakat is vonzott Székács magyar prédikációja. Kevés szó esik az aránylag csekélyszámú reformátusság templomáról, oda 1850 április végén Wesselényi Miklós gyászszertartása gyűjtött a rendesnél nagyobb számú közönséget Pestről és vidékről is. A zsidók, sarc és türelmi taksa dacára, már 1850-ben gondoltak nagyarányú dohányutcai templomuk építésére. E három templom a régi város körfalát jelző évgyűrűn, a mai belső körúton helyezkedik el, emlékeztetve arra, hogy a vallási türelem első évtizedeiben itt volt a város vége, itt volt elég üres nagy telek.

A szoros értelemben vett egyházi ügyeken kívül minden vallás híveit foglalkoztatta az iskolaügy.

A pestbudai iskolák izgató kérdése 1850-ben a tanítás nyelve. A felsőbb hatóság meg akarja szüntetni »a magyar nyelv indokolatlan szupremáciáját«. Az iskolafenntartók nem lelkesednek ezért a törekvésért, a tanulók és a szülők, az egykorú magyar lapok szerint, tiltakoznak ellene.

Hivatalokban folyó németesítés nem keltett nagyobb föltűnést. Pesten a gazdasági, majd a szépítőbizottság jegyzőkönyvének lett német a nyelve. Megjött a rendelet, hogy a katonai és polgári hivataloktól érkező németnyelvű megkeresésekre németül kell válaszolni. Minthogy a katonai és a magasabbfokú polgári hivatalok kivétel nélkül németek voltak, Pestnél Budánál magyarabb hatóságok is kényszerültek bizonyos mértékű német levelezésre. Erről a kívülállók nem sokat tudtak s ha tudtak, bizonyos rezignációval fogadták, hogy az idegen hatalom kinevezettjei idegen nyelven írják az aktákat. Annál jobban izgatta a közvéleményt az iskolák nyelvének kérdése.

Háromnyelvű: latin, német és magyar lett az egyetemi előadás. Az egyetem új vezetősége azokból alakult, akiket a magyar kormány eltávolított. Geringer helyettese, Babarczy Antal 1849. végén kimondta, hogy a

¹⁾ A hirdetésekre K. 10086. osztentatív vallásosság Sz. 50 : 2760., 2762., 6012., 6089. stb. úrnapi körmenet leírása *Jókaitól (O.-M. monarchia írásban és képen III. 153/4.)*

magyar nyelv szupremáciája sérti a nemzetiségek jogegyenlőségét és politikai okokból sem engedhető meg. A theológiai karon — erre mintegy föl-készülve — már előbb latin nyelven folyt a tanítás, most a tanács és a karok jegyzőkönyve is latin lett. A tanárokat forradalmi viselkedésük szerint osztályozták. Többet elmozdítottak, így szegény Garayt, akinek távozásával megszűnt a magyar nyelv és irodalom tanszéke. Az 1850. októbertvégi reform több olyan újítást valósított meg, melyet az 1848: XIX. törvény rendelt el, vagy Eötvös tervezett. A theológiai kar egy fölterjesztésében emlékeztetett az egyetem katolikus jellegére és a nemzetiségek jogegyenlőségét elismerve, kifejezte azt a nézetét, hogy az alapítás és az ország magvát képező nemzet érdeke szerint a magyarokat olyan előjog illeti meg, melyet a végleges rendezésnél mellőzni nem lehet. Egyelőre a német nyelv jogát erősítette a kormány azzal, hogy az újan kinevezett tanárokat német előadásra is kötelezte. Némelyik tanár nem tudta, hogy milyen nyelven adjon elő. A statisztika óbudai születésű tanára, Láner Ferenc, a hallgatók többségének óhajára magyarul kezdte előadásait. Ügylátszik, maga is így szeretne volna folytatni, erre vall az, hogy cikkei magyar lapokban jelentek meg és könyvét magyarul írta. 1850 január elején utasítást kapott, hogy németül adjon elő, ő erre föl-váltva magyarul és németül tartotta óráit, emiatt is hírlapban kényszerült védekezni a felsőbb rendelkezésről nem értesült diákság fölindulása ellen.¹⁾

A pesti kerület iskoláinak központi igazgatását Fogarasy Mihály föl-mentése után 1849 december elején Kovács Pál vette át, aki — ismétlem — nem tévesztendő össze a kedvelt novellairó győri orvossal. Még ez átvétel előtt történt meg, 1849 október második felében, az iskolaépületek kiürítése.

Pesten és Budán a kegyes tanítórend egy-egy gimnáziumot tartott fön-n. Ez a rend a szabadságharc idején súlyosan kompromittálta magát. Újan behelyezett főnöküknek, Tamásy Józsefnek azt írta Szentiványi Vince, hogy a rend politikai és vallási szempontból megbélyegzett, rá nem bíz-ható az ifjúság nevelése. Később is figyelmezteti Tamásyt, hogy vigyázzon a rendre, melynek tagjai polgári ruhában járnak. A budai gimnázium tanárai közül Palotay (Purgstaller) Józsefet a rendőrség letartóztatta. Tamásy kérte a kibocsátását, ígérte, hogy megbünteti őt a rend azzal, hogy Szentgyörgyre küldi és megfosztja szavazati jogától a rendben. A felsőbb-ségnek ez nem volt elég. A kegyesrendet egy időre eltiltották noviciusok föl-vételétől és szó volt arról, hogy »nélkülözhető« iskoláit bezárják. Budai gimnáziumukat államosították és itt bevezették a német tannyelvet, hogy a környező magyar vidék gyermekei megtanulhassák benne a német nyel-vet, »amint azelőtt megfordítva, a magyar nyelv kedvéért történt«. Ekkorára

¹⁾ A kir. magy. Pázmány Péter-tudományegyetem története (I. Artner Edgár, theológiai II. Eckhart Ferenc, jogi III. Győri Tibor orvosi IV. Szentpétery Imre, bölcsészeti kar) új vezetőség: IV. 384/5. II. 389. Babarczy IV. 389. osztályozás III. 493. Garay II. 393. újítások IV. 394. 401. 413. theológiai kar fölterjesztése I. 368/9 új tanár kötelezett-sége II. 398. Sz. 49: 3739. M. H. 1850. jan. 9. (Láner védekezése.)

a tantestületből csak Nagy Péter igazgató maradt helyén, most ő is elhagyta az iskolát, mert nem akart németül tanítani. Erre — különös fordulattal — a Haynau börtönéből szabadult Palotay lett igazgatóvá.

A németnyelvű oktatás az iskolát nem fölfelé lendítette. Budáról siránkozó levelet közöl miatta a Magyar Hírlap: magyartalanabbá és néptelenebbé válik a Vár, mert budai szülők is Pesten keresnek szállást gyermekeiknek, hogy tovább is magyarul tanulhassanak. Ez a jóslat teljesen nem vált be, de tény az, hogy a budai gimnázium növendéklétszáma aránytalanul nagyobb esést mutat, mint a magyar tannyelvű pestié. Pesten 1849 előtt 650-nél többen iratkoztak be, 1850-ben alig 600-an. A budai gimnáziumban 400-hoz járt közel a tanulók száma a szabadságharc előtt, utána 200-ra esett. Ennyit is csak úgy ért el, hogy egyetlen osztályba 16 szerb és horvát növendék iratkozott a Vojvodinából és Horvátországból és a létszám 25%-áig magyar tanulói is voltak. Néhány év múlva odajártak a Budán lakó református Darányi-család gyermekei, köztük Magyarországnak eddig legnagyobb földművelésügyi minisztere, a kis Darányi Ignác.¹⁾

A budai ipartanoda nyelve még a vasárnapi ingyentanfolyamokon is kizárólag német volt. Ezt indokoltta tehette Kollernek az a véleménye, hogy a magyar nemesség irtózik az ipartól, Ságodynak az a jelentése, hogy még Pesten is csak 119 magyarnyelvű iparos és kereskedő él. Csakhogy a vélemény téves, a jelentés még tévesebb. Igaz, hogy a magyar nemesség Pest-Buda környékén is mezőgazdaságból élt elsősorban, de bizonyos, hogy nemcsak színmagyar városokban, hanem Pesten és Budán is szép számmal voltak magyar iparosok és kereskedők, köztük nemesek is. A csaknem kizárólag magyarokból toborzódó csizmadiacéhnek magában volt 126 mester tagja Pesten s a pesti iparosok nemzetiségi statisztikájára a valósághoz közelebbállónak a Haeufler által közölt adatot tekinthetjük, amely szerint a szabadságharc előtt *Pesten* kisipari önálló és alkalmazott s gyárimunkás 12.000 lehetett, ezek közül 5700 német, 3200 magyar, 1700 zsidó. Bizonyosnak ez adatot azért nem vehetjük, mert 800 szerb mellett 750 görög és oláh iparral foglalkozót vesz föl, pedig a csekélyszámú pesti szerb, oláh és görög község ennyit nem adhatott. Föl kell tételeznünk, hogy az ipariskola szempontjából elsősorban figyelembeveendő tanonc- és legénylétszámban a magyarság erősebben volt képviselve, mint a mesterek között.²⁾

Tarkább képet mutatnak az elemi iskolák. Budán mindenki tud németül, írja Kovács Pál 1849 december 1-én, a szerbek is. A magyarok részére

¹⁾ A piaristákról K. 4583. — *Horváth Jenő*: A 250 éves budapesti kir. egyet. kath. gimn. Bp. 1937. 114. stb. 11. — M. H. 1849. nov. 19. P. N. 1850. okt. 12. és 26. stb. *A pesti kegyesrendi gimn. értesítői* az ötvenes években, visszamenőleg közlik a növendékszámot.

²⁾ Ságody jelentése K. 17067. *Haeufler* 246. 250. 1854-ben már 5000 iparos-tanuló jár vasárnapi iskolába. *Szendy Károly* (*Ágotai Béla* közreműködésével): *Adalékok a tanoncoktatás fejlődéséhez* I. Bp. 1934. (*Stat.* 75 : 2.) az abszolutizmus előtti és utáni időket tárgyalja.

Marczibányi alapított elemi iskolát a vízivárosban, magyarosítás végett, de eredménytelenül, a többi elemi iskola németnyelvű. Pesten az úrinép magyarul beszél magyar enthusiasmusból, az alsó osztály a környékről beáramlók miatt (ezekből kerülhetett az ipari segédszemélyzet jó része). A középosztály: kereskedő, iparos, izraelita, polgár, nem törődik a magyarizmus sokféle sikánjával, megtartja az üzleti, hivatalos és birodalmi nyelvet, de remélhető, hogy a német lakosság megfelelő jogot fog engedni a magyar nyelvnek. Pesten legyen kétnyelvű a gimnázium, német az ipariskola. Ha a tanítók ultramagyarizmusból nem ellenkeznek, nem lesz nehéz a birodalom boldogulásához szükséges német nyelv bevezetése, fejezi be emlékiratát Kovács iskolafelügyelő.

Kovács Pál emlékirata rosszakaratú. A Marczibányi által alapított magyarnyelvű iskolának ekkor harmadik tanítóra volt szüksége, ezt meg is kapta, — növendéklétszáma 270 körül járt. A népszámlálás szerint 8000 főnyi budai magyarságnak, akkori viszonyokhoz képest elemibe járhatott volna legalább 400 gyermeke. Legalább, mert 8000 fölé emeli a magyarok számát a nemzetiség szerint nem részletezett 6000 főnyi magyarországi, de nem budai illetőségű »idegen«-ből magyarokra eső rész és a vidékről Budára küldött magyar tanulógyerekszoport, a magyarság tehát inkább követelhetett volna még iskolát. Enyhítette a helyzetet, hogy nemcsak a Marczibányi-iskolában tanították a magyar nyelvet, hanem a többi iskolában is. A piarista Nagy Péter vezetése alatt álló várbeli elemi iskoláról ez kétségbe nem vonható, a budai evangélikus iskola főtanítójának munkáját pedig ismételten dicsérik a magyar lapok azért, hogy az ő vezetése alatt növekvő gyermek-sereg szépen felel magyarul és németül.

Érvényesült a magyar nyelv a pestvárosi köz és magániskolákban is, sőt ezek hirdetéseiből gyakran az derül ki, hogy főnyelvük a magyar, de gondoskodnak arról, hogy ahol szükséges, ott németül is megvilágítsák az anyagot. Természetesen magyar a ref. elemi iskola, amelyben nemrég szervezték a második tanítói állást.¹⁾

Pest iskoláit Miksó Pál tanácsnok igazgatta. Az ő távozásakor 1849 december 17-én Vojdissek János nyugalmazott tanácsnokot, később a pesti egyetem »neveléstanítóját«, Májer Istvánt, az ötvenes évek népszerű kalendáriumszerkesztőjét (István bácsi) választotta »igazgatóvá« a tanács.

Májer szívvel-lélekkel magyar volt. Mint papnövendék, negyedmagával magyar nyelvgyakorló-egyletet alapított a nagyszombati teológián, azután valósággal elárasztotta az országot vallástárgyú rajzaival és nevelő tendenciájú magyar munkáival. Ő nemcsak a felsőbb hatóság kedve szerint cselekedett, hanem valószínűleg saját ambícióját és meggyőződését is követte, mikor az állam beleszólási és ezzel saját fölügyeleti jogát biztosítani igyekezett minden pesti magániskolában, még akkor is, amikor a felsőbb hatóság

¹⁾ Kovács Pál jelentése Sz. 49 : 3967. a Marczibányi iskoláról B. 50 : 4243. *Haeufler* 126. *Barthos Kálmán* : A budapesti ref. főgimn. első félszázada. Bp. 1909. 21. l.

nem gondolt erre az engedély kiadásánál. Gondot fordított arra, hogy az iskolákban ne szenvedjen mellőzést a magyar nyelv.

A magániskolák közül legnagyobbtekintélyű a Természettudományi Társulat elnökének, Szőnyi Pálnak éppen 1850-ben megnyílt intézete, amelyben Csengery Antal tanította a világtörténelmet. Előkelő és gazdag gyermekek iskolája volt ez, — a tanítás és teljes ellátás díja benne egy növendékért évi 500 pengőforint, a városi tanácsnok fizetését közelíti meg.

Népes volt a Hampel-féle kereskedelmi iskola, ez magyarázhatja meg azt, hogy mások is akartak kereskedelmi iskolát nyitni Pesten.

Az evangélikus alginmázium szellemére következtetést vonhatunk abból, hogy volt igazgatója, az iglói születésű Tavassi (Teichengräber) Lajos, mint honvédtiszt szolgált 1849-ben, az iskolafenntartó pesti ev. egyház pedig már 1850-ben megkezdte a küzdelmet a protestáns egyházak alkotmányos szabadságáért és vezetői ennek érdekében Ferenc Józsefnél is jártak kihallgatáson, egyelőre persze csak azzal az akkor óriási örömet szerző eredménnyel, hogy a király magyarul válaszolt nekik.

A fejlődő városban valósággal burjánoztak a magániskolák. Egy 19 éves fiatalember fiú- és leánynevelőintézet alapítására kér engedélyt, persze nem kap. Másokkal szemben is fennáll a kettős követelmény: igazolni kell a szellemi és anyagi alapot, t.-i. azt, hogy megfelelő tanterve, tanításra alkalmas nevelője van a tervezett intézetnek és van annyi tőkéje, hogy fennmaradása több évre biztosítva legyen. Ezeket a körülményeket újra vizsgálat alá vonták, ha az intézet vezetője meghalt és örökösei az iskolát tovább is fenn akarták tartani.¹⁾

Foglalkoztatta a közvéleményt a testgyakorlat oktatásának ügye. »A testgyakorlóiskola«, mely csak 1850 elején kezdhette újra a tanítást, egy van, a pesti, a Beleznay-kertben. Társaság tartja fenn, melynek elnöke a polgármester. Vizsgát rendez nyáron, katonazenével, nagy közönség jelenlétében és tetszést arat a kisgyermekek tornáztatásával. Erőssége a Clair-család, melynek tagjai nemcsak itt, hanem más iskolákban is tanítják a testgyakorlást. Koller hasonlóiskolát akar állíttatni Budán.

Több vívóiskoláról is tudunk. A Nemzeti Vívóiskolának nehézséget szerez a tanügyi hatóság azzal, hogy az egyetemen megtiltja hirdetésének kifüggesztését, a többinek gondja van a kardtartás engedélyével, ezt a hadiállapot miatt csak azzal a föltétellel lehet elnyerni, hogy a használhatatlanná vált kardokat beszolgáltatják.²⁾

¹⁾ Marmak-féle kereskedelmi magánisk. Sz. 49: 518. 1083. 50: 152. 5832. — Weisz József fiú-leánynevelőintézet Sz. 50: 1892. — Braun Arnold felső elemi Sz. 50: 4197. Remolt Laura kéri Rösler Ágnes jogosítványának átruházását. K. 5055. Számos más magániskola működése figyelhető meg a »próbatétek« és a beiratkozások idején (júl.—aug.—szept.—okt.) a napilapokban. Szőnyiről *Haeufler* is bőven és elismeréssel ír 113. l. *Hittrich Ödön*: A bpesti ág. h. ev. főgimn. első száz esztendejének története. Bp. 1923.

²⁾ Clairékről P. N. 1850. júl. 13. szept. 10. stb. Sz. 50: 5054. — a budai terv: B. 50: 4572., 5230. Kard-engedély: Sz. 50: 2935. Vívóiskolák: Friedrich Ferenc, Szentpétery Sándor P. N. okt. 15., nov. 12., 14. stb.

Számosan tanítottak festést, zenét, táncot. Közülük ekkor már megalapozta hírnevét Marastoni festőiskolája és a pestbudai Hangászegylet Zenedéje.

Marastoni iskoláját az *Első magyar festészeti akadémiát gyámolító egyesület* tartja fenn. Néhány főpap, főúr és város évi 66 pengőforintot fizet egy-egy növendékért, többszáz tag évi 6 pengőforintjából taníttat az egyesület mindössze valami 20 ifjút. Ez persze nem sok Marastoninak lakásra, műteremre, megélhetésre, — szűkkörű táncmulatságok rendezésével segít magán, ahogy tud.

Mai szemmel nézve különös iskola a Hangászegylet Zenedéje. 200 felé jár a növendéklétszám. Ennek háromnegyedrésze énekes, szinte negyedrészt tanul hegedülni, csak elvétve akad zongorista vagy fuvalás. A Hangászegylet mégis általánosan érzett hiányt pótol, maradandóbb tekintéllyel, mint a Pesten-Budán iskolaalapítással próbálkozó magános »zenerészek«. Tanári kara a Nemzeti Színház elsőrendű zenészeiből toborzódik, hangversenyein a színház többi művészei is föllépnek. E társadalmi eseményeken kívül meglobogtatják a Zenede hírnevét a templomi vendégszereplések, melyeken a karigazgatók, köztük az öreg Adler, Haydn utolsó tanítványa, örömmel fogadják a képzett énekesek és zenészek közreműködését.¹⁾

A magániskolák rendszerint anyagi nehézségekkel küzdöttek. A kisdudóvók közül megszűnt az izraelita-magyar egylet II. óvója, melynek épületét a bombázás tönkretette. Egyidőre bezárult a négy éve fennállott terézvárosi óvoda, mert a fenntartó társaság tagjai nem fizettek. Az óvoda vezetője, Verny Mihály, aki 14 éven át működött mint segédtanító, Pest városához folyamodott, akár szolgai állást is vállalt volna. A város egyelőre semmit sem tudott adni neki, később azonban iskolánál alkalmazta őt.²⁾

A sokféle magániskola keletkezésének az az egyik oka, hogy az egyházak már nem bírják a nevelésüggyel szemben támasztott sokirányú követelés kielégítését, — az államnak még nem telik e célra s a várost is túllontúl igénybeveszik egyéb gondjai. Jelentkezik a nálunk ekkor pályáiból bontakozó tőke, de hiába, az iskola nem üzlet — ha t.-i. üzlet akar lenni, akkor orrára koppint az állam, — a társadalomnak kell magán segítnie. Példát erre a múlt adott: a társadalom emelte 80.000-re a Múzeumi és 70.000-re az Egyetemi könyvtár állományát, a társadalom érdeklődése tartotta életben Edelman könyvkereskedő és mások felső dunasori kölcsönkönyvtárait.

Tünődhetünk azon, hogy mi adott erőt abszolút-korbeli társadalmunknak, — vajjon Széchenyi nevelése vagy az ezeréves magyar államnak és alkotmányának romjaiban óriásira nőtt varázsa, a nemzeti eszme vagy a szabadság vágya; magát a jelenséget valóságként látjuk: állami támogatás nélkül, sőt elnyomás ellen küzdve, még az iskolafenntartásban is élénk részt vett a társadalom.

¹⁾ Lásd ez egyletek egykorú évi jelentéseit.

²⁾ Izs. óvoda *Haeufler* 121., terézvárosi Sz. 50 : 6823.

A társadalom.

a) Ébredezés.

Lassan, fukar kezekkel mért engedélyek alapján mozdult meg a társadalom. A három pesti kereskedelmi testület közgyűlésre kér engedélyt 1849 augusztus közepén, Havas József véleménye alapján ezt megadja a katonai kerületi parancsnokság ugyanazon feltételekkel, mint Windischgrätz idejében: a három testületből 6—6, összesen 18 tag jöhet össze, katonai és polgári biztos ellenőrzése alatt. Így tartják meg első ülésüket 1849 augusztus 25-én.

A Nemzeti Casino hasonló kérése szeptember 12-én elutasítatik, mert gyűlései igen népesek szoktak lenni. Komárom eleste után kap engedélyt a kaszinó és október 13-án tart választmányi gyűlést. Mintegy hetvenen jelentek meg, ez csakugyan sok volt a kereskedelmi testületnek engedélyezett 18-hoz képest. November 1-én tart gyűlést a budai kaszinó. Ezt maga Szentiványi pártolja azzal, hogy leginkább tisztviselők a tagjai. Tudhatta, mert maga is tag volt s abban a nehezen fizető világban, mint a Magyar Hírlap külön dícséri, beküldte tagdíját, »pedig Pesten lakik, s hivatalos elfoglaltsága miatt ritkán ér a kaszinóba járásra«.

Követik ezeket az evangélikus egyház gyűlései, melyek a »szláv« tagok követelése miatt izgatottak. A szegény szlávok azt kívánták, hogy az egyházi vagyont egyenlően ossza meg velük a magyar és német egyházközség. Ebből persze hosszú huzavona lett. Az evangélikus egyház 9581 főnyi lélekszámából nem lehetett sok a tót, hiszen a Pesten élő összes (evangélikus, katolikus és esetleg másvallású) tótok száma 4187 volt, a vegyes (német-magyar) és magyarnyelvű pesti evangélikus iskolákba közel 300 gyermek járt, a tótnyelvűbe valami 50 iratkozott be.

Az év végén kap gyűlésre és hangversenyre engedélyt a pesti Kisded-óvó Egylet.¹⁾

A társadalmi szervezetek mozdulásaival párhuzamosak a magyar időszaki sajtó szárnypróbálgatásai.

¹⁾ Kereskedelmi testületek ülése Sz. 49 : 361., 448., 468. Fenyvessy Adolf : A Pesti Hazai I. Takarékp. tört. 55. Nemzeti kaszinó Sz. 49 : 911. szept. 12., — 1542., 2399. — budai kaszinó Sz. 49 : 2154., 4385., — ev. egyházi gyűlések Sz. 49 : 3628., 4217., 4408., — iskolájuk növendéklétszáma Haeuflernél, — kisdedóvó Sz. 49 : 4962.

A forradalomellenes érületű magyarok a forradalom bukását várva azon dolgoztak, hogy Magyarország alkotmánya helyreállíttassék. Főfogásuknak a közvéleményt is meg akarták nyerni és evégből — bízva a kormány jóindulatában, sőt támogatásában — több lap indult meg Windischgrätz bevonulása idején. 1849 nyarán, Haynau előnyomulásakor is mozgolódni kezdtek ezek a magyarok. Az eredmény össze sem hasonlítható a magyarnyelvű és magyarországi időszakai sajtó 1848 előtti állapotával, annál kevésbbé az 1848—49-ben tapasztalt fellendülésével. Hírlapirodalmunk ellankadására egyik nyomós ok, hogy kormányhű vagy politikamentes lapok is nehezen kaptak engedélyt, másik főok a magyar közvélemény hangulata. Nem volt érdeklődés, hiszen a sajtó nem fejezhette ki híven a nemzet érületét.

A két főváros közül lapengedélyeket csak Pesten kértek. Elsőként Szilágyi Ferenc jelentkezett. Róla már augusztus 14-én tesz jelentést Szentiványi. Szilágyi számítása szerint a nyomda évi 14.560, a szellemi rész 10.840, a tervezett napilap mindössze 25.400 pengőforintba kerülne. Később olvasuk, hogy egy 36 betűből álló hirdetéssor ára 8 pengő Krajcár, ebből kiszámíthatjuk, hogy másféllapnyi hirdetés teljesen fődözhetette a lap költségeit. Megértjük Szilágyinak azt az ajánlatát, hogy nem kér segélyt, ha minden hatáságnak az ő lapja lesz nyilvános orgánuma. Szentiványi eleinte 4000 pengőforint félévi segélyt javasolt, azután azt a kérést is elutasította, hogy a hivatalos rendeleteket Szilágyi kapja közlésre. Szilágyi végül mégis elnyerte azt, hogy a hivatalos hirdetéseket magyar nyelven a Magyar Hírlapban kellett közölni. Ez nem jelentett közvetlen anyagi előnyt, de ennek következtében minden hivatalra előnyössé vált a Magyar Hírlap járatása és minden hivatal ideküldte nemhivatalos hirdetéseit is (például elveszett, vagy árverezésre kerülő javakról) s ez már biztos pénzt hozott. Szilágyi lapja a kérés beadásától csaknem három hónapra, november 9-én kapott engedélyt. Pár nap multán (nov. 16.) a Magyar Hírlap azzal dicsekszik, hogy már négy magyar lap van. Ez a négy a Szilágyi Magyar Hírlapja, — Danielik szerkesztésében a Religio és Nevelés, Vida Károly Figyelmezője és Nagy Ignác Hölgyfutárja.¹⁾

A megszálló hatalom sokat adott a vallásosság látszatára, természetes volt Danielik egyházi szellemű lapjának engedélyezése. Ennek ügyében a kérés szeptember elején futott be Szentiványihoz, az engedély szeptember 25-én már megvolt. Szeptember 20-án kapott engedélyt a Néplap. Vidáról november 3-án Szentiványi még azt írta a primásnak, hogy saját költségén sem adhatja ki a Figyelmezőt, de az, éppen a primás közbelépésére mégis engedélyt kapott november 13-án — ezévből negyedszer. A végzet azonban

¹⁾ Sz. 49 : 373. aug. 14., v. ö. *Szinnyei Ferenc* (Novella... Bach-korszakban I. 102.) — Szilágyi számítása Sz. 49 : 1646. hirdetés ár B. 49 : 6705. P. 49 ; dec. 10. 13789. — államsegély ügye Sz. 49. 2212., 3260., — engedély Sz. 49 : 2909. P. 49. nov. 9. 12100.

elérte negyedszer is két hó multán. Nagy Ignác egyszerűen folytatta lapját. Erre a hivatalokban kérdezősködés indult meg arról, hogy kinek engedélyvel jelenik meg a Hölgyfutár. A kutatás eredményeképpen Nagy Ignác felszólított, hogy új kérdésben mutassa ki lapkiadásra való képességét, így kapott aztán engedélyt november 4-én. Ezeken kívül az év végén Korizmic László kapott engedélyt a Gazdasági Lapokra, mely 1850 január 1-én indult meg és állami rendeléseket is kapott.¹⁾

Számos kérés nem járt sikerrel. Az Életképek és a Divatlap kérése egy szám alatt utasíttatik el. Elutasíttatik Peregriny Elek kérése novemberben, sőt elutasíttatik Nagy Pál nyug. kir. tanár is, a tervezett Magyar Őrrel, pedig a két polgármester, Walheim és Koller egyformán ajánlotta őt, mint nyugodt, csendes embert, akinek lapja megvolt 1849-ben is januártól ápriliséig, Windischgrätz engedélyével.²⁾

Lapengedély-kéréssel van összefüggésben Koller pesti polgármesternek az a jelentése, melyben Landerert és Heckenastot jellemzi. Landerer Lajos résztvett a forradalom közéletében, a júliusi függetlenségi ünnep egyik rendezője volt, most (1849 november) ismeretlen helyen tartózkodik. Heckenast Gusztáv is városi képviselő volt, de nem vett részt az ügyekben.

Heckenast szeptember 4-én kért engedélyt Esti Futár c. lapra. Mészáros Károlyt ajánlotta szerkesztőül, akiről Pest tanácsa október 3-án jelentette, hogy nem azonos a forradalmi lapokban a cs. kir. családot rágalmazó és a katonaságot hűtlenségre lázító cikkek szerzőjével. Október hó 20-án Heckenast őt mégis mellőzve, szerkesztőül Szenveyt javasolja. Engedélykéréssel függhet össze a Vahot elleni hamis vád, mely szerint az ő lapjában jelent volna meg a Pan Jellasic című gúnyvers. Mindezek elutasításban részesültek és csak 1850 tavaszán indulhatott meg Heckenast kiadásában a Pesti Napló.³⁾

Több német lap jelent meg Pesten. Ezeknek is voltak nehézségeik. Javasolt szerkesztőik között szerepelt a magyarokkal rokonszenvező birodalmi német, Levitschnigg lovag neve, akit a Magyar Hírlap november 29-i számában Pest egyik legjobbtollú írójának nevez, Levitschniggnek azonban egyelőre megbocsáthatatlan bűne volt *Kossuth und seine Bannerschaft* című munkája.

1849 július elején Pest város leckét kapott abból, hogy kit és hogyan szabad is kit nem szabad ünnepelni. Kossuth Lajos bevonulási költségeiről az elszámolást Szentiványi azzal küldte vissza, hogy fizesse, aki megszavazta. A megszavazók egyrésze elmenekült, Graefl volt főbíró örülhetett, hogy

¹⁾ Vida : Sz. 49 : 2698. Ger. 224., *Angyal Dávid* : Falk Miksa levelezése 18. 1., — Nagy Ignác : Sz. 49 : 736., 877., 2747., — Religio : Sz. 49 : 804., 1352. — Korizmic : Sz. 49 : 4677. — Néplap Sz. 1162., 1212. (szept. 18. és 20.)

²⁾ Sz. 49 : Életképek : 520. Peregriny : 3119. Nagy Pál : 3167., 4089.

³⁾ Heckenast : P. 49 : okt. 3. 9811., Sz. 49 : 4105., — Vahot : P. 49. nov. 22. 12741.

csak közigazgatási úton hajtják be rajta a pénzt és pörbe nem fogják. Örülhetett, hiszen a katonai rendőrség nemcsak a rendezőket nyomozta, hanem még azt is, hogy ki volt jelen a május 27-i misén,¹⁾ Buda visszafoglalásának örömnepén.

Az új rendszerben még az egyházi ünnepeket is korlátok közé kell szorítani a csődület elkerülése végett. Szent István-napról a körmenet elmarad, ezt falragaszon kell a közönséggel tudatni.

Ünnepelni kell a dinasztíát, a dinasztia diadalát és hőseit.

Feketesárgára kellett festeni az őrházakat és a kincstári épületek kapuit. Feketesárga zászlót kellett kitűzni minden toronyra, középületre és minden olyan magánházra, melyen azelőtt magyar zászló lengett. A színekre vonatkozó rendeletet Szentiványi érthetőnek találja, mert a háromszín a forradalomé volt, de az üzleti föliratokban a magyar nyelv üldözése szerinte izgatja a közvéleményt, — Geringer a nov. 9-i enyhítő módosítással nyugtatja meg őt.

Ferenc József születésnapja közel esik Szent István-naphoz. A Szent István-napi körmenet elmarad, augusztus 18-ra azonban falragasz hívja a közönséget a főtemplomba — nyilván nem tartottak nagy csődülettől. Természetesen ünnepelték Ferenc József névnapját és trónralépésének évfordulóját. Pest tanácsának túlárado örvendezése nem telt be az alkalmak ünneplésével, maga teremtetett új alkalmat Ferenc József arcképének megfestetésével. Engedélyt kértek, hogy személyesen járulhasanak a trón zsámolyához, hódolatuk kifejezésére. Ünnepélyesen hirdették ki 1849 végén a március 4-i alkotmányt. A kispolgár aztán gondolta azt, amit gondolt, arról a tiszteletet követelő és biztosan tiszteletreméltó kormányzatról, amely ilyen ünnepélyességgel hirdetett ki ilyen rövidéletű alkotmányt.

Ünnepelni kellett Haynaut. Őt a temesvári csata és Világos után Pestre várták. Augusztus 28-ra — házankint, feltűnés nélkül kellett bemon-dani — kivilágítás volt rendelve, a sétatéren »reunio«, melyen Morelly zene-kara játszott, este színházi előadás teljes kivilágítás mellett. Az ünnepelt hadvezér elé a két város küldöttségét Szentiványi vezette, aki a költségek utalványozását késedelem és szó nélkül engedélyezte. Pesten, Budán sorra díszpolgár lett Radecky, Jellasic, Schwarzenberg, Grünne, Paskievics — az oklevelek átadása — némelyik évek mulva — megint ünnepélyesen, küldöttségek útján történt.²⁾

Magyarok tetszése szerint 1849 végén Pesten Szilágyi Sándor rendezett ünnepséget, az egyetemnek alig egy éve kinevezett s most elmozdított magyar tanára, Garay János javára, »akadémiát«, amely természetesen

¹⁾ Kossuth ünneplése Sz. 49 : 169. máj. 27-re : B. 49 : 3415.

²⁾ Sz. István-nap : B. 49 : 3592/3. stb., — Ferenc József születésnapja B. 49 : 3579. — Haynau ünneplése Sz. 49 : 519/b 1027. — színek : P. 49 : júl. 15. 6429., 6428. — Szentiványi fölszólalása és Geringer válasza Sz. 49 : 3225. (nov. 3.)

nem jövedelmezett annyit, mint amennyibe egyetlen díszpolgári oklevél kiállítása került.

Jótevény cél érdekében a különböző egyesületek meg akarják adóztatni a társadalmat. Régi szokás szerint tagdíjat szednek, gyűjteni próbálnak, megváltatják az újévi jókívánságokat és nemsokára — igaz, hogy vontatottan — megkísérlik a legkiadósabb pénzgyűjtési módot, a táncmulatság rendezését.

A gyász enyhült-e, vagy a két város lakosságának »bűnös« érzülete javult?

b) Közhangulat.

Minden önkényuralom bilincsbetöri a társadalmat.

Az erőszak ezt a rendszer állandósításához szükségesnek érzi, — mámorában lehetségesnek tartja és rossz lelkiismerettől űzve meg is kíséri, mert tudja, hogy a szabad mozgás mindig fúr-farag az állam épületének zugaiban.

Cenzúra és gyülekezési tilalom van hivatva e mozgás két jogosult elindítójának, a tisztánlátásnak és bírálatnak megakadályozására. A közhangulatról, mely írásban és szóban nem nyilvánulhat, bizalmas jelentések kíváncsatnak az alárendelt hivataloktól. Béklyóba verve, még gondolataiban is megfigyelve és minden moccnásért súlyos büntetéssel fenyegetve mit tehet a társadalom? Mimikrit játszik. Mindent helyesel, — sőt magasztal, ha úgy kíváncsatik. Letagadja vagy ártatlannak tünteti föl gondolatait és rejtettértelmű szavakban társalog. Ezt cselekszik Budán és Pesten 1850-ben.

1850 januárjában Walheim budai polgármester köteleességszerűen jelentést tesz a közhangulatról. Eszerint a nép erkölcsi és vallásos tekintetben olyan, mint 1848 márciusa előtt volt: nyugodt életre vágyik. Nincs benne semmi engedetlenség katonasággal vagy hivatalokkal szemben. Csökkent a kereset. Fahiány miatt nincs a téli nyomorúságot enyhítő szőlőkarókészítés, a Lánchíd miatt veszítnék a csónakosok, a koldulás mégsem nagyobb a megszokottnál. Érezhető a pénz, különösen az érc- és aprópénzhiány, ezeket dugdossák a falusiak. A városiak, nem bízván a pénz értékállóságában, terményeket halmoznak és ingatlant vásárolnak, emiatt drága az élelmiszer és a fa. A fuvart külön drágítja az, hogy a robot megszűnte óta a falusiak pénzért sem akarnak fuvarozni.

Ez bizony elég ártatlan hangulat, gondolhatta az, aki hitt benne.

A P. N. más jellemzéssel szolgál. Hangulat szempontjából három csoportra osztja Budapest lakosságát. A *nagyreményű* magas kalapban jár, a *csüggeteg* magyar főveget visel, a *gondolkozó* olyan fejtakarót hord, amelyről az ő véleménye szerint senki sem ismer rája. Ez a legkiállyhatatlanabb fajta, szerencsére kevés van belőle. Majd melankólikusan folytatja: »Hajdan voltak körök: irodalmi, művészetbaráti, nemzeti kör, ellenzéki kör, gyűlde stb.

Ma ezeknek csak nevét ismerjük. Jól esnék a budapesti embernek ma is, ha összejöhetne művelt és válogatott társaságban rokongondolkozásúakkal, de ez nem lehet.¹⁾

A körülmények a P. N. »csüggetegjeinek« táborát növelték nagyra. Voltak magyarok is, akik elhidegültek a forradalom balfogásai miatt. Kuthy Lajos, Kemény Zsigmond és mások elég ridegen írtak ezekről, de a megtorlás módja elhallgattatta az ilyen hangokat. Elfogulatlan idegenek is természetesnek tartották Magyarországnak azt a jogát, hogy egységes és magyar legyen. A Pester Morgenblatt »sohasem hitte volna, hogy Magyarországot földarabolják« és egészen laposnak tűnő módon, de akkor a lázításhoz közelálló őszinteséggel írja, (a fölülről irányítható jegybank volt a hibás benne), hogy Magyarország addig nem virágozhat föl, amíg nem juthat pénzhez. Paskievicsnek visz díszpolgári oklevelet Pest város küldöttsége, szemenszedett loyálisok, de az oklevél magyar szövegű, a küldöttség tagjai magyar ruhát öltenek, mint Ferenc József névnapján Terczy főpolgármester.

Az idegeneket is meghatja a magyar nemzet sorsa. Magyarbarát megnyilatkozásaik közt kifejezetten budapesti vonatkozásúakat találunk. Nemcsak a Pesten megfordult Levitschnigg, hanem a termékeny bécsi Breier is Pestet-Budát választja egyik melegen magyarbarát regénye színhelyéül.

Itthon, közelebből Budapesten, szintén megnyilvánul a magyarság iránti meleg érzelem. A pesti tanács megszavaz — és hogyne szavazna meg, hiszen igaz, hogy a legemlékezetesebb akasztófákat Aradon állították, de »por és golyó« elégszer szólalt meg az Újépület börtönökben gazdag falainak tövében, az ilyesmi pedig erős ösztön a loyális külső bizonygatására — megszavaz 200 pengőforintot a délvidéki szerbeknek, »kik a dinasztiaért mindent áldoztak« de a fölöttes hatóság magyarfaló intenciói dacára kétszerannyit, 400 pengőforintot juttat a losonci tűzkárosultaknak. Ebben és hasonló esetekben Buda és Pest természetesen opportunusabb a színmagyar vidékeknél, amelyekben egy krajcárnyi sem telt sem a csendőrség sem a szerbek javára rendezett hivatalos gyűjtésekre.

A pesti közönség tombolt az utcán csárdások hallatára, újrátzatta hangversenyen Lovassy Betti vagy Füredy Mihály magyar dalát, — a Gott-erhaltét, ha püsszegnie nem volt szabad, »ünnepélyes csöndben« hallgatta végig, mint a magyar színházban 1850 okt. 4-én s a *németben* 1849 késő őszén. Egy köszörűfordulatnyival élesebbre fent kés a P. N., amely pedig Angyal Dávid szerint államsegélyt élvezett. Az még csak tréfa benne, hogy egy úri ember rendőrkézre jutott, mert a Rákóczi-nótára járt keringőt, fülével akart inni s *Lajos* napja lévén »ezt is, amazt is éltette, akit ma nem szokás«. De kissé furcsa benne az a Kemény Zsigmond korát előlegező hallgatás, mellyel például a délkeleti vaspálya (Pest—Érsekújvár—Bécs) megnyitási ünnepéről számol be. »*Akik jelen voltak*, úgy mondják«, hogy császári és társulati mellett magyar zászló is volt kitűzve. Új, erős köszörűfordulat-

¹⁾ Walheim jelentése Sz. 50: 1678. — P. N. 1851. jan. 4.

nyival élesebbek a vásári jelentései. »Ökröt keveset hajtottak, de azért e cikkenben szükségét nem látunk. Lovak meglehetősen számmal, nyergünk és zabolánk van akármennyi. Életem a vidékről nagymennyiségben szállítanak, az most nagyon olcsó. Látszik előre, hogy az eladó sokkal több lesz, mint a vevő«. — »Ásványok közt első helyen említendő a vas. Mióta a nagy lánc-híd elkészült, kétszeresen érezzük hatását e közhasznú ércnek«. Aki magyarul tud, ezeket nem érthette félre, de azt sem, mikor Ferenc József születésnapján »üdvözlődésről« írt a P. N. és arról, hogy a városi és katonai hatóság »ünnepélyessé és tisztelgés által szerzett érdeket ezen napnak«.

Vagy csakugyan semmi érdekesség sincs abban, hogy Ferenc József megszületett? Valóban pusztán annyi érdekes ezen a napon, hogy a katonaság ünnepélyeskedik és tisztelgő?

Az 1850-i pesti hangulat jellemzésére forrásul elfogadhatjuk a pesti kereskedelmi és iparkamara néhány évvel később kelt jelentéseit. Ezek közül az 1854—56-beli ismételt dicsérgeti a kívánságok közt az abszolutizmus által hatályon kívül helyezett magyar törvényeket. Az 1860—1862. évről szólóban egyik főkívánságként szerepel »A magyar országgyűlés mielőbbi összehívása«, — vagyis az abszolutizmus és idegenuralom halálos ítélete.¹⁾

Nem csodálkozhatunk e hangulaton, sem azon, hogy ez teljes egészében megfogta a hazai nemzetiségek közül elsősorban a művelt németiséget. Számos élőlánc fonja körül ez ország lakosainak vesszőkötegét. Egyik ilyen ezerágú folyondár a patriotizmus, melynek gyökerei a magyar szellem múltjának leghomályosabb mélységéig nyomozhatók s amely minden ellenkező törekvést csúffá tevő eleven erővel fonta egybe az ikerfővárosok lakosságát és magához ölelte az egész ország népét.

A magyar társadalom évezredes hagyományokhoz híven örömmel üdvözli 1850 körül minden »hazánkfíának« sikereit.

Hogyne csatlakozott volna ez érzésben a magyarsághoz az iparos, akinek például azt kellett látnia, hogy a *magyarországi*, sőt *magyar nyelvű* tankönyveket nem a virágzó nyomdaiparral dicsekvő Pesten, hanem Bécsben állíttatják elő sok tízezer példányban. A dinasztia jótékony adományait hogyne közölné a loyális ujságírás? De ki gondol azzal, hogy ezek hányszor szúrják szíven a vergődő pesti jótétleket: megint bécsi, mindig bécsi intézmény kapja a zsíros falatot. A hiú polgárt — bécsi német ujságíró megfigyelése szerint — a magyar urak társaságába törekvés csábítja a magyar színházba. Hozzátehetjük: és a magyar kaszinóba, — de hozzá kell ten-

¹⁾ Magyarország tökehiánya P. N. 1850. ápr. 20. Pester Morgenblattból idézet u.-o. máj. 27. Paskievics oklevele u.-o. 1851. febr. 21. Terczy magyar díszben u.-o. 1850. okt. 4. Pest adományai P. N. 1850. okt. 15. és Sz. 50 : 5395., — Gödöllő K. 10506. a jászkún kerületé K. 11784. Lovassy Betti P. N. 1850. dec. 20. Gotterhalte P. N. 1850. okt. 4. és Sz. 49 : 392. vásári jelentés P. N. 1850. aug. 19. (u.-i. az »üdvözlődés«) és nov. 4. — Keresk. és iparkamara : Jahresbericht 1854/6. 182., 184., 186. Évi jelentése 1860 : 342. l.

nünk, csábíthatja magyar társaságba az irodalom, tudomány és művészet szeretete is. Petőfi eltűnt, Vörösmarty elhallgatott, de most bontakozott ki Arany és Jókai tehetsége. Jókait különösen kedvelté tehetette az ő Pestbálványozása. Hírlapjaink színvonalát Kemény Zsigmond mérete emelte. Szólni fogok hátrább a Nemzeti Színház művészi teljesítményeiről, — meg kell említenem a magyar tudományosság emelkedését az abszolutizmus korában. A világ legnagyobb politikai gondolkozói közé állott Eötvös. Történettudományunkban már jelentkezett Szalay. Szép, ismeretlen világot tárt föl a magyar irodalomtörténetből Toldy. Mellettük működött már a két Hunfalvy, az orvosok közt Balassa, Bókay, Tormay, jelentkezett Semmelweis. A zenében Erkel mellett sem szabad felednünk a népdalgyűjtőket, köztük Füredi Mihályt s a magyar zenei ereklék gyűjtőjét, Mátray Gábort. Ez a zenészkör művelte azt, amit 90 év múlva követelményként állít előnkbe Kodály: a hangok birodalmának három testamentumaként tanulmányozta a magyar népnek, a magyar multnak és a világ legnagyobb szerzőinek zenéjét. Őszintének kell tartanunk azt a meleg köszönetet, amelyet Liszt Ferenc mondott Mátraynak füzetek megküldéséért. A képzőművészetben Barabás mellett ott van a méltánytalanul kevésbé ismert ötvös, Szentpétery s a szabadságharc korának gúnyképrajzolója, gr. Andrássy Manó, akik körül méltó tiszták és közkatonák gyülekeztek.¹⁾

Ezek laktak a pesti polgárral egy házban. Ezek léptek üzletébe, műhelyébe. Mellette ültek a hangversenyteremben. Feleségük ott volt a nőegyletben mint a pesti polgárasszony. Akarhatott-e valaki menekülni az ő hatásuk alól? Lehetett-e hidegen nézni azokat, akik, ha el is kerülték a golyót és akasztófát, sőt talán a börtönt vagy száműzést is, mégis mártírjai olyan eszméknek, melyekért lelkesedett akkor az egész művelt világ — és benne a pesti polgár. Mártírjai, mert őket jog, törvény és igazság szerint megilleti — ha nem miniszteri bársonyszék, legalább képviselő-, vagy főrendiházi ülés, egyetemi tanszék, vagy más hivatalos elismerés. Rang nélkül viseltek koronát, a lángész koronáját s ennek kifogyhatatlan ékköveiből bőven adakoztak. Lelkesen fáradoztak a magyar nemzet, Magyarország és mindnyájunk büszkeségének, Pestnek-Budának emelésén. Munkájuk láttára súlyos ítéletet kellett mondani az abszolutizmusról, mely az ő méltánylásuk helyett ennyi ész, erő és szent akarat sorvasztásán mesterkedett.

A pestbudaiak magyar patriotizmusa sokszor csak hála a magyar arisztokrácia iránt, amely elsőrangú színházzal, lóversennyel, tudományos, művészeti, társadalmi és gazdasági intézményekkel, építkezéssel, kritikával és munkával emeli a két város életszínvonalát, gazdagságát, szépségét és vonzerejét. Sokszor talán csak annak a rajongásnak viszonzása, amely a magyar irodalomból, köz- és magánéletből sugárzik Pest felé. Melyik pesti ember olvashatta megrendülés nélkül Vörösmarty Árvízi hajósát vagy néhány év múlva Jókai idegfeeszítő leírását e csapásról a Kárpáthy Zoltán c. regényben?

¹⁾ Borsos József, Markó Károly nem Pesten élt.

Pesten-Budán a lokalpatriotizmus a magyar követelésekkel egy mederbe ömleszti a gondolatokat, mert világos, hogy ezeket a városokat igazán nagygyá csak a magyar haza szabad és alkotmányos élete teheti.

A patriotizmust erősítette és színezte a XIX. századon végig a szabadság, egyenlőség és nemzetiség eszméjének uralma.

Több szabadságot biztosított a magyar alkotmány még 1848 előtti ósdiságában is, mint bármely abszolutizmus.

Egyenlőséget iktatott törvénybe a magyar törvényhozás 1848-ban és látni fogjuk, az egyenlőség felé tett lépést a magyar társadalom még ott is, ahol legkevésbé várnók, a nagyúri elzárkózás fellegvárának képzelhető kaszinóban.

Nemzeti érzés színét ölti sok esetben a patriotizmus és nemzeti színűre fest mindent.

Ez a folyamat nem 1850-ben indult meg. A magyarság iránti rokon-szenvet fölbecsülhetetlen mértékben növelte volt a magyar szellemiség nagyszerű föllendülése a reformkorban és Széchenynek világgraszoló működése. A század eszméiért vívott szabadságharc csak hevítette az érzelmet, melyet még bensőbbé tett a harc utáni gyász. Ki tudja ma megmondani, mennyi és milyen beszéd folyt egy-egy ismerős elitélésének, kivégzésének hírére? »A hóhér elsőízben akkor árult el mély megrendülést, mikor Perényin, e szép öreg emberen végezte szolgálatát, beismerte később, hogy ebben az esetben rendkívül keserűen esett neki a mestersége«.

A hóhér! De mit érzett a lágyabbszívű kispolgár?

Valóban csak tájékozatlan, csak idegen csodálkozhatott azon, hogy Pozsonytól Pestig a németül beszélők magyarul éreztek. Nálunk 1850-ben és még sokáig ilyen érzelmre épült a közhangulat.

Ennek az érületnek számos megnyilatkozásával találkozunk 1850 körül. Nagyszerű tanujelét különösen a művelt németiség adta a szabadságharc alatti viselkedésével. Mutatkozik ez olyan adiaphorában is, mint a névmagyarosítás. Az abszolutizmus megakadályozott néhány újabb névmagyarosítást, köztük olyan sokatmondót, mint Loisch-Lenkei. Az 1848/49-ben történt névmagyarosítások érvénytelenítették, — megerősítésüket kérni kellett. »Ilyetén névváltoztatásokból sok bonyodalom és bosszantó félreértés ered családi viszonyokban és közéletben, sőt sokszor politikai, mindenkor kárhoztatandó demonstrációkra céloz«, mondja az elutasító határozat formulája. Az elutasítás itt-ott elérte célját. Ismerek esetet, amelyben 48-as honvéd unokája napjainkban tudta meg, hogy nagyatyja névmagyarosítását az abszolutizmus visszacsináltatta s így reá, az unokára várt a nagytya akaratának végrehajtása. Rövidebb halasztást ért el a reakció Bock-Bókay doktornál, aki engedélyt nem kapott s anélkül használta a Bókay nevet 1861-ig, amikor újból kérhette és újból megkaphatta hivatalosan.

A vezetéknevek magyarosításán kívül észre kell vennünk a keresztnevek magyarosodását. Rumbach Geyza sokgyermekes édesanyja a fiú elbocsátását kéri a katonaságtól. A serfőzésnél szüksége van reá s a fiút

honvédszolgálaton kívül egyéb nem terheli. Geyza az egyik Valero-fiú neve is. A mészárosok esetében említettem a német családnevek mellett szereplő keresztnévek magyarosodó formáját.

Névváltoztatások nélkül is a magyarokkal egy táborban tömörülnek Pesten és Budán különösen a németek. Ide verte a sors — tipikus eset — Holzschuh Ferenc kötélgyártót, aki Lembergől 1836-ban költözött *Ujverbászra*. Ott mester lett, de 1848-ban négy gyermekével menekülni kényszerült — Pestre jött — a dinasztiahoz hű szerbek elől. A pesti születésű Schwendtner Mihály, a nagyszombati és bécsi theológia volt hallgatója, budai-krisztinavárosi káplánból Aulich tábori lelkészének csapott föl és ott lázító beszédekben buzdított fegyverkezésre. Emiatt hat évet ül Josephstadtban. Másik öt év teltével pestbelvárosi plébános lesz, — aztán, mintha valamelyik Jókai regényből lépne ki, mesélhet élményeiről szállóvendégeinek, Liszt Ferencnek és másoknak.¹⁾

A Walheim által említett vallásosságban nem kételkedhetünk, de még az elé is egy rend fátyolt von a nemzeti érzés. Tudja ezt az új rendszer, ezért törli el a magyarországi irgalmas rend önállását, amit a forradalmi kormány valósított meg. Prímási kihallgatásról, egyházi szónoklatokról a lapok számontartják, hogy milyen nyelvűek. Nagy tervekkel érlelnek az összelőtt Lipót-templom újraépítésére — a nemzeti érzés e templom védőszentjét Szent Istvánra cseréli. Az egyháziakat is a magyar nyelv, a magyar művelődés kérdése izgatja iskolában és irodalomban. Adakozókedvüket profán, nemzeti célok gyújtják lángra: múzeum, akadémia, művészek és írók támogatása és ezerirányú jótékonykodás. Mindezekben azonban nem az egyház, hanem az »úri ember« a társadalom hangadó eleme.

c) Az úriember.

Foglalkoznunk kell e különleges magyar fogalommal, mert az 1850 körüli Budapest életében döntő tényező az úriember.

Ma fanyarságot érzünk az »úriember« szóban. Ne képzeljük, hogy ez a mellékiz a XX. század főztje. Már a szabadságharc előtt ecetbe mártja Nagy Ignác a nyárspolgárt, aki éhenkórász hivatalnokot nevel magzatából, a szabadságharc után Jókai tálalja föl alaposan paprikázva a gazdag birkást, aki grófi címet vásárol fiának, mert dörén azt hiszi, hogy így úriembert csinál belőle. Mintha vagyon, hivatal, rang, születés vagy más földi

¹⁾ Névmagyarosítás Sz. 50: 1710., 2377., 2380., 2382. Rumbach K. 10270., — Valero Sz. 49: 2488., — Holzschuh K. 10456., — Schwendtner K. 9151. és *Szinnyei* (Magyar írók ...) V. ö. *Kósa János*: Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig (*Apolló könyvtár* 7.) Bp. 1937. és ugyanő (*A pestbudai árvíz 1838-ban*, szerk. Némethy Károly Bp. 1938.) 325. l. stb. *Jókai*: Budapesti élet (*Oszt.-Magy. Mon.*) III. 121. Perényi hóhérjáról *Levitschnigg, Heinr.*: Kossuth und seine Bannerschaft. 73.

hiábavalóság elég volna ahhoz, hogy valaki úriember legyen! Ma gyűlölködéssel mondogatjuk, hogy mit utálunk az úriemberben: a gögöt, durvaságot, dobzódást, léhaságot, ostobaságot, a ruha vasaltságát, — hangunk undorodó színezete árulja el, hogy egészen más, ennek ellenkezője az, amit jellemzőnek az *igazi* úriemberről tartunk.

Természetes a nyárspolgár sóvárgása ebbe a társadalmi rétegbe. 1850-ben a művelt közvélemény kiváltságos lénynek tartotta az »úriembert« és sajátságos előjogokat tulajdonított neki a friss egyenlőségben. A dinnyehéjak eldobálását az utcán meg kell szüntetni, követeli egy napihír és mintegy indokolásul közli, hogy minap egy úriember ficamította ki a lábát rajta, — a sérelem így súlyosabbnak látszik. A váci utcán — olvassuk más tudósításban — a gyalogjárón *taligás* ember ment, egy úriember az arcába vágott — s az önbíráskodás helyesnek és jogosnak tűnik.

Nevezetes kiváltságok az úriember részére, de nevezetesekek azok a kötelességek is, melyeket a közhangulat rájuk ró.

Nem kutatom az úriember szónak eredetét, sem előfordulásait, de állítom, hogy a fogalom magyar különlegesség. Mikor »igazi úriemberről« beszélünk, ma is érezzük, hogy ezt a címet soha meg nem rendezett titkos szavazás adja: a társadalom hallgatag elismerése, — tekintet nélkül a születésre, vagyonra, rangra és foglalkozásra. Egyúttal érezzük, hogy ez a cím különbözik minden hazai és külföldi megfelelőjétől. Nem bizonyítható kutyabőrrel, tehát nem »nemesség«. Az úriember nem hideg, nem merev, mint a gentleman, nem gögös, mint a Herrschaft, nincs olyan magasságban, mint a seigneur, nincs benne olyanfokú erotikum, mint a galantuomóban.

Lényege a humanitás, a tapintat, mely ismerve a vallási, nemzeti és társadalmi érzékenységeket, finoman kíméli ezeket, nem titkolva, még kevésbbé fitogtatva saját fejlett és öntudatos érzületét és véleményét. Befogadóképességében ezért univerzális, hatásában ezért magyarosító.

Magának a fogalomnak kialakulása igen nagy részében Széchenyire vezethető vissza. Az ő kaszinója az alapszabályok szavai szerint »a jó ízlést, művelt és deli magaviseletet, józan és közhasznú elmélkedést, az ész tehetéseit és a közértelmességet kifejtő és nevelő intézet«. Ez az, amit »igazán úrinak« nevezünk. Hol van itt szó hivatalról, rangról? A kaszinóból a magas tagdíj kizárja a vagyontalanokat, — de az úriember fogalmához csak az anyagi függetlenség tartozik elválaszthatatlanul, — benne a gazdagság nélkülözhető elem. Az úriember fogalmának megfelelően valami demokratikus vonás van Széchenyi Casinojában. A polgártagok ugyanolyan jogúak, mint a mánások s ha Károlyi István könyvnyomdatulajdonos úr fölszólal a kaszinóban, mondanivalóját éppúgy »Uraim« szóval kezdi, mint Batthyány Filep herceg.

Bizonyos, hogy a kaszinóban is »külön hely illeti meg a főrangúakat«, amint Sasku Károly illemtana írja és az is bizonyos, hogy általánosságban a főrangúság fogalmát nem szorították a szellemi arisztokráciára, mint

Sasku. E főrangúak előtt a kalapot a perem elülső részén fogva a test mellett, sem nagyon közel, sem nagyon messze, combig kell levinni. Ha ilyen személy az utcán tisztel meg azzal, hogy szóbaáll velünk, akkor lenn is kell tartani a kalapot, míg föl nem téteti, »mit neki elmulasztani illetlenség lenne«. Fínomak a nagy illemtanár Jókai úriemberei. Az ő Sólyomházi grófja megkívánja, hogy őt mindenki úgy respektálja, mint gróft, hanem aztán ő is úgy bánik minden emberrel, mintha azok mind grófok volnának. Kárpáthy Zoltánja fínom modorú az inasokhoz is, pedig Sasku illemtana csak »ember-séges« bánásmódot kíván az alárendeltekkel szemben.

Ilyenforma lehetett a jobbak illeme a pesti Nemzeti Casinóban, melynek tagnévsorában a szépszámu mágnás közt megtaláljuk a jóbirtokú nemeseket és a meggazdagodott pesti polgárokat, zsidókkal vegyesen — jóval az egyenlőség törvénybeiktatása előtt.

Kereken 600 tagja közül 300-nál többen kimaradtak 1849 után. Természetesen kimaradtak a menekültek és a börtönben ülők. Kimaradt valamennyi pesti könyvkiadó, több nagykereskedő és más polgár. A zsidó tagok száma csekély volt, 1849-ben ez nem apadt, sőt szaporodott. A Széchenyi »uszályának« tekintett polgárság sem maradt képviselő nélkül a kaszinóban. Orvosok, művészek, építészek ügyvédek, tudósok, gyógyszerész, gyártulajdonosok, kereskedők voltak továbbra is a tagok között, így — bár a sok mágnás kimaradása dacára is zártabbá vált — a kaszinó megtartotta azt az átfogó jelleget, amelyet Széchenyi szánhatott neki. A kaszinóban csaknem kivétel nélkül megtalálhatjuk a nevezetesebb magyarországi társadalmi alakulatok vezetőit. Ott van Dessewffy Emil, Prónay Gábor, Havas József, Kubinyi Ágoston, a két Ürményi, gr. Károlyi István — másokat már említettem. A különböző egyesületek elnökein kívül rendszerint a kaszinónak is tagjai a jelesebb tagok. Az akadémiának például tucatnyi mágnás és másik tucatnyi nemmágnás tagja egyúttal »kaszinista«. Nem látszik a névsorból, hogy kigolyózták volna a forradalom részeseit. A Casino-könyv közli azok nevét, akik emléket ígértek a kaszinónak s az ígértevéők közt 1850-ben is olvassuk a száműzött Jósika Miklós, a börtönben ülő Beniczky Lajos, továbbá Baldácsy Antal, Hajnik Pál, a »részes« tagok közt olyan börtönvirágok nevét, mint Károlyi György és István, Balassa János és Tóth Lőrinc, — bár a politika és a végrehajtóhatalommal való együttműködés gondolata ki van zárva belőle azóta, hogy Kossuth Lajos fölvétele szóba került.

Az »úriember« tehát nem okvetlenül lojális, nem okvetlenül arisztokrata, sőt lehet zsidó is. Polgári vonás benne a fizikai munka, a méltányos ár és a takarékoság tisztelete.

Az úriemberre magára sem szégyen a fizikai munka. Széchenyi annyira kedvelte a fizikai erőfeszítést, hogy sohsem viselt keztyűt. Ugyan mit szólna ehhez egy mai dandy, aki úriembernek képzei magát, pedig legfőbb »elegáns«. Széchenyi szeretett csomagokat cipelni az utcán, Jókai

úriemberei tűzoltásban, árokbafordult szekér kiemelésében és sok más testi munkában vesznek örömmel részt.

»Borralalót ne adjunk a Casino cselédjeinek, mert ők tisztességes fizetést kapnak«, szól — és milyen modernül szól — az alapszabály. A kaszinó alkalmazottjainak fizetésére nincs közvetlen adatom. A régi számadáskönyvek nincsenek meg s a Casino-könyv csak évenként összegezve adja a személyzet javadalmát. Abból következtethetünk reá, hogy Széchenyi tervezgetés közben 300—300 pengőforintot szánt egy szolgának, — ez pedig az egyetemi pedellus javadalmát is meghaladta. Még többet, 500 pengőforintot szánt Széchenyi a Casino házmesterének.

»A Casino minden tehetségét magának tökéletes megalakítására kívánván egyesíteni, semminemű idegen intézetekre vagy célokra pénztárából akármi szín alatt segítséget nem ajánl«. Mintha látnók a pénzt gondosan számoló Széchenyit, aki 1835-ben így írt Tasnernek: Idemellékelem Brunszvik Teréz ívét válaszzal. Olvassa és búsuljon velem a 150 forintért. Csak mégis kicsikart belőlem valamit (a kiseddévókra) a vén sárkány, magam is csodálom, már nem élek sokáig«. Bizony a bozontos szemöldökű legnagyobb magyar és az ő hasonlatosságára teremtettt úriember tud takarékos lenni a fősvénységig, mert anyagi erejét a magaválasztotta nemes cél szolgálatára tartogatja.

Nem számít áldozatnak a Nemzeti Színház támogatása. Ott a kaszinó »az egyesület kényelmeinek szaporításaért« bérel páholyt, s ez éppoly természetes, mint az, hogy »minden jelesebb magyar munkát az igazgatóság által tüstént megszerez«. A »kiművelt emberfő«, a magyar művészet és irodalom pártolása tehát a kaszinóban főkövetelmény. Főkövetelménye az Jókainak és az egész magyar társadalomnak is az úriemberekkel szemben. De követelmény az áldozatkészség is. Kell-e mondanom, hogy önmagára és főúr-társaira nézve ezt kötelezőnek tudta Széchenyi? Természetesen nem az esztelen és nem a kényszerített áldozatot.

Széchenyi hatásának gondolhatjuk némelyik gyűjtés gyakorlati módszerét. Ő tanította az angol eljárást: nem fizetni azonnal, hanem aláírással bizonyítani a készséget. Ha az aláírásokból látszik, hogy a cél elérésére elég lesz a pénz, akkor kezdődhetik a fizetés. Porából így elevenedett meg 1850-ben főnixként az ő hengermalma, így fog valósulni az alagút, de a ragadós példa így szervezteti meg Szekrényesy Józseffel az Urak bálját a jövő években — a Nemzeti Színház nyugdíjintézetének javára. Báiban kellemetlen a zsúfoltság, káros a közönség hiánya, tehát ez a pesti ügyvédbe oltott »Figaro mindenütt« aláírásokkal biztosítja a megfelelő számot, nem többet és nem kevesebbet. A derék Fogg Phileas különcködésére emlékeztet Liedemann Sámuel János, az osztrák biztosító főügynöke. Ő mint evangélikus vezetőember, értesül arról, hogy az elszakadni kívánó tót ev. község kielégítésére egyezmény szerint 12.000 pengőforint kell. Fölajánl 1000 forintot, ha még tizenegy ilyen, de csak ilyen önkéntes adakozó jelentkezik. 999 vagy

1001 forintos ajánlás már nem számít, csak pontosan 1000 forintos. Nyomban aláír még néhány adakozó, nemsokára együtt van a tizenkettő és e külön javaslat segélyével a magyar-német község megszabadul az egyezségben vállalt tehertől.

Az eddigiekből is látszik, hogy az áldozatkészségnek nem szabad kényszerítettnek lennie. Ebben különbözik Széchenyi és az úriember erkölcsé a mai kollektivista fölfogástól. A kaszinóban a gyűjtőívek ki vannak téve, de az alapszabály kiköti, hogy senkit sem szabad fölszólítani az adakozásra. Az önkéntes, titkon történő adakozást hirdetik a különböző vallások papjai, ezt dicséri Jókai is, mint igazi úri gesztust. Az ő Fehér Gyulája azonban, e »praktikus ember«, aki különben önmagára kötelezőnek érzi a szabályt, szellemes fordulattal enyhít a követelményen: miért ne adóztatnók meg az emberi hiúságot? Hadd vegyen dicséretet az adakozó, amennyit kíván, csak fizessen érte a jó célra.¹⁾

1854-ben ezt az elvet fogják követni lapjaink, a Garay-család javára folytatott gyűjtés alkalmával. A heteken, hónapokon át húzódó adakozás magától kínált néhány új köntöst a híreknek: *szegény* diákok, *angyali* kislányok, *egyszerű* mesterlegények küldték krajcárjaikat, mégis meglepő, hogy az állandó rovattá vált köszönet milyen bőséggel talál új szavakat és váratlan fordulatokat a hála kifejezésére, mintegy tanuságot téve arról, hogy a hiúságnak kedves megjelenési formája a jótékonykodás.

A jótékonyossággal való fényelgés néha politikai érzelmeket árul el, politikai érzelmeket takar vagy színlel. Ezreket ad a Haynau-alap javára gr. Károlyi, akit forradalmi szereplése miatt a minap ítélték 150.000 pengőforintos bírságra és ezreket ad Boscowitz is, aki 32.000 pengőforintra járult a zsidókra kivetett sarchoz.

Elmosódik a pártállás a jótékony nőegyletek gyűjtéseinél, melyek az újévi üdvözetek megváltásától kezdve — a pesti nőegyletnek ebből 1000, bálókból 3000 pengőforintra ment az évi bevétele, — sok leleményt árulnak el a társadalom megadóztatásában. Tekinthetjük az adakozást régi vallásos példák követőjének, fölfoghatjuk, mint az úriember példájának utánzását, de észre kell vennünk, hogy ez még nem tesz úriemberré. Más követelményeknek is meg kell felelni, különösen a társadalmi kitüntetések elnyerésére.

Jótékony vagy tudományos, művészeti vagy gazdasági egyesületek meghajolnak az úriemberek előtt, közülök választják vezetőiket, ezzel biztosítva maguk részére az elit támogatását. Magyar úrnők a nőegyletek elnökei. Köztük van Bohusné Szögyény Antónia, néhány év múlva közéjük

¹⁾ *Casino-könyv*. 1847., — az 1851-i, sajnos, már nem közli a tagok foglalkozását és lakását. — *Sasku Károly*: Illendőségtan és életre hasznos tanuságok, (az 1861-ben megjelent III. (!) kiadást használtam) 105., 139. l. v. ö. *Jókai*: Felfordult világ stb. *Salamon Ferenc* igen szép Budapest története az *O.-M. Mon.* III. 68. l. *Széchenyi István* összes munkái XII. köt. (Naplói III.) 765., 766. l., a szolgák fizetésének terve u.-o. 452. l.

lép Damjanich özvegye. Bizony nem pusztán a várható pénzadományért választottak elnököt a társadalmi egyletek! Ilyen példák mutatják, hogy az »úri« társadalom elismerését kiérdemelni kellett. Társadalmi kitüntetéshez előny lehetett magas születés, gazdagság vagy hivatal, de távolról sem volt elég.

1850 körül számos más példával igazolható, hogy az »úriember« nem Jókaitól kitalált regényhős, nem a kaszinói alapszabály élettelen ideálja, hanem — emberi gyarlóságai dacára — testet öltött valóság. Nemrég temetük a típusnak egyik kései képviselőjét, Károlyi Árpádot. Kérdem azoktól, akik őt ismerték: Kivel érezte ő államtitkári rangját vagy fölényes tudását? Ki nem tud anekdótát az ő krajcároskodásáról — különösen ha közpénzről volt szó? De mindenki olvashatja a Történelmi Társulat zárszámadásaiban, hogy az ő pompás műveinek kiadására névtelen adakozó — ez a takarékoskodó öregúr maga — küldözte a nehéz ezreseket.

Ma is halljuk — elvéve —, hogy milyen kedves a magyar úri társaság. Ez még Verbőczitől örökölte a nemesi egyenlőség elvét, a reformkorban felsőbb hatalommal dacolva ölelte magához a polgárságot. E társaság, melynek utánózni csak hibáit lehetett, elbűvölte az idegent.

E társaság tagjai sok nyelvet ismertek, azt a műveltséghez tartozónak tekintették. Az úri társaság szempontjából számbajöhető magániskolák hirdetései el nem mulasztják megemlíteni, hogy különórákon és családias körben alkalmat nyújtanak francia, esetleg angol nyelv gyakorlására. A társaság maga — nem utolsó sorban Széchenyi hatására — tudatosan magyar és magyarul is beszél.

Ilyen úriemberek vezették Pest társadalmát az 50-es években. Talán helyesebb volna azt mondanunk: Magyarország társadalmát. Nemcsak a Casinóban, hanem több más szervezetben is látjuk, hogy a tagtoborzókerülethez tartozik egész Magyarország és Erdély. A hallatlan föllendülés elé néző Műegylet, mely természetesen sokkal szélesebb rétegre támaszkodik mint a kaszinó, nemsokára fiókokat kénytelen alapítani vidéki tagjainak nagy száma miatt. A polgárság önként veti alá magát az úriember vezetésének ezekben az egyesületekben úgy, mint az akadémián és számos gazdasági szervezkedésben.

Hivatalnokok közül társadalmi egyesületek vezetőségében találjuk Kubinyi Ágostont, a Nemzeti Múzeum igazgatóját, aki forradalomellenes érzülete miatt a magyar kormánytól hátrátételt szenvedett. Kubinyi buzgólkodott a múzeum gyarapításán s ezt éppúgy jónéven lehetett venni tőle, mint Simoncsics Jánostól a Hazai Első Takarékszövetkezet és a Nemzeti Színház szolgálatát. Kubinyi már a szabadságharc előtt alelnöke volt az *Első magyar festészakadémiát gyámolító társulat*-nak, mely fiatal művészek nevelését mozdította elő, — helyettes elnöke a *Nemzeti képcsarnokot alakító egyesület*-nek, melynek célja a *Magyar- vagy Erdélyországban született vagy meghonosodott festőművészek* jeles festményeit a múzeumi gyűjtemény szaporítására meg-

szerezni. Ennél az egyesületnél természetes, hogy a titoknok, írnok és »járnok« is múzeumi alkalmazott, csak a pénztárnok kereskedő, Nádasy István, a pesti Casino volt tagja.¹⁾ Kubinyi kezdeményezte és vezette a könyvgyűjtést (valami kevés pénz is folyt be »szekrényekre«) a *losonci tűzkáro-sultak* javára. Célzást sem olvastam reá a lapokban, de akkor mindenki tudta, hogy Losoncot az oroszok égették le amiatt, hogy lakossága ellenállni merészelt a császár szövetségesének. Ennek a városkának gyűjtött könyveket Kubinyi. Ő többször tett szívességet jótékonycél érdekében a Múzeum termének átengedésével. Multjával elég garanciát nyújtott föl-felé, állása mintegy kínálta vezetőül, mikor 1850 derekán a Földtani Társulat megalakult. Az ő érdemes munkásságának méltánylásával a közvélemény mintegy előlegezte Görgei szavait, melyekkel megadta a »hazafi« nevet azoknak is, akik 1849-ben a forradalomellenes állásfoglalást tartották a nemzet érdekének.

Az egyesületek vezetésére szóló meghívás lehetett a nemzeti ügy vértanujának vagy a szakembernek kitüntetése, a megbízás elfogadása gyakran mégis adakozás vállalását jelentette.

Több egyesület elnöke szívesen adakozó, vezetőtehetségű főúr. Ilyen Prónay Gábor báró. Saját költségén alakíttatja át hangversenyek céljaira a Hangászegylet nagytermét. Pesti és Pesten járt művészek arcképeit festeti meg az Egylet részére; budai szőlőjében szüreti mulatságon látja vendégül a választmányi tagokat, — bizonyára ott van Erkel és a zenede tanári kara, köztük Huber Károly és Thern Károly. Prónay meg is marad hangászegyleti elnöknek éveken át, a Műegylet elnökségét rövidesen gr. Andrássy Manónak fogja átadni, kinek pompás gúnyképei művelődéstörténetünk nagy kárára, még ma sem jutottak nyilvánosságra.

Arisztokraták közé számíthatjuk Ürményi Józsefet és Ferencet, kik több egyesület vezetői, arisztokraták az Akadémia, a Gazdasági Egylet főemberei. Bámulnunk kell e jól megválogatott úriembereken. Az elnyomás korában, tisztán társadalmi úton, erős szervezeteket hoztak létre és a nemzeti művelődés, a gazdasági élet, a jótékonyosság és a »csinosodás« terén nagyszerűt alkottak.

Nagy szerepe van az úriembernek és az arisztokráciának a színház-kultúra támogatásában. A »Nemzeti«-ben páholyt bérel a kaszinó és számos főúr. A bérlet évente közel 300 előadásra szól s a bérlő néha még az ötvenes években is saját költségén és saját ízlése szerint díszített páholyát. Arisztokraták vendégszerető otthona fogadja, úriemberek társasága ünnepli a Pesten szereplő művészeket, az ideérkező külföldi előkelőségeket. További részletekbe a szoros értelemben vett arisztokrácia szerepléséről azért nem bocsátkozhatom, mert éppen 1850-ben a főúri társaság visszahúzódott a

¹⁾ A *Nemzeti képcsarnokot alakító Egyesület Évkönyve* 1845—51-re, szerkeztő: Mátray Gábor. Pest, 1851. Az első magyar festészeti akadémiát gyámolító társulat évkönyve I. 1846—51. szerk. Ney Ferenc titkár. *Elekes Dezső*: Bp. szerepe Magyarország szellemi életében 222. l.

fővárostól, — emiatt bámulta az utca szokatlan jelenséggént a primásnak csillogó huszároktól kísért négyfogatúját.

A társadalomban forogni lehetetlen volt annak, aki nem szerette az irodalmat és a művészeteket. Egymást érték a jótékony »academiák«, azaz irodalmi-zenei előadások. Legalább vasárnapra jutott egy-egy »estély«, »reggély«, »zenély« a Lloyd, Múzeum, vagy Európa-szálló termében, vagy valamelyik színházban — nyári félévben »reunio«, vagyis szabadtéri zene, rendszeren beléptidíjjal a Széchenyi-ligetben és a Császárfürdő udvarán, itten táncsal egybekötve. Ezeken az összejöveteleken a társaság kevert, de még az úriember a hangadó és példamutató. A társadalom legalsó rétegeire az úriember életmódjából és példájából csak külsőségek és véletlenül megfigyelhető szavak, tettek gyakorolhatnak hatást, módosíthatják az ösztönből, egyházi vagy iskolai tanításból táplálkozó gondolkozást.

d) Sziluett a köznép életéről.

Pesten a társalgás nyelve magyar vagy német. A felsőrétegben, az »úriemberek« közt és a legalsóban, a vidékről beözönlő munkásság körében a magyar uralkodik. A fővárosokban számbavehető szerb, tót, sőt oláh kisebbség is él, de a többség inkább napszámos sorban; a szerbség és oláhság csekély száma és népük zömétől való nagy távolsága miatt fogadja el érintkezés eszközéül a másik két nyelvet. Hivatalos hirdetésekben nyomtatnak kisebbszámban szerb nyelvűeket is, de például az új alkotmány kihirdetésekor Pesten a magyar és német meghallgatása után közakarattal eltekin-tenek a szerbnyelvű beszédre.

Tánc közben, hangversenyen vagy színházban enyhülnek a vallási és nemzetiségi különbségek és a társadalmi ellentétek, melyek a jogegyenlőtlenség korából eredve tovább élnek. Sasku Károly illemtana nem is tartja fölöslegesnek magyaráztatni, hogy az üzletember, akitől vásárolunk, vagy akinél rendelést teszünk, nem alárendelt, hanem egyenlőrangú szerződő fél.

Sasku fölfogása folytatása az 1848 előtti demokratikus irányzatnak, melynek kiegészítő része a nép megbecsülése. Ez nyilatkozik meg az 1848 előtt megindult népdalgyűjtés folytatásában. A gyűjtést a nagyközönség szája szerint a Nemzeti színház egyik kedvelt énekese, Füredy Mihály végzi, akinek 100 magyar népdala néhány év alatt három kiadást ér meg. Nem kicsinylés a »szája szerint« kifejezés. Ma sokan kidobnák a magyar művelődés hajójából a XIX. század népdalait, félreértve azokat, akiknek nevével hivatkoznak. Kodály és Bartók megmenteni törekcszenek azt a népdalkincset, amelyet a XIX. század *nem* vett észre, de a XIX. század termését és gyűjtőmunkáját ugyanolyan kegyelettel és szeretettel kutatják és dolgozzák föl, mint a jelenét s a régebbi múltét. Füredynél tudományosabb a múzeumi tisztviselő, Mátray Gábor, aki a gyűjtésre Széchenyiek udvará-

ban nyerte az indítékot. Mátray érdemei különben nemzeti zenekincsünk megtartásában eléggé ismertek.

A nép megbecsülését mutatja szépirodalmunk is, benne az új műfaj, a népszínmű. A megbecsülés korlátaira figyelmeztet Beöthy Zsigmond, mikor humoros naptárában tréfás vizsgát tart afelől, hogy milyen szavakkal kell kölcsönkérni mágnástól, közrendű embertől és szolgafélétől. A dalgyűjtők és a literátorok által fölkarolt »nép« különben nem annyira a budapesti munkásság — bár Jókai és több más írónk ezt is fölfedezte —, mint inkább a falusi.

Jókai figyelmeztet a hangos utcai árusokra, a Dunavizesre, akivel versenyt kiabál a drótos-, ablakos-, almás- és olajostót, a »voáci« tojásos-asszony, a köporos sváb, a hamuzsír főzéshez fahamut gyűjtő inas, a virslis, perces, a favágó, a fenyőmadaras. Ezt a lármát egészíti ki a verklis. Barabás rajzáról ismerjük a seprűs gyereket, aki a kényesebb közönség előtt krajcárért takarítja el sarki átkelőknél a kocsit sarát.

A budapesti munkásságról keveset tudunk. Jórésziük — vasárnapi iskolák híreiből látjuk — hadilábon áll az abc-vel. Valószínűleg az életből leste el Beöthy László az »universal-genie« alakját, aki a kis cseléd lányok szerelmes leveleit írja s abból él. Ez az iskolát csak kívülről látott réteg szépet-jót tehát főleg hallás útján tanulhat, templomban vagy a színház karzatán. Az bizonyos, hogy több rétegre tagolódik ez a társadalmi osztály is. Legfölül — de távolról sem irígylendő sorban — él a kisiparos vagy kereskedő segédje. A forradalom sok utcai kravallja után megokosítva fognak ezek eljárogatni Szabóky Adolf legényegyletbe, de mint az úri társadalomban, úgy köztük is forrnak az eszmék, — természetesen kevésbé tisztult formában. Pesti szabómesternél, Kostyálnál dolgozott Libényi, aki a vesztőhelyre menet is a köztársaságot élte. Vajjon »vörös republikánizmus«, azaz kommunizmus volt-e az ő ideálja, vagy Szemere-féle magyar köztársaság, — nem nyomoztam. Jókai magyarnak mondja a mesterlegényt, mikor Kárpáthy Zoltán c. regényében arról szól, hogy kire számíthatott a Nemzeti Színház. Erre példa egy szintén Kostyál műhelyéből kikerült segéd 1861-ben közölt következő szövegű hirdetése :

»Alább írott Kostyál Ádám szabómester nevelt fia és 1848 végéig volt társa, ki a forradalom után kényszerítve lön az üzlettől megválni, de most hála a magyarok Istenének, midőn édes hazánk és annak népe a fölszabadulás, országgyűlés, nádorválasztás, koronázás és minden kigondolható jók előestéjén áll, midőn minden honfi keblét a honszeretet lángja hevíti, ily esetben alább-írott tétlen nem maradhat, hanem újra megkezdzi az üzletet Váci-utca a »vastuskó« irányában 21. sz., I. em. Soós és Karácsony, férfiszabó mesterek.«¹⁾

Aligha volt kevésbé exaltált e mester hangja fiatalabb éveiben, 1850 körül s ez a hang alig lehetett idegen azok előtt a »rosszérzelmű« legények előtt, kiknek társaságát kedvelte a zárkózott, hallgatag Libényi.

¹⁾ L. a hirdetést : Politikai Ujdonságok 1861. ápr. 17. stb. számaiban.

E legények magános suttogásainak tartalmára a tör villanásából és az idézett hirdetésből következtethetünk.

Még nem mindent elsőpró orkánt, csak furcsa felhőcskéket küld előre a titokzatos szociális kérdés. A Pesti Napló fölfigyel a berlini statisztikusra, aki a szegénységről, mint halál-okról értekezik, egyébként elégtelenkedve veszi tudomásul, hogy a favágó nem tartja tiszteletben a maximálást: »vágja föl, aki azt a regulát hozta«, hogy a szamaras ember megfizethetetlen drágán adja a Dunavizet és nem szívesen hordja a II., III. emeletre, goromba is, mint a Lánchíd jegyszedői. Humorosan ír a köznép mulatságáról: A Molnár-utcában van egy zajos vendéglő, címere: Vendéglő a segítséghez, ráfestve egy ágaskodó lóról leeső uracs. Van itt este magyar, német, és tót nyelven danolás, a zenét cimbalom, brúgó és egy repedt hegedű adja, de megteszi a sípláda is, ha más nincsen. Van tánc, tombolás, — 10 és 11 közt jön a verekedés. Hajnal felé a néptelen Váci-utcán a riporter 3 dárdás éjjeliőrrel találkozik, a nyelvük alig fordul már, úgy búcsúznak egymástól ölelkezve: Gudinacht, Hansl, gudinacht...

A munkásnép sorskérdései félhomályban derengenek. Még messze van az idő, mikor az ezernyi sirám elvi követeléssé kristályosodik. A hírlapíró megdicséri azokat a háztulajdonosokat, akik a fafelhordásra csigát szereltetnek, hogy a cseléd ne legyen kénytelen a III—IV. emeletre maga cipelni a terüt, erélyesen támogatja a hatóságot a drágításelleni küzdelmében, de még a munkabérmegrövidítést is csak akkor veszi észre, ha azzal a hatóság gyanúsítható.

Munkaidőről alig esik szó. A szabólegények nyugtalankodására állapítja meg a város, hogy ezek munkaideje télen reggel 7-kor, nyáron 6-kor kezdődik és félórás reggeli, egyórás ebédszünettel este 7-ig tart. Vasárnap és ünnepnapokon kötelező a munkaszünet.

Budapest levegőjének egészségtelen voltát, láttuk, észrevette a köztudat. Sajtó és hatóság számontartotta a börtönül szolgáló pince rothadt, penészes levegőjét, olvassuk, hogy gyakori a ki nem száradt lakásba költözködés, de a munkahelyek különleges levegőjének ismeretéről, mint némely munka egészségtelen voltáról a pesti főorvos, Tormay Károly munkáin kívül csak elvétve találunk adatot.¹⁾

¹⁾ Haeufler 67/68. A kir. magy. Pázmány P. tud. egyet. tört. III. (Győri Tibor) 479. Tormay Károly: Orvosi statisztika Pest. 1869. 17., 19. l. és szintén Tormay több kimutatása, ezek tartalmát a napilapok részletesen közlik. Munkásbetegbiztosítás példája a kávékészek szabályai közt l. Bevilacqua-Borsody II. 1283., 1286. a fürdőkre: Liber Endre: (közreműk. Medriczky Andor) Budapest fürdőváros kialakulása I. Bp. 1934. (Stat. 74. l.) 318-tól. A bpesti lakásviszonyok fejlődésének irányára: Schuler Dezső. A hajléktalanság kérdése a fővárosban (Stat. 76. l.) Bp. 1935. Berlini statisztikáról P. N. 1850. nov. 4. u.-a. számban az éjjeli örök s a Molnár-utcai kocsmá, — favágás okt 21. vízfordás szept. 21. munkaidő Sz. 50 : 2395. börtönről P. N. júl. 24. börtönbeli élelmézésről K. 5709., 8205., 8490., 9219., 12244., 13725. gyufakészítőhelyiség Sz. 50 : 4828. cserepeslegénynek öve u.-o. 13280. Tormay (Károly): Med. Topogr. 70. észreveszi az ólom-foszfór és rézmérgezést, u.-o. 59—61. l. a nép élelméről és italáról, Vörösmartyról Sallai. Schuler Dezső említett műve különben későbbi időkről szól.

A munkásnép főleg kenyérrel él. Kenyere nem a budapesti pékektől való, hanem a vidékről hozott »házi« kenyér, melynek a munkás szemében fő érdeme, hogy súlyos, az orvos szemében főhibája, hogy nehezen emészthető. Burgonyát is sokat esznek s a rengeteg sok pesti kávémérés a népelelmezésben nagy szerepet juttat a reggeli kávénak. Ebből a tejet kell sűrűn ellenőrizni, mert vízzel szaporítják, liszttel, hamuzsírral keverik. Vízzel hígítják a sört is, melynek fogyasztása szintén általános, terjed a nép közt a pálinkaivás is.

Az alsóbb néposztály körében annak nyomora és műveletlensége miatt kevés eszmére gondolhatunk, — magának a nyomornak mértékére is inkább csak közvetett adataink vannak.

Budapesten ma is van lakásnyomor, pedig amióta a statisztika világánál figyelemmel tudjuk kísérni az állapotokat, azóta a szobák és még inkább a lakások száma erőteljesebben gyarapszik, mint a lakosságé. Elégge részleteztem, milyen egészségtelen volt különösen Pest levegője és ivóvize. Mai követelményeinket véve alapul azt mondhatnók, hogy itt nyomorban élt a vagyonos réteg is. A szegény népről figyelmeztetve ír a főorvos: a pincelakást el kellene tiltani. Ő tudta, hogy egészségtelen sok »rendes« lakás is és tudhatta, hogy áradás idején talajvíz miatt kell menekülni terézvárosi (Király-, Dob- és Aradi-utcai) pincelakásokból. Rettentő kép tárul eléink Jókai rózsaszínű előadásából. Gazdag szegények c. regényében fás színnek számtalan egyetlen helyiségben tucatjával bérelnék szállást az utcaseprő tót legények, — a mosónőnek mindig gőzölgő kis lakásában két albérlő van: egy rendőr és egy varrónő, — trágyázott melegágyinak használt »lakásban« gyötri nevelt lányát egy tébolyodott nő. Ilyen leírások után meghökkenünk: talán mégsem pusztá tréfa az, hogy nyárára sok budapesti nem bérel lakást. A társadalom jótékony segélyek osztogatásával, nemsokára bölcsődével, az állam és város börtönnel, dolgozóházzal, eltoloncolással végez a nyomor ellen sisyphusi munkát.

A száz év előtti viszonyok szerint ide, a nyomorenyhítő akciók közé illik a kórházak működése. Akkor nem a jómódúak vitték klinikára a leendő anyákat, akkor a törvénytelen gyerekek jöttek ott világra évente százával. A társadalombiztosítás előfutáraiként utalták betegeiket a Rókusba a céhek, a téglagyárak és a vasút, — a támasznélküli szegényeket a város és a rendőrség. A Rókus betegeinek alig 10%-a volt magánfél. Ez volt akkor Budapest legnagyobb polgári kórháza, mintegy 500 ágygal. Hozzáképest kicsiny volt a klinika. Az orvosi kar történetírója azzal vigasztalódik, hogy akkor a bécsi egyetemen is 25 körül volt egy-egy osztály ágyszáma. A klinikával volt kapcsolatban az egyetem nyári szemeszterében működő szemgyógyintézet. Ezt a nőegylet tartotta fenn, mint a gyermekkórházat is. Külön kis kórházuk volt Pesten — 50 betegre — a zsidóknak a Gyár- (ma Jókai-) utcában; a szegénygyermekeknek az Ősz- (Szentkirályi-) utcában, éppen 1850-ben nyílt meg a pestbudai kereskedők egyletének kórháza a Hársfa-utcában. Buda polgári kórházainak befogadóképessége együtt sem volt fél akkora, mint Pesten az egy Rókusé, — közülök városi alapítású a ma is meglevő (»régik«) Szent János-

kórház. Magyar úr, Marczibányi István alapításának köszönte létét az Irgalmasok és az Erzsébet apácák kórháza. Gyógyfürdőkben a két város közt fordított a helyzet. A budai Híd- (Rudas-) fürdő nagyon forgalmas, a Császár-fürdőnek szállodára van szüksége a vidékiek elhelyezése végett. Pesten a mesterséges melegvízű Dianán kívül a Rumbach-féle vasasfürdő élénkebb, ezenkívül ugyancsak a Terézvárosban még három vasasfürdő van, köztük a Gamperl-féle a Gyár- (ma Jókai-) utcában. — A budai Rác- (Szt. Imre-), Lukács- és Sárosfürdő még nincs eléggé kihasználva.

Elég nagyszámú orvosi kar küzdött a betegségek ellen, az egykorú statisztikus mégis mentegetődni kénytelen a halálozás ($40\text{--}45\text{‰}$ évente, holott országosan $33\text{--}34\text{‰}$ — az újszülöttek harmada *normális évben* egy-éves kora előtt hal el!) borzalmas aránya miatt. »A kórházi halottak jelentékeny része a vidékről idevándorolt hajléktalanokból kerül ki«, mintha bizony a vidékről idejövők zöme nem a javakorbéli munkakeresőkből állott volna. Számítja a valószínűleg vidéki cselédnányok törvénytelen szülöttjeit, de a halálozásoknál levonásba veszi a föltehetőleg vidékről származók egy részét, ilyen izzadság árán sikerül önmagával elhitetnie, hogy a Pesten szülöttek száma mégis csak nagyobb a Pesten meghaltakénál.

A nyomor föllopakodik magasabbnak képzelt rétegekbe is. Magyarországon az irodalom csak kivételes esetben gazdagította meg az írókat. Vörösmartyról tudjuk, hogy 30 éves koráig kopasz padlón aludott udvari szobájában. 1850-ben a kényszerű hallgatás és az általános gazdasági depresszió növelte az írók, művészek nyomorát. Garay nem tudott jólétet adni családjának. Már életében jótékony »académiát« rendez az ő fölsegélésére Szilágyi Sándor, halála után a P. N. igen örvendetesnek fogja találni, hogy a nemzeti gyűjtés eredménye (mintegy 10.000 pengőforint) évi 5—600 pengőforintnyi jövedelmet juttat a több gyerekekkel maradt özvegynek. Kisebb csillagok, mint Kelmenfy László, rokonaik jóvoltából tengődnek, elmúlásuk csal ki méla akkordot a pályatársak szívéből.

Harsog a Duna jege kemény télben, — zajtalanul siklik a víz csöndes őszi éjszakán. Így rohan a két főváros élete is szakadatlanul. Ki győzné számlálni a lehulló porszemeket, melyeket a folyam magába temet vagy elragad? Ki győzte volna számlálni a halottakat 1850-ben, mikor az élet kioltásában Istennel kelt versenyre egy örült ember hatalma?

e) Egyleti- és társasélet.

Az abszolutizmus a társadalom atomizálására törekedett. E téren a katonai hatóság annyira ment, hogy a céhgyűléseket is betiltotta s csak akkor engedélyezte újra, mikor fölvilágosították, hogy nem tömeges gyűlésről van szó, hiszen a legtöbb céh 3—4 tagból áll s e gyűlések a városi közigazgatás szempontjából nélkülözhetetlenek. A magyar és különösen a pesti társa-

dalom azonban sokkal tevékenyebb volt már, semhogy szervezeteinek munkásságát hosszasan lehetett volna szüneteltetni.

A céhekkel egy anyaméhből született temetkezési egyletekben el kellett számolni a bevételekről és kiadásokról. Ezek az egyes plébániák irányítása alatt álló egyesületek rendre kaptak engedélyt ilyen gyűlésekre. Ugyanúgy tartoztak nyilvános elszámolással a templom- vagy szoboralap és árvapénztárak, sőt a városi pénztár által kezelt egyes alapok is. Hivatalos jótékony intézmények, mint szegényápoló, kórház, igénybevételek a közjótékonytságot, legalább hangversenyek vagy táncmulatságok által és természetes volt, hogy ezekről a bevételekről nyilvánosan számoltak el.

Teljes mértékben társadalmi alakulatok s működésükben a hatóságnak csak felügyeletét fogadták el a nőegyletek. Csak egyet emelve ki: a budai nőegyletet ingyen szolgálja titkár és pénztáros, Mária Dorottya védnöksége alatt 106.000 pengőforintot érő vagyont szerzett. Ennek nagyobb része öt házba van fektetve, 11, illetve 10 ezer pengőforint a Császárfürdőnél, illetve a budai takarékpénztárnál kamatozik. Egy-egy óvodát tart fenn a Várban, a Krisztina- és a Vízivárosban, menháza van 36 és ápolója 12 asszony részére, ezenfölül a pesti nőegylettel felezi hat vak kezelésének költségét. Ruhával, orvossággal segíyezi a szegényeket. Intézményei tiszták, rendesek. Most több tag kilépett, 108 nem fizet. Ha Mária Dorottya nem vállalná, Széchen grófnét kellene megkérni az egyesület vezetésére — jelenti Kovács Pál, aki maga győződhetett meg ez adatok helyességéről és valószínűleg a budai asszonyok sopánkodását közvetíti. Ezek és a többi egyletek sínylődtek a magyar arisztokrácia vidékrevonulása és a háború utóhatásai következtében. Működésüket szerényebb keretek közé szorítják, tünődnek azon, hogy nem volna-e jobb államosítást kérniök? Így a szegénybetegek kórházában csökken az ágyak száma. Marastoni festészeti akadémiájának államosítását kéri — eredménytelenül — a fenntartó egyesület.

A Pesten székelő *országos* egyesületek közül jobb viszonyok talán megmenthették volna a Kossuth irányát követő alapításokat, a Magyar Iparegyletet és a Magyar Kereskedelmi Társaságot. A jóakarát nem hiányzott velük szemben. Az Iparegylet hirdetéseit ingyen készítik a nyomdák, irodai cikkeket, gyűlésre termet mások adnak ingyen. Tagnak belép irodalmár, orvos, lelkész, kasznár, jegyző, politikus, gyógyszerész, *sőt még iparos is*, de a hínárból nem bírják kirántani sem ezt, sem a Kereskedelmi Társulatot.

Bíztabbakk a pest-budai Hangászegylet életjelenségei. Hivatalos nyelve — Liszt Ferenc kezdeményezésére — már magyar volt. Régi vezetősége elhagyta Pestet, csak Weisz Bernát Ferenc főpénztárnok maradt helyén, de az új tisztikar fölvirágoztatja az egyletet. Hangversenyein hol a vármegyeházán, hol a kaszinóban, hol az egyesület szállásán (a Vigadóban :

»német színház épülete« I. em.) rendezi, — egyiken az 1850-i Nádor-kódexből adnak elő két latin és egy magyar dalt. Elnöke, br. Prónay Gábor üdvözlí az egyesület nevében a Pestre vendégszereplés végett érkező művészeket s ezek, mint 1848 előtt, úgy most is megértik az udvariasság célját és sorra hangversenyeznek a Hangászegylet javára. Arcképeiket a jövő évben festeti meg Prónay az egyesület helyiségének díszítésére — méltán, mert az ő támogatásuk tette lehetővé 1850-ben a Zenedében az ének után hegedű-, a következő év márciusától klarinét- és fuvolatanszak nyitását.

Kiirthatatlan gyökeret vertek a két Széchenyi alapításai. Ferenc magzata, a Múzeum, mintha testvérének, Istvánnak önmarcangolását utánozná, pironkodik saját állapotán. A társadalom a szigorú önkritikát csak serkentésnek veszi, kegyelete változatlan marad. A Múzeum előtt, mint korábban, úgy 1850-ben is meghajlik mindenki, a legfelsőbb köröktől a legalsóbbakig. Az adományozók közt Ferenc József, V. Ferdinánd és Geringer után olvasuk egyetemi tanár, mágán, plébános, postahivatalnok, birtokos, közkatona, tanuló, községtanácsos és múzeumi szolga nevét.

Széchenyi István alkotásaiból — a Lánchídról, Dunagőzhajózási Társaságról nem is beszélve — duzzadó vitalitású a József-Hengermalom. Épülete éppen 1850 őszén tűzvész áldozata lesz, de alig két hó múlva elhatározzák az újjáépítést és meglepő gyorsasággal helyezik el az evégre kibocsátott 300.000 pengőforintnyi elsőbbségi részvényt. Az erről folyó tanácskozásokban föllángol a szenvedély is. A magyarországi részvényesek jogokat követelnek a vállalat vezetésében, ugyanannak a Havas Józsefnek izgatására, aki a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankot az osztrák Nemzeti Bankba kívánta olvasztatni. Be is ültették egyik igazgatóul őt magát s az ő innen eredő jövedelme hamarosan 8000 pengőforint fölé emelkedett, háromszor annyira, mint a pesti főpolgármester fizetése.

Él, sőt új sarjakat indít a Gazdasági Egyesület, melynek közremunkálását az állam is felhasználja: szakértőit meghívja a vámkongresszusra s az erdőszvizsgáló-bizottságba.

Csak szunnyad a Gazdasági Egyesület fia, — vagy ha úgy tetszik, apja — a löversenyrendezés. Megerednek a többi indák: készül a szőlészeti iskola és újra készül az évente megismétlődő gazdasági kiállítás.

Alig moccanhat, mégis erőteljes az Akadémia és ugyanabból a töből, a magyar tudományosságból, szintén testvérhajításokat lát kinőni. Igazgatótanácsí ülésein azt hinné az ember, hogy a magyar főrendiház valamelyik bizottságának összejövetelére tévedt. Amikor megkezdődnek a fölolvadó ülései, mai ember azt hinné, hogy azokat az érdeklődők elijesztésére rendezi. Több ülésre, egy ülésen több órára terjeng egy-egy előadás, el is marad némelyik fölolvadás, mert egyetlen tag jelent meg. Némelyik lap kritizálja, más lapok fölötté érdekesnek tartják az Akadémia s általában a magyar tudományosság életjelenségeit. A P. N. szinte vallásos áhitattal újságolja az Új Magyar Múzeum első számának megjelenését, örömmel hirdeti a

Földtani Társaság megalakulását és a Természettudományi Társaság üléseinek újrakezdését.¹⁾

Rőt sugárkéve esik Budapest társadalmi életének arculatára a pesti Casino 1850 március 17-i közgyűléséből. Huszonnégy elhunyt tagról emlékezik a jegyzőkönyv, köztük Batthyány Lajos, Jeszenák János, Lamberg Ferenc, Zichy Ödön haláláról. Ezek hiányoznak, pedig a természet rendje szerint még részt kérhetnének az ikerváros társadalmi életéből. — Választmányi tagokat is választ a közgyűlés. A jelenlevők csaknem valamennyi szavazatát (69) egyesíti Simoncsics János, a Nemzeti Színház igazgatója. Utána legtöbbször (64) Széchenyi titkárára, Tasner Antalra szavaznak. Ürményi Ferenc, a pesti gyermekkórházegylet és a Műegylet elnöke szintén elér 62 szavazatot, — 47 esik a lóversenyek jövődőlőfőjűdjára, Heinrich János ny. századosra. Koller Ferenc csak 42, Szentiványi Vince és a Kereskedelmi és Iparkamara jövődőlőfőjűdjére, Valero Antal 28—28 szavazattal kerül a választmányba.²⁾

Mindezek a testületek csak hatósági engedéllyel, »polgári biztos« jelenlétében tarthatnak választmányi gyűlést is, »tömeges« gyűlések tartása annyira nem egyeztethető össze a hadiállapottal, hogy 1849/50 fordulóján a Ferenc Józsefhez tervezett hódoló küldöttséget is leszerelik szép szóval: ilyen kemény télben azt el kell halasztani, a küldöttségek tagjait pedig nem volna szabad tömeges gyűlésen választani.³⁾

Megakadályozni e társadalmi alakulatok működését annál kevésbé lehet, mert szellemi atyjuk, Széchenyi elgondolásának megfelelően keblükben csaknem kivétel nélkül egyesítették a legellentétebb gondolkozású embereket. Erről drasztikusan győz meg a Nemzeti Casino 1848/49-i halottjainak névsora, — de meggyőző a választmány tagjainak listája is. Némelyik tag maga sem sejtí, hogy őrlő szú az abszolút rendszer legbelsőbb rostjaiban és onnan, a szentek szentjéből védelmezi egyesületét. Az abszolutizmus egyik legmegbízhatóbb lovagja, az autokratikus hajlamú Szentiványi ajánlotta a budai kaszinó működésének engedélyezését, — bizonyára pártolta a pesti kérést is. Ugyanilyen állásfoglalást tételvezhetünk föl a Magyar Gazdasági Egylettel kapcsolatban Havas Józsefről, aki sok egyéb elfoglaltsága mellett nemcsak nagyban folytatta a bortermelést kőbányai szőlői-

¹⁾ A budai nőegyletről Kovács Pál jelentése Sz. 49 : 2867. A pesti nőegylet és a pesti temetkezési egyletek évi elszámolását 1853-ról lásd *Tormay* : *Med. Topogr.* 105—108. Pesti csemetekertről *Bodor Antal* : *Budapest mezőgazdasága (Stat. 65. 2.)* 47. l. — Földtani társulat K. 6540. Hangászegyletre v. ö. *Isoz Kálmán (Tanulmányok III. 165., 170. stb.)* hangversenyei Sz. 50 : 1463. M. H. 86. P. N. 204., 288. arcképek P. N. 269. tanzakok fejlődése 152., 182., 266. Budai próbálkozások B. 49 : 5357., 6525. 50 : 6593. stb. Iparegylet P. N. 187., 188., 194., 199., 212. stb. Múzeum P. N. 255. Hengermalom P. N. 170., 213. Gazd. Egl. 260. akadémia és Új M. Múzeum P. N. 132., 194. továbbá *Magyar Acad. Értesítő*.

²⁾ Sz. 50 : 3869.

³⁾ Sz. 50 : 324.

ben, hanem arra is talált időt, hogy gazdasági szakecikkeket írjon az Egylet lapjába.

Engedélyhez van kötve a társasélet vidám integráns része, a táncmulatság. Ez is ott áll az 1850-es év legáltalánosabb mércéje, a nemzetiségé mellett. Éppen 1850. farsangja — tudjuk — nem volt a legmozgalmasabb, azért mégis 200 pengőforint gyűlt Pesten a különböző táncmulatságok 2—5 pengőforintos engedélydíjából. Haynau aligha fizetett teaestjéért és február 15-i báljáért, melyről beszámol másnap a Magyar Hírlap — pár sorral alább említve, hogy 14-én érkezett Szolnokról a forradalom 85 elitétje. Ezek persze nem a bálba jöttek, hanem különböző börtönökben való szétosztásra. Január 23-án kesernyésen írja ez a renegátnak nézett lap, a pesti kereskedelmi testület első piknikjéről: rosszalhatni-e, ha a nyertes mulat? Nem mond ilyent a második piknikről, melyen Haynau is megjelent. A Nőegylet »szokásos táncvigalma« sorsjátékkal volt egybekötve, erről közli a lap, hogy több főrangú nő magyar főköttővel jelent meg. Ott is, mint a lövészegylet, sőt Haynau bálján is, »nemzeti zenekar«, vagyis cigánybanda játszott.

Nyáron is járja a tánc. Kiemelkedő esemény a császárfürdői Annabál, — sok családi mulatságtól hangos ősszel, a szüretéken, Kőbánya úgy, mint Buda. Mulat a nép húsvét hétfőjén a Gellérthegyen, pünkösöd hétfőjén és május 1-én a svábhegyi népünnepélyen.

Különböző vendéglőkben engedély nélkül gyűjt össze társaságokat estéről-estére az év elején Farkas Józsi, a »párizsiak«, — később Sárközi és Kecskeméti »nemzeti« zenekara. Az utóbbi kettő »elsőnek« nevezi magát falragaszain. Mind a kettő nagy népszerűségnek örvend, bálban talpalávalót velük húzat a Nőegylet, a Lövészegylet, sőt — Uram bocsá' — maga Haynau. Minden ilyen meghívást a magyar nemzeti ügy diadalaként üdvözlő a M. H. és a P. N. Szerintük az utca népének is inkább ez a zene tetszik, mint az »idegen«. Muzsikájuk hatásáról sokat hallunk. Levitschnigg szerint a Rákóczi-induló a hangban ömlő tokaji, — aki sokáig hallgatja, megittasul tőle, Leiningen is ettől szédült a magyarok közé. Mocsáry Lajos szerint politikai fontossága van a magyar zenének, mely nem európai, nem ázsiai, nem keleti és nem nyugati, tisztán s egyedül csak magyar. A csárdás zenéje és tánca egyik leghatásosabb propagandája a nemzetiségnek. Természetes, hogy közfigyelem tárgya minden jobb cigánybanda.¹⁾ A nap híreiből ki nem maradhat, hogy Sárközi bandája a Komlóban megverte a klarinétost. Ez a társadalmi esemény különben csak annyi büntetéssel jár, hogy a klarinétos Kecskemétihez szegődik, akinél »most már csak a brúgós hiányzik«. Sőt nem-sokára az is kerül s így tizedmagával vállalja a »zenebanda« a Nőegylet bálját.²⁾

Ezek a zenekarok a német színházról a magyarhoz szegődött Morellyével fölváltva szórakoztatják a közönséget nyáron át a Széchenyi-ligetben.

¹⁾ Táncmulatságokról M. H. 51., 52., 63., 64. P. N. 226., 232., 255. Haynaunál: M. H. 80. a magyar (=cigány-)zenéről Mocsáry Lajos: Magyar társasélet II. kiad. 1856. 75—77. 1. Levitschnigg Heinr.: Kossuth und seine Bannerschaft 113.

A városliget, az Orczy-kert messze van, poros az útja, a kőbányai ráadásul bűzös a közellevő sertés-szállásoktól. Messze van a rákospalotai erdő is és Pest közönségének egyre népszerűbb kirándulóhelye Buda lesz. Budán a Császár-fürdőben van reunio vasárnap délután. A Zúgliget már a fiatal Vörösmartynak kedvelt kirándulóhelye volt, ahová társaival együtt — bizonyára számos más pesti lakos módjára — ételt, italt vitt szép napokon. A Svábhegyen, Rózsadombon Pest gazdagjai telket-villát szereznek már évtizedek óta. Az ő budai nyaralásukat éppenúgy észrevette az egykorú irodalom, mint az élelmet inasával cipeltető mesterember családjának vasárnapi kirándulását.¹⁾

Az emberek, ezek az atómok egymásra találnek a város labirintusában s az erdő-mező szabad levegőjén. Van-e hatalom olyan »abszolút«, hogy meg tudja akadályozni őket a tömegcekké alakulásban? Nemcsak a családnak van molekulajellege, ilyenek az érdektömörülések is. Pest számos kávéháza, vendéglője a tőzsdét előlegezi egyes foglalkozási ágak üzőinek összegyűjtésével. Ezek annyira összeszoknak, hogy mindenki tudja, melyik az óbudai zsidók kávéháza Pesten, melyik a színészeké, melyik az íróké, diákoké (fakultások szerint!), fűszereseké és a többi szakmáé. A céhbeliak olyan összetartóak, hogy pl. a könyvkereskedők együtt léptek be a Casinoba, együtt váltak ki belőle, egy íven járulnak hozzá a Nemzeti Színház Nyugdíjalapjához.

Nemzetiségi és vallási viszálykodásról alig hallunk. Láttuk, hogy a zsidóság nehezen várta az egyenlőség érvényrejutását, ezt azonban csak formalitások hátráltatták, nem rosszakarát. Szerb kereskedők gyanakvása szintén alaptalannak látszik. Pest elég messze volt a délvidéki eseményektől, a keblében élő szerbekkel szemben gyűlölködés nem tapasztalható, viszont a pesti görög-nemegyesültek közül Terczy Szilárd tárgyilagos rokonszenvvel nézte a magyarok sorsát, Stankovics Szilárd a jobb magyarokkal ült együtt Haynau börtönében s ha nem is pesti vonatkozású, megemlíthetjük, hogy a 13 aradi közül kettő szerb volt, — amint láttuk, egyik nőegylet elnöki székébe emelték Damjanichnak szintén szerb özvegyét. Ellentétek — hol van élet, amelyből ezek hiányoznak? — nagy számmal fődözhetők fel Buda és Pest társadalmának keblében, ezek kirobbanását lehetetleníti a mindenkire nehezedő elnyomás, de nem szabad megfeledkeznünk egy elhárító tényezőről. A Széchenyi szellemében működő társadalmi egyesületek legélesebb ellentéteket képviselő tagjai vállvetett munka közben becsülni tanulták egymást s az ellentétek föloldásával magasabb egységet készítettek elő.

A molekuláknak — vehettük észre — mintegy szerves összefoglalója számos társadalmi egyesület, ezeknek pedig a Nemzeti Casino. A hajszálcsoveken át való érintkezésre egész éven át nevezetes alkalmat nyújt a színház.

¹⁾ Pestiekről: *Gárdonyi Albert*: A budai hegyvidék első nyaralótelepei (*Tanulmányok* II.) 171., 173., 174. Említhető a Derra-örökösök, br. Sina svábhegyi erdőrésze, — 1852-ben több pesti polgár »tetemes aláírással« kezdeményezi a svábhegyi utak javítását. P. N. júl. 3. a »Rózsahalm« P. N. 1852. okt. 31.

j) Színházak.

Pest 1849/50-i főpolgármesterének, Koillernek szíven feküdt a német színház ügye. Rosenthal Samu emlékiratát olvasva ő is állítja, hogy Pesten valóban volt magyar terror az ügyvédek, jurátusok és »az ipartól irtózó neinesség« részéről. A németiség központjául szolgált a német színház, amelyet ez most nélkülözni kénytelen. Megint föl kellene építtetni, de a 200.000 pengőforintos föladat meghaladja Pest erejét. Úgy gondolja, hogy kedvezmények kilátásba helyezésével lehetne megoldani a kérdést.

Magasabbra emelkedvén, mint kerületi főispán, utódával, Terczyvel nem közli az okot, de tudjuk, hogy a német színház újjáépítésének reményében tagadja meg a vásárnak az új piacra (ma Erzsébet-tér) visszahelyezését. A hajlék megépítéséig félmegoldásokkal szeretné fenntartani az összemúlástól félthető pesti német színészetet. Kalis igazgató megkapta a Vigadó-nak színházul berendezett nagytermét és 367 pengőforintért a Pálos templomból a magyar országgyűlés részére készült bútort. »Népes városban verseny nélkül« állott mint német színházvezető, a város is támogatta, mégis megbukott, mert a közönség üresen hagyta az ő színházát.

Kalis szívesen folytatta volna az előadásokat, ha a színészek megelégedtek volna a haszonrészesedéssel. Kiszemelt utódát, Haimer tenoristát alighanem az ő kedvese utasította ki csúfosan Pestről. A kiutasítást Haimer 24 óra alatt visszavonatta és átvette a színház vezetését. Azután ügyeskedett, de a pesti német színészetet megmenteni nem bírta ő sem. A hatóság s benne Koller nem gondolt arra, hogy minden színháznak nehéz az anyagi helyzete. A színházak kötelesek voltak évente több előadást tartani a városi jótékony intézmények javára. Ennél is terhesebb volt, hogy norma napokon — december 22—26., január 6., február 2. stb. — zárva kellett lenniök. Napjainkban ilyen napokon két előadás szokott lenni, rendszerint telt házzal.

A budai német színház a várbeli, volt karmelita templomban játszott, nyáron a Horváth-kertbeli deszkaépületben (a pesti német színháznak is volt ilyen »arénája«). A budai a köztudat szerint jól ment, de talán azért, mert Schmidt igazgató bálrendezéssel segített magán. Ezt a példát követte Haimer, aki három álarcos bált tervezett egy szezonban, egyébként is sűrűn adta bérbe színházát ilyen célra. Ez a betegségnél rosszabb orvosság szünetelésre kárhoztatta a színházát.

Koller méltatlankodását Kalissal szemben mégsem az anyagi helyzet teszi jogosulttá, hiszen a Magyar Nemzeti Színház is állandóan deficittel küzdött, hanem a magyar és német társulat színvonala közti félreismerhetetlen különbség.

Ha a német színház előkelő vendégekeket hozatott, megfelelő keret biztosítása végett *felső rendeleltre* a magyar színház művészeinek kellett fellépniök a német színházban — a Pesti Napló fojtott indulatú éles megjegyzései dacára. A magyar színház teljesítőképessége annál feltűnőbb,

mert több tagja menekült és a tagok, még nők, sőt szolgák is csak igazolás után térhettek vissza. A német direktor az érdeklődés hiánya miatt a színházban szokatlan vendégeket léptetett fel. Onnan rendőrség távolította el a »vendégszereplő« panoráma erkölcstelen képeit.

Az 1849 utáni hangulat más ellentétet is kitermelt a magyar és német színház közt. A német színházba (német ujságíró megfigyelése szerint) nem járt előkelő társaság, pedig 1848 előtt a magyar arisztokrácia legjobb tagjai vetélkedtek páholyaiért. A közös cél és közös érdek több szempontból együttműködésre kényszerítette a versenyzőket. A két színház együtt járt el, hogy a német színészet Vigadóbeli fészke mellett a volt városi színház romjaiba épült cirkuszban Ciniselli, majd a jövő évben a Nemzeti mellé települő Renz-cirkusz olyan időben fejezze be előadásait, hogy a közönség ne késsék el a színházból, — a két színház operaelőadásai pedig mintegy kiegészítették egymást.

Ha a magyar Nemzetiben rosszul ment a dráma (a P. N. szarkasztikus megjegyzése szerint drámai előadások alatt rendbe lehetne hozatni a színház vakolatát, egyáltalában nem zavarnák vele a közönséget), ha Kisfaludy Károly fölsóhajítását (... tapsra ez ott fenn elég) juttatja eszünkbe a magyar népdal és huszárdolmány sikere, még akkor is tiszteletet parancsol az operaelőadások műtörténeti nevezetességre emelkedése. 1850 május 27-én érkezett Budapestre de la Grange Anna. 12 előadásra szerződött. A 12 előadás június végére lejárt. A művésznő a szerződés többszörös megújítása és közel hathavi itt szereplés után november 14-én hagyta el a várost.

La Grange több dalt megtanult magyarul még Bécsben Frankenburg Adolftól s ez külön elragadtatást szerzett az ilyen dologban akkor különösen érzékeny magyar közönségnek. Meghatványozva újította föl Lászlóné és Hollósy Kornélia diadalait az »oly sokáig nélkülözött« (félélve adták utoljára!) Hunyadi Lászlóval, melynek híres »La Grange áriáját« ez év júniusában az ő hangja kedvéért alkotta a Nemzeti Színház karigazgatója, Erkel Ferenc.

Mint annyi más vendégművész, La Grange is föllépett Pesten jótékony-célra a Nemzeti Színház zenekarának híres tagjaival, a két Dopplerrel és másokkal: a Hangászegylet, Császár György árvái, kétízben a Nemzeti Színház zene- és dalkara javára, — ezzel is fokozva azt a lelkesedést, amelynek leírásával nem győztek betelni lapjaink. A nagy érdeklődés miatt kénytelen korholni a P. N. a színházi pénztárnokot, aki az elkésve tülekedőket azzal rázta le, hogy »lelkéből, hátából nem szakíthat jegyeket«. Szintén nagy érdeklődésre vall az a panasz, hogy a földszinti állóhelyre rongyos szalmaszéket visznek be egyesek, embertársaik bordáit és fejét veszélyeztetve, — s az a megrovás, hogy a közönség tombolással kierőszakolja Hunyadi László nehéz áriájának ismétlését. Humorizál is a lap, megdicséri azt az úrnőt, aki felebarátai iránt való figyelemből a pénztárnál hagyja madárfészekkel megpakott kalapját. Bizony jó volna ruhatár, különösen operaelőadások alkal-

mával — sóhajt fel —, a zártszéknitogató oly drágán vállalja egy-egy kabát őrzését, hogy azon az áron újat lehetne vásárolni.¹⁾

Keservesen érintette a színház igazgatóságát és barátait a karzat átmeneti bezáratása. Ferenc József születése napján, 1850 augusztus 18-án a »néphimnusz« adták elő a Nemzetiben. A P. N. szerint egyes éretlen egyének pisszegtek a karzaton. Rendőri jelentés szerint a páholyközönség kivonult és általános volt a pisszegés. A rendőrség közbelépett, — közel 20 embert letartóztattak, köztük 2 nőt, a karzatos pedig ettől kezdve bezáratták és csak szeptember 18-án engedték meg a kinyitást. A kárt naponta 500 pengőforintra becsüli a P. N. Ez alighanem sajtóhiba, amint viszont a napi bevétel alábecsülésén alapszik az a kormányzati intézkedés, amely a német színészet javára lefoglalt 13 előadási napért 1238 pengőforinttal kárpótolja a Nemzetit 1849 őszén. Simoncsics igazgató a kedd és péntek átengedéseért havi 1512 pengőforintot kért. A kérés megalapozását nem ismerem. Ügylátszik, hogy lényegében a tényleg szolgáló segédszemélyzet javadalmának pótlását számította föl, — egyébként az egy napra eső kártérítés kevés lett volna, hiszen a Nemzetinek 100.000 pengőforint fölött járó évi jövedelméből egy napra 300—400 pengőforint esett volna. A karzat bezárása minden esetre fájdalmasan érintette a pénztárt, hiszen a páholyok s a földszint nagy része bérelve volt, a karzat pedig drámai előadások napján is jócskán megtelt s szerény, de állandó jövedelmet hozott. Így is örökös volt a hiány. A Nemzeti Színház fenntartására alakított részvénytársaság, mely 18.000 pengőforintot költött a ruhatárra, emiatt volt kénytelen »erkölcsi osztalékkal« megelégedni.²⁾

Minden megszorítás és minden gyász dacára élénkség uralkodott Pest és Buda társadalmi életében. Csak Wilmers hangversenyéről olvassuk, de sok más esetben is megtörtént, hogy budapesti előadások és multságok élvezésére vidékről is fölrándulnak. Budapesti — helyesebben pesti — multságok miatt kellett a főszolgabírókat meginteni, hogy hivatalukat ne hanyagolják el hosszára nyúló pesti kirándulásokért.³⁾

¹⁾ Rosenthal : K. 4566. Koiler Terczyhez K. 6472. Haimér kiutasítása K. 10545. Schmidt bált rendez B. 49 : 7099. még négy jótékony célú előadással tartozik 1848/49-re B. 50 : 4246. Haimér P. N. 291. műlovtársulat P. N. 136., 192., 210. Hunyadi László 1849-ben M. H. 22. 24. La Grange-ária P. N. 104. szalmaszékről jún. 18. V. ö. Országgh Sándor : Budai színházak... Bpest. 1895. 69.

²⁾ Sz. 49 : 2404. P. Kádár Jolán : A Nemzeti Színház százéves tört. Bp. 1938. II. 216/6. nemzeti színek 217. a színházi botrány 218—20. Simoncsicsról és Rosenthalról 220—23. A színészek igazolásáról 214. V. ö. Paulay Ede : A magyar színészet (O.-M. mon. III. 339—78. egyes művészek jellemzése) és Káldy Gyula A világi zenéről (u.-o. 396. és köv. 11.412.) M. Császár Edith : Színház és közönség a XIX. század derekán (gr. Klebelsberg Magyar történetkutató intézet évkönyve. V. 281-től 293.) Földváry elszámolása M. H. 1850. jan. 29. V. ö. Rédey Tivadar id. m. 242., 245. stb.

³⁾ Wilmersről P. N. 216.

Budapest felé.

A zivataros év villámainak fényében a világosság vakítónak, az árnyék feketének látszott. Fény és árnyék döbbsenti a két város ámuló polgárait másfél százados fejlődés eredményeire.

Buda vezetősége fájdalommal és riadtan szemléli az idők változását. 1849 november 3-án ünnepélyeshangú emlékiratban fordul a kormányhoz. Ez emlékiratot aláírja a polgármester és valamennyi tanácsnok. Elmondják benne, hogy II. József tette Budát Magyarország politikai és gazdasági középpontjává. Akkor fölvirágzott Buda ipara, kereskedelme, építkezett a város és a lakosság. Újabban Pest magához ragadta a kereskedelem fölött az uralmat, legújabbán megszűntek vagy Pestre kerültek az országos főhivatalok... Nincs nádor. A csillag távoztával elhagyták Budát a főrangúak. Csak katonaság maradt itt és némely alsóbb hivatal, pedig a város alkalmas főhivatalok és iskolák elhelyezésére, a lakás benne olcsóbb, mint Pesten. Közérdek lenne Budán külön sóraktár létesítése, ez megelőzné azt, hogy egy új árvíz olyan zavart idézzon elő, mint az 1838-i, mely a Dunántúlt hosszú időre elvágtatta a pesti sóháztól. Mentse meg a kormány az elszegényedéstől Buda lakosságát, mely az ostrom alatt úgyszólván milliókra menő kárt szenvedett.¹⁾

Talán nem látott volna ilyen sötéten a budai tanács, ha Pest nincs annyira a szeme előtt. Buda 1850 körül is fejlődött és nevezetesen vonzerőt gyakorolt. A lakosság természetes szaporodása csekély, az utolsó évtizedben alig 2%-ra ment, még alacsonyabbra, félannyira, mint a szintén igen gyöngén szaporodó pesti népessége, a népszám mégis gyorsan emelkedik, mert pótlásul özönlik ide a vidék, sőt a külföld vándorló népe. 1850-ben másfélezer ausztriai és más külföldi mellett 6000-nél több, Magyarország különböző tájairól származó idegent írtak össze Budán. Ebben a számban nincsenek benne azok, akik idegenből jöttek ugyan, de iparengedély szerzése kedvéért vagy más célból lakhatási jogot, vagy »arra érdemesíttetvén« és (persze megfelelő díjak letétele után) »elszavalván a polgári esküt« polgárjogot szereztek. Óbudaiak és Magyarország minden vidékéről valók, de gyakran »osztráki«, prágai, troppai, morva, sőt angliai születésűek (Teasdale James) vétetnek budai lakosok, polgárok sorába.

¹⁾ Buda emlékirata Sz. 49 : 3310.

Az Óbudával való összeolvadás ügyét testvériesen fogja föl a budai tanács. 1850 november 20-án tárgyalják az óbudai pékcéh abbeli kérését, hogy ők szabadon vásárolhassanak gabonát a budai vásárokon. A tanács kimondja: Óbuda már bizonyos mértékig e fővárosba van kebelezve, a kereskedelem útjába sem kell akadályt gördíteni. Egyetlen föltétele az engedélyezésnek az, hogy Óbuda ugyanúgy járjon el a budai pékekkel szemben.

Buda tanácsa nem kezesbárány minden ilyen ügyben. Khober Antal óbudai helypénzbérlő kérte a helypénz egyenlősítését. A tanács tudta, hogy a bérlő szíve nem az összeolvadásért vérzik, ő csak emelni szeretné az óbudai helypénzt. Kérésétől »elmozdítottatott«. Szélesebb kör érdekében kérte az óbudai bíró a sorompó megszüntetését Buda és Óbuda közt. Ez természetes következménye az egyesítésnek és előnyhöz juttatja az óbudai gazdákat a falusiakkal szemben. Az óbudaiak sokalták a katonai fuvart és beszállásolást. Buda tanácsa azzal metegetőzött a kerületi főispán előtt, hogy a tehertöbbletet az óbudai katonai ruhatár okozza, — másrészt előadja, hogy segíteni szokott, ha Óbudától egyszerre 30-nál több fuvart követelnek, mert — enyhe gyanusítást szöve a sorok közé — Óbudán állítólag csak 39 kocsi van. Gondoljon a fölöttes, amit gondol, hogy miért nem telik több fogatra az Óbudán tartott 265 lóból.

Az összeolvadás különben nem tökéletes. Óbudának mintegy tárca-nélküli tanácsnokot tartottak volt kedves jegyzőjük, Greifenegg Vilmos személyében s Óbuda önállóbb maradt Buda többi, régebben beolvadt részénél.

A közvetlenebbül érdekelt céhekben megmaradt bizonyos féltékenység. Budai céhek csak úgy hajlandók befogadni óbudai mestereket, ha ezek a budaiakéhoz hasonló remeket készítenek: ugyanaz a föltétel, amelyet Óbuda céhei szabnak a vidékről Óbudára kéredzskedő mesterek elé.

Buda fejlődik, életszínvonalának fölnye kétségtelen a vidéki városokkal szemben, — de Pest rohamos emelkedése Buda életét elmaradásnak, visszaesésnek láttatja. A Budára áramlást messze fölülmúlja az, amely Pestre irányul. Itt 22.000-re rúg az idegenek száma. A lakosság csak kétszerannyi, mint Budán, de a vonzerő fokmérője, az idegenek számának aránya, háromszorost mutat Pest javára. Pest a vándorlásokban mintegy végső célpontnak tűnik föl Wacha János típikus esetében. Komárom megyében, Kisbéren született a ma is fennálló jóhírű kalapos-cég alapítója. Pesten tanult, budai polgárlányt vett nőül, ott nyitott üzletet 1845-ben. Buda nem elég forgalmas, érthető, hogy az új mester — a cipészek bosszúságára — kóc-cszimát és cipőt is árult, végül éppen 1850-ben, mint előbb és utóbb több mester, ő is áttelepedett Budáról Pestre.

Pest és Buda közt egyébként többféle vándorlás indul meg. A pestiek jobbparti villa-, ház- és egyéb ingatlanvásárlásai néha úgy festenek, mintha a nagyobbik város el akarná nyelni a kisebbiket. Ezt a folyamatot is lehet

versengésnek, küzdelemnek fölfogni, mint a vonzerőnek előbb említett hatásait, de ezek mellett már ekkor megkezdődött az ellentéteket föloldó egyesülés előkészítése a társadalmi egyletek körében. Együttműködik a két nőegylet, egyebek közt azért, mert csak a pestinek van szemgyógyintézet, gyermekkórháza és azért is, mert a pesti színházakban rendezett előadásokból lehet nagy jövedelmet remélni. Egy testületben tömörülnek a pesti és budai orvosok, sebészek és gyógyszerészek, a kórházalapító kereskedők. Számos apróságban ütközik ki az egyformaságra törekvés.

Pestnek, Budának és Óbudának egyformán érdeke volt az előfogatárszabályozása. Együtt érték el végeredményképpen, hogy a katonaság méltányolja az idevaló szekerek nagyobb teherbíróképességét és a parasztnégyfogatúval egyértékűnek fogadja el a pestbudai kétfogatút, vagy a fuvarozott súly szerint engedélyezi a díjmegállapítást.

Egyelőre csak a lapok szellőztetik a kiáltó különbséget a jól fizetett pesti és az egyházi szolgálatokra is igénybevett budai tanítók helyzete közt. A céhek cselekesznek is érdekeik védelmére. Egyformaságért folyamodtak a budai kéményseprők: tűzoltás alkalmával Buda is fizessen a közremunkáló kéményseprőlegényeknek, mint Pest. Egyformaságért folyamodtak a pesti mészárosok: legyen a mészáros-remeklés díja Budán ugyanannyi, mint Pesten s ha már Pesten kötelező, akkor szedjenek darabdíjat Budán is — a pesti mészárosokat ellenkező esetben nem csak a be nem avatott közönség zúgolódása fenyegeti, hanem az is, hogy a pesti szállodák és más nagy fogyasztók Budán kezdenek vásárolni.

A budai tanács mintegy szövetségre lép a pesti mészárosokkal a darabdíj ügyében. Pest 1807 óta küzdött ezért, 1832-ben kapott rá engedélyt, de csak 1848-ban mondhatta ki, hogy minden darab Pesten levágott szarvasmarha után 2 pengőforint illeti meg a várost. Borjú, sertés, birka után kisebb darabdíjat, de szintén fizetni kellett. A példán fölbuzdulva, Buda is életbeléptette a darabdíjat 1850 június 1-től, a Pest felől érkező marhák darabdíjából azonban kénytelen volt elengedni a hídpénzt. A budai önköltségi ár így is magasabb lett a pestinél az áthajtás költségei miatt.¹⁾

Már előbb is belátta a két tanács, hogy az ikervárosokban nem lehet kétféleképpen szabályozni a kenyér és hús árát. Az árszabásnál Pest az irányadó, Buda csak egy alkaptányt küld oda a kiszámítás alkalmával, de azt már persze nem tűri, hogy Pest ne értesítse Budát az új szabályozásról.

Elöljár Pest az utcaelnevezés és házszámozás terén. Budán sok mellék-utca csak az 1850-es népszámlálás kedvéért kapott nevet, Pesten már ez rendben volt s a következő évben minden utcában 1-től kezdték a házszámozást, Budán még megmaradt a régi rend: csak városrészenként kezdődött új számozás.

¹⁾ Népszaporodás lakos- és polgárfölvételek Budán B. 50: 4640., 4377., 4641., 49: 2189., 2191. stb. Wacha János Sz. 49: 4825. remeklés, »mint Budán« B. 50: 5650. mészárosok Sz. 50: 1521., 2416. — asztalosok 8637. — kéményseprők B. 50: 9371. Khofer: K. 11282. sorompó 10962., Óbuda fuvarterhe 16630.

Akár Pest, akár Buda mozdul, mindig Pest van elől s a mozdulás eredménye együttműködés, egyformaság, vagy éppen összeolvadás. Ezt a természetes folyamatot csak késleltette, de meg nem akadályozhatta az abszolutizmus.

Az abszolút kormányzat jogi érveléssel szüntette meg Pest-Buda egyesítését, ez tudniillik a forradalmi kormány intézkedése volt, egyébként parvenü ösztönrel maga döntögette az észszerűtlen hagyományokat. Így a gyakorlati szükségletnek megfelelően vette el a vármegyétől Óbudát és egyesítette 1850 január 1-étől (Kisingpusztát Békásmegyerhez csatolva) Budával. Fölvetődött Pest és Buda egyesítésének gondolata is, de ezt éppen a nagyészű Koller Ferenc ütötte el: a lakosság érdekei eltérők, az egyesítés sokféle nehézségbe ütköznék. Lehetne a két várost egy fő alá helyezni, de ez már amúgyis megvan a kerületi főispán közvetlen fölügyeleti jogában.

Pest és Buda hivatalosan különmaradt, bár némely tekintetben az egyesítést elhalasztani nem lehetett. Az önkényuralom egyik legzaklatóbb intézménye, az útleve lhivatal már 1849-ben közös lett és Pesten kapott elhelyezést éppenúgy, mint 1850-tól a rendőrfőnökség, — a katonai városparancsnokságokat csak egy évtized múltán egyesítették.

Az egyesítés jogi formákba, régi szokásokba és egyéni érdekekbe ütközött. Mindig közhírré tett és így lökészerűnek tűnő módon tett egy-egy lépést. Pest fölülemelkedése, országos súlyának gyarapodása természeti jelenség módjára, zajtalanul, de megszakítás nélkül haladt előre.

Pest kezdett Magyarország fővárosa lenni.

A török iga alól való szabadulás óta egyre erőteljesebben érvényesült a földrajzi viszonyok hatása. Buda 1850-i tanácsa, láttuk, dicsérte II. Józsefet, aki Budára helyezte a közigazgatás székhelyét. De ugyanez a II. József helyezte Budáról Pestre az egyetemet s ugyanez a nagy racionalista építtette Pesten a kaszárnyamonstrumot, az Újépületet, mint két emberöltővel korábban elődje, III. Károly, szintén az olcsó ellátás szempontjából, a rokokantak palotáját. A Helytartótanácsnak Budára helyezése mintegy tartalékul szolgált Pestnek arra az időre, amikorra elfogy az odahelyezni való intézmény, Buda pedig egyre inkább Pest külvárosává alakult. II. József halála után udvartartást is nyert Buda a nádori családdal, de az Alföld és Dunántúl nábobjai Pesten rakatták barokk és klasszikus palotáikat. Egyik Teleki a Szervita-téren, másik az Üri-, harmadik a Kecskeméti-utcában lakik saját palotájában. A régi Károlyi-palotában van ma a fővárosi képtár, Cziráky-palotában a Nemzeti Casino. Mai nemzedékünk az Orczy-ház helyét a Károly király-úton tudja. Ott is volt az a mammut-bérház, — de a kecses Orczy-palota 1942-ig a főpostával szemben állott régi, egyemeletes alakjában. Nemcsak házuk, hanem egész sor más ingatlanuk volt a Podmaniczkyaknak. Pesten háziúr számos más főrangú és egész sor nemes, köztük Fáy András. Temetkezni birtokára ment az arisztokrata, még a szegényebbje is, mint Eötvös és Kemény, de élete, munkássága mindinkább Pesthez kötötte.

Pestre költözött volt — mert az egész országra akart hatni — Széchenyi is. Mi lesz itt, ha megint összeülhet a magyar országgyűlés Pesten?

Az egyetem után, már Széchenyi férfikorában, Kisfaludy Károly köre, majd az Akadémia működése jelképezte, hogy a magyar tudományos és szépirodalmi élet központja Pest. Itt székelnék Széchenyi további alkotásai, a Gazdasági Egylet, Casino, Gőzmalom, Gőzhajótársaság, majd az epigonok: hermaneci papírgyár, balatoni és tiszai gőzhajótársaságok, a horvátországi Vukovári-fiumei vasút, Természettudományi, Földtani Társulat, Műegylet, kisdédóvókat fenntartó egyesület, mely a szabadságharc előtt helyezte óvóképzőintézetét Pestre, a Valero-utcába. Mindezek hozzászoktatták a gondolkozást ahhoz, hogy hazánkban országosérdekű megmozdulásnak természetes székhelye Pest, fővárosnak mindenki Pestet tekint. Ezt a várost veszi fokozatosan birtokába az ország és a magyarság.

A birtokbavételnek a kortársak előtt is egyik legszembevetőbb jele Pest magyarosodása. Ezt 1850 előtt már évtizedekkel észrevették és emlegették, de nyomban cáfolták is. A cáfolók a pesti temetők sírköveire mutattak, nem gondolva azzal, hogy még ezek a komor kövek is incselkedhetnek a kutatóval. Pest magyar lakói közt egyik legfeltűnőbb elem az arisztokrácia, ennek sírköveit mégsem találhatjuk a pesti temetőkben, mert otthon temetkeznek. A magyarság zöme a szegény néposztályhoz tartozott, a szegénynek sírfömlirátát pedig hiába keresnök akármilyen időből, mert nincsen.

Az idetóduló munkakeresők és szerencsevadászok körében sok a nem magyar, sőt külföldi ember. Az útlevel- és kereset nélkül talált s emiatt eltoloncolásra vagy sorozóbizottság elé állításra rendelt »csavargók« egyik listáján harmadrésznyi a galíciai, sziléziai és morva, — másik harmad Árva, Liptó, Trencsén és a szomszéd vármegyék tótnevű fiaiból kerül ki, csak a maradék többsége magyar. Nem az következik ebből, hogy ilyen volt az arányszám az idevándorlók közt, hanem az, hogy könnyebben kaptak munkát az érintkezés nyelvét, sőt a heti- és országos vásárokról magát a várost ismerő magyarok és németek, mint a más anyanyelvűek. Föl kell tételeznünk, hogy már a XIX. század első felétől az idevándorlók közt magyarok vannak többségben s ezek a vásár közönségétől támogatva Pesten elsővé teszik a magyar nyelvet. Ezt a folyamatot gyorsítja egy szomorú jelenség, a halálozásnak már említett borzalmas arányszáma. A város legműveltebb részében az újszülöttek 50%-a, az egész város átlagában 66%-a halt meg 17 évnél fiatalabb korban. Pest-Buda népe nem a természetes szaporodásból gyarapodott, hanem az idevándorlók tömegéből. Lassan csökken emiatt a katolikusok arányszáma, emelkedik a protestánsoké és még inkább a zsidóké, javul a magyarság aránya, — a városrészek pedig terjeszkednek, földrajzilag egyre közelednek az egybefolyáshoz.

1850-ben a pesti patricius városa jövőjén merengve vizsga szemmel nézhette, mi volt itt a forradalom előtt és alatt, mi van most, a forradalom után, mi vár a városra és milyenek a lehetőségek.

Hogy megpezsduült itt az élet a magyar kormány és a magyar országgyűlés ideköltözésekor! — *Budapest világváros lehetne, ha független, szabad Magyarország fővárosa lenne!*

Mennyit tett, mennyit tesz még most is, szárnyaszegetten és mennyit tehetne a magyar arisztokrácia e főváros naggyá, széppévarázsolására! *Budapest nagyságának, díszének előfeltétele és nélkülözhetetlen eleme a magyar arisztokrátiák, a magyar úriemberek munkálkodása a városi köz- és magánéletben.*

Milyen teher — mintegy korollariuma az idegen politikai uralomnak — a külföldi tőke parancsoló szerepe a budapesti piacon! *Budapesten föl kell használni a magyar arisztokrácia, a régi polgárság és a zsidóság pénzerejét a befektetési piac önállósítására.* Ebből kell telnie az idevezető utak, lehetőleg vasutak megépítésére és a szép reményekkel kecsegtető gyáripár megteremtésére.

Milyen rettentő átok e városon az állandó árvízveszély! Bármennyire álomyszerű, *szabályozni kell a Dunapartot és gátak közé kell szorítani a folyamot.*

Milyen átok a »pesti por és sár« a hozzátartozó dögletes levegővel! Budapesten a minden rangú és rendű lakosságnak életszükséglete az egészséges levegőről és egészséges ivóvízről való gondoskodás. *Itt véget kell vetni a vásárterek bűzének és szennyének. Parkok kellenek a város belsejében és környékén, — közvágóhíd kell és vízvezeték, csatornázás, kövezés minél nagyobb kiterjedésben.*

Magyar vagy német, katolikus vagy protestáns, szerb vagy zsidó, gazdag vagy szegény, — ezekben a kérdésekben hosszasan nem vitatkozhattak pesti és budai lakosok, mert hamar egy értelemre kellett jutniok.

A pesti erőlködhetett a maga városligetjével vagy a rákospalotai erdővel, — Buda kirándulóhely és fürdőváros jellegét el nem homályosíthatta. A budai vergődhetett új hivatalok, iskolák odahelyezéseért, — Pest fölényét már meg nem dönthette.

A két város kiegészítette egymást, vetélkedés helyett egyesülésre volt hivatva.

Tartalomjegyzék

	Oldal
Előhang	3
A katonai megszállás	5
A katonai megszállás terhei	8
Pénzválság 1849 őszén	15
A fölszámolás	18
Pestbudai képek 1850-ből :	
a) A Duna	22
b) Külvárosi körkép	25
c) A belterület	32
Pest-Buda heteronomiája 1850-ben :	
a) A bortermelő Buda	38
b) Pest, a vásárváros	43
Az új rendszer :	
a) Új főemberek	50
b) Az új rendszer első lépései	55
c) A bizonytalanság áldozatai	62
Budapest hétköznapijai 1850-ben :	
a) Városi gazdálkodás	67
b) Ármaximálás az élelmezési iparban	71
c) Iparos- és kereskedőtársadalom, gyáripár	75
Egyház és iskola	80
A társadalom :	
a) Ébredés	87
b) Közhangulat	91
c) Az úriember	96
d) Sziluett a köznép életéről	103
e) Egyleti- és társasélet	107
f) Színházak	113
Budapest felé	116

Készítő: dr. Illés Lajos